

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ БІДНОСТІ

Монографія

За редакцією В. О. Васютинського

Київ – 2016

УДК 316.6:330.16
ББК 88.5
С 70

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/15 від 17 грудня 2015 року

Рецензенти:

*В. В. Москаленко, доктор філософських наук, професор;
С. Л. Грабовська, кандидат філософських наук, професор*

Соціальна психологія бідності : монографія / Т. І. Белавіна,
С 70 В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; за ред. В. О. Васю-
тинського ; Національна академія педагогічних наук України,
Інститут соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум,
2016. – 294 с.

ISBN

У монографії висвітлено результати першого в Україні й одного з перших у світовій науці психологічного дослідження, що мало своїм об'єктом бідність як стиль життя. Здобуті результати узагальнено у вигляді теорії соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя, змістову основу якої становлять соціально-психологічні чинники подолання бідності в сучасному українському суспільстві. Чинники виявлено й описано у зв'язку з такими сферами індивідуальної та колективної життєдіяльності, як ціннісно-орієнтаційне, політичне, правове, освітнє, професійне самовизначення, набуття і використання соціального капіталу, сімейні стосунки, гендерна взаємодія, перебування в міському або сільському середовищі, ставлення до здоров'я.

Адресується науковцям у галузях соціальної та економічної психології, викладачам і студентам вищих навчальних закладів, практичним психологам і соціальним працівникам, які працюють із представниками проблемних соціальних груп.

УДК 316.6:330.16

ISBN

ББК 88.5

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016
© Белавіна Т. І., Васютинський В. О., Вінков В. Ю., Голота А. С.,
Губеладзе І. Г., Гусев І. М., Жорнова О. І., Каніболоцька М. С.,
Кобрисенко Д. О., Коробка Л. М., Мясенко В. В., Ніздрень О. А.,
Овчар О. В., 2016

ЗМІСТ

Вступ. Психологічна багатолікість бідності	7
1. Бідність як стиль життя і ціннісні орієнтації: соціально-психологічний контекст (Васютинський В. О.)	13
1.1. Бідність як стиль життя	13
1.2. Інструментальні і термінальні цінності в контексті вибору бідності як стилю життя	21
1.3. Ціннісні орієнтації осіб із різним рівнем матеріального забезпечення	25
1.4. Методологічне обґрунтування, процедура розроблення та зміст питальника «Психологічне тяжіння до бідності»	32
1.5. Особливості ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності	36
1.6. Соціально-психологічні засоби додання бідності як стилю життя в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення	48
1.7. Додавання психологічного тяжіння до бідності: досвід корекційного впливу	65
Література	70
Додаток 1	76
Додаток 2	78
2. Бідність як стиль життя: погляд крізь призму соціальних взаємодій	80
2.1. Методологічні засади дослідження бідності в контексті набуття соціального капіталу (Вінков В. Ю.)	80
2.2. Психологічні властивості соціального капіталу носіїв бідності (Вінков В. Ю.)	84

2.3. Способи розв'язання проблем набуття і використання соціального капіталу носіями бідності (<i>Вінков В. Ю.</i>)	93
2.4. Соціально-психологічна характеристика економічного самовизначення сільського і міського населення (<i>Губеладзе І. Г.</i>).....	100
2.5. Психологічні особливості узвичаєння бідності та адаптації до неї в сільському і міському середовищі (<i>Губеладзе І. Г.</i>)	108
2.6. Стиль споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом (<i>Овчар О. В.</i>)	118
2.7. Психологічна характеристика сімей, які сповідують культуру бідності (<i>Голота А. С.</i>)	126
2.8. Соціально-психологічні засоби долаття бідності: сімейний аспект (<i>Голота А. С.</i>)	135
2.9. Психологічні особливості виникнення й поширення бідності в процесі гендерної взаємодії (<i>Кобрисенко Д. О.</i>)	139
2.10. Гендерні аспекти ціннісних орієнтацій представників середнього класу (<i>Васютинський В. О.</i>)	145
Література	151

3. Освітня кар'єра і професійне самовизначення:

доля суб'єкта долаття бідності	158
3.1. Самовизначення особи у сфері освіти як соціально-психологічна проблема (<i>Жорнова О. І.</i>)	158
3.2. Освітня кар'єра: поняття, види, принципи побудови (<i>Жорнова О. І.</i>)	165
3.3. Практикум побудови освітньої кар'єри як засобу долаття бідності (<i>Жорнова О. І.</i>)	171
3.4. Ціннісні орієнтації працівників освіти як представників середнього класу (<i>Васютинський В. О.</i>)	175
3.5. Психологічна структура професійного самовизначення осіб із різним економічним статусом (<i>Мяленко В. В.</i>)	181

3.6. Особливості професійного самовизначення бідних і небідних у контексті економічної свідомості й поведінки (Мяленко В. В.)	186
3.7. Комплексний соціотерапевтичний вплив як умова поліпшення професійного та економічного добробуту особи (Мяленко В. В.)	191
Література	202

4. Психологічні ресурси долаття бідності як стилю життя в процесі правового і політичного самовизначення .....

4.1. Проблема взаємозумовлення економічної депривації і правосвідомості (Бєлавіна Т. І.)	205
4.2. Соціально-психологічні чинники виникнення й поширення бідності в процесі правового самовизначення (Бєлавіна Т. І.)	209
4.3. Правове самовизначення як сфера застосування соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності (Бєлавіна Т. І.)	224
4.4. Особливості політичної соціалізації бідної і небідної молоді: порівняльний аналіз (Гусєв І. М.)	230
4.5. Корекційний вплив на перебіг політичної соціалізації молоді як засіб долаття бідності (Гусєв І. М.)	241
Література	247

5. Підвищення самоєфективності та відповідальності особи в ставленні до здоров'я як засіб долаття бідності .....

5.1. Бідність як стиль життя в системі чинників, що впливають на здоров'я і ставлення до нього (Коробка Л. М.)	249
5.2. Психологічна структура ставлення носіїв бідності до здоров'я (Коробка Л. М.)	253
5.3. Долаття бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я: організація дослідження та корекційно-розвивальна робота (Коробка Л. М.)	261

5.4. Соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом (Каніболоцька М. С.)	269
5.5. Психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом у контексті набуття соціального капіталу (Ніздрень О. А.)	276
Література	281
Закінчення	286

ВСТУП

Психологічна багатоликість бідності

Якщо відома українська приказка про бідних і дурних і видається комусь слушною, то хіба що тим, хто щасливо уникнув бідності. Натомість тим, кому «поталанило» бути бідним, вона видається образливою й незаслуженою. Свою бідність вони сприймають не тільки як матеріальні обмеження, а й як жорстоку несправедливість, накинута їм долею, суспільством, іншими людьми. Почуття себе бідним часто-густо ґрунтується на переживанні соціальної нерівності. Це почуття істотно залежить від уявлень про справедливість чи несправедливість розподілу матеріальних благ.

Проблема бідності і багатства, стосунки багатих і бідних становлять один із найдраматичніших аспектів людської історії. Вони були джерелами мистецтва і літератури, війн і революцій, високих ідеалів і трагічних розчарувань. Бідність здається вічною: вона завжди була, вона є і завжди буде. Спектр причин, які породжують бідність, є безмежним. Усунення якоїсь однієї з них не розв'язує проблеми, бо продовжує діяти решта, ба, їхній вплив навіть посилюється і нівелює те, що здавалося зміною на краще.

На одному полюсі широченного спектру причин бідності містяться чинники загальносуспільні, соціально-економічні. Вони відображають закономірності й можливості економічної системи суспільства, яка може забезпечити матеріальний добробут для більшої чи меншої частини громадян. У процесі такого забезпечення діють масові статистичні закономірності, які неминуче виштовхують бодай невелику частину членів суспільства на економічний маргінес, де вони стають або залишаються бідними. Ці потужні економічні закономірності діють так неблаганно, що навіть не найбільш безпорадні громадяни опиняються в економічній безвиході, їхні найенергійніші зусилля приречено на неуспіх.

Економічні чинники закріплює й політична система. Її центральну ланку становить питання про владу, із якого автоматично випливає проблема справедливості. В уявленнях багатьох (коли не

більшості) представників незаможних верств населення політичну систему, державу, право спрямовано на те, щоб хитрощами або силоміць позбавити їх матеріальних благ, забезпечити постійний перерозподіл багатств на користь незаслужено щасливіших співгромадян.

Економічне й політичне пояснення причин бідності має свої слушні підстави, але водночас хибує на більш чи менш виражену односторонність. Воно не дає, наприклад, відповіді на таке принципове запитання: чому різні люди, які перебувають в об'єктивно однакових умовах, так по-різному влаштовують своє життя і досягають неоднакового матеріального добробуту?

На другому полюсі пояснення бідності – причини психологічні, особистісні. Це коли сама людина є джерелом своїх матеріальних негараздів. У цьому разі відома приказка є доречнішою. Нерозумній людині важко бути багатшою за розумну. Лінива не заробить більше, ніж працююча. Наївний і простодушний нелегко конкурувати з кмітливою й промітною.

На жаль або на щастя, люди не можуть бути однаковими за своїми можливостями. Народжуючись умовно рівними, вони неминуче стають різними в процесі соціалізації. Життя по-різному зумовлює їхню долю, структурує життєвий світ і визначає перспективи.

Навіть у тих суспільствах, де тотальну рівність активно проголошують і насильно впроваджують, люди не бувають рівними фактично. Наприклад, радянська ідеологічна система довго й успішно експлуатувала ілюзію загальної рівності, окремі елементи якої справді відіграли позитивну роль у долях мільйонів людей. Психологічно цінною для багатьох була рівність у загальній бідності, де відносно невелика каста «рівніших» мала більше можливостей, у т. ч. й матеріальних. А що всі були нібито рівними і, як їх тоді переконували, зовсім не бідними, то й радянська психологія не мала потреби вивчати якісь окремі особливості бідних осіб.

Натомість західні психологи активно досліджували індивідуально-психологічні чинники перебування в бідності. Визначено й описано десятки, навіть сотні рис і властивостей особистості та поведінки, наявність яких спричиняє психологічну готовність особи бути або ставати бідною, а принаймні не бути спроможною позбутися бідності, не кажучи вже про здатність розбагатіти. У численних дослідженнях наведено переліки таких рис, серед яких найчастіше

називають: пасивність, бездіяльність, залежність, нерішучість, безпорадність, несамостійність, уникання відповідальності, патерналізм, очікування на допомогу, неспроможність робити вибір, схильність звинувачувати інших, упередженість, фаталізм, невміння планувати, стереотипність, ригідність, страх перед змінами, низький інтелект, негативізм, непродуктивне спілкування, безплідну мрійливість, очікування на чудо, неспроможність долати труднощі, низьку самооцінку, слабку мотивацію досягнень, сподівання на зовнішні обставини, слабку саморегуляцію, низький рівень соціально-психологічної адаптивності. Відтак носії таких рис постають як досить непривабливі життєво безпорадні істоти, що не дають собі ради не лише в матеріальних питаннях, а й у більшості сфер повсякденної активності.

Водночас суто особистісні пояснення не дають змоги відповісти, чому розумні й працьовиті люди зовсім не конче багатіють, не завжди вириваються з лабет бідності, які їм накидає середовище.

Пошуки «третього шляху» в тлумаченні причин бідності привели до появи цілої низки соціально-культурних підходів, у межах яких увагу найчастіше привертає суб'єктивне сприймання людиною свого матеріального становища в соціумі, її задоволення або незадоволення з наявної життєвої ситуації – не лише індивідуальної, а й колективної, бажання чи небажання, можливість або неможливість принципово міняти своє життя. Постановання таких поглядів увиразнює зміст бідності як явища економічно несамодостатнього: вона буває різна і мінлива, помітна і невловна, щира і фальшива – і завжди дуже психологічна.

Найчастіше її розглядають як об'єктивну або суб'єктивну, абсолютну або відносну.

Об'єктивна бідність частіше має економічний зміст і вираження в більш-менш чітких фінансових або майнових одиницях. Вона фіксує фінансово-матеріальні ресурси, якими диспонує особа або група і яких має не вистачати для певного рівня добробуту, нижче за який і постає питання про бідність. Економісти й соціологи виробили багато показників, за якими можна характеризувати й порівнювати добробут різних людей. Ці показники бувають ефективними з практичного погляду, але жодний не є і не може бути універсальним, придатним на всі випадки.

Так, за об'єктивний показник матеріальних статків особи можна вважати їхнє співвідношення з прожитковим мінімумом – сумою грошей, офіційно встановленою як найнижчий прибуток, що мінімально забезпечує людину їжею, одягом та житлом. Говорять і про відсоток загального прибутку, який особа або сім'я виділяє на їжу: що вони бідніші, то більшим є цей відсоток. Virізніють також частку індивідуальних або групових зисків у загальнонаціональному прибутку. Ще одним показником є належність до класу власників або працівників.

Такі важливі показники, проте, не вичерпують величезного розмаїття можливих критеріїв бідності. А що в різних суспільствах і середовищах відповідні умови є дуже різними, то різними є й уявлення про об'єктивну бідність, а відтак вона автоматично перетворюється на бідність суб'єктивно оцінювану, тобто власне суб'єктивну.

У психології частіше акцентують увагу на суб'єктивній бідності, в основі якої лежать оцінки і самооцінки людей. Із психологічного погляду суб'єктивна бідність є важливішою й означає те, чи вважає себе за бідну особа або група. А якщо так, то наскільки бідною вона здається сама собі. Найчастіше суб'єктивну оцінку своєї або чийсь бідності беруть із порівняння себе з іншими особами чи групами. Людина, наприклад, може думати про себе, що вона набагато бідніша за більшість людей із її оточення, що вона трохи бідніша за них, що не бідніша і не багатша, а приблизно така сама, що трохи або набагато багатша за них.

У численних дослідженнях простежувано дуже химерні зв'язки між об'єктивним рівнем матеріального забезпечення і його суб'єктивною оцінкою. Отож суб'єктивна бідність істотно пов'язується з бідністю відносною. Людина є або не є бідною відносно певних критеріїв, шкали, яку задає вона сама, оточення, суспільство, традиція, історія. Той, хто почувається бідним у багатому суспільстві, міг би несподівано для себе виявитися багатцем у суспільстві злиденному. Кожний читач легко придумає десяток прикладів такого суб'єктивного біднішання або багатшання залежно від того, у яку оцінну шкалу помістити особу чи групу.

Категорія абсолютної бідності означає такий стан матеріального забезпечення особи або групи, коли постає питання про її виживання, саму можливість існувати. Цей критерій лише на перший по-

гляд є очевидним, бо ж ідеться не тільки про факт біологічного існування, непомирання з голоду, через хворобу або з інших причин. Ідеться й про загальний спосіб життя відповідно до сформованих колективних норм та індивідуальних потреб. Тому для представників певних середовищ ознакою абсолютної бідності може бути, наприклад, брак щовечірнього теплого душу, що зовсім не є повсякденною потребою сотень мільйонів мешканців Землі.

І навпаки, конкретну смерть реальної людини через злидні не завжди сприймають як абсолютну бідність. Неймовірно висока з погляду європейсько-американської цивілізації дитяча смертність у країнах Азії та Африки є майже нормальною характеристикою тамтешнього способу життя. Високу дитячу смертність «компенсує» висока народжуваність, завдяки якій біологічний вид, група, суспільство продовжує існувати. І навіть морально або юридично сформована «ціна» людського життя в грошовому еквіваленті як компенсація або покарання за спричинену смерть має дуже різне вираження в різних країнах світу.

Показники об'єктивної і суб'єктивної, абсолютної і відносної бідності активно функціонують і в українському суспільстві. Можна сказати, що ми набагато частіше думаємо й говоримо про бідність суб'єктивну і відносну, яку, проте, розглядаємо як об'єктивну та абсолютну. Часто-густо, наприклад, фінансову неспроможність поїхати сім'єю на відпочинок на морі сприймають як незаслужену матеріальну кривду, забуваючи, що така поїздка не є неодмінною життєвою потребою. Але ж усі їздять – то чому не ми? Або посідання дешевої старої автомашини, коли сусіди катаються на розкішних іномарках – хіба це не підстава для нарікань?

Сьогодні до цього додався ще й поділ бідності на стару і нову. Бідність як соціальне і культурне явище є утворенням водночас минулого і теперішнього, результатом взаємодії уявлень і стереотипів попереднього суспільства і нових умов існування. Колосальні зміни на пострадянському просторі призвели до істотного перерозподілу матеріальних благ: колишні незаможні розбагатіли, а забезпечені стали бідними.

У такому контексті вищезгадана приказка втрачає сенс: розумний ти чи не дуже, спритний чи лінкуватий – не має значення. Соціально-культурні і соціально-психологічні чинники зумовлюють особливості середовища, у якому перебуває особа і яке саме є части-

ною соціуму, впливають на особу, транслюючи й трансформуючи загальносуспільні закономірності, модулюючи її повсякденні переживання, думки, поведінку.

Особливості свідомості й поведінки стабільно незаможних людей було узагальнено в теорії «культури бідності» американського антрополога О. Льюїса. Вивчаючи спосіб життя бідних сімей, він дійшов висновку, що представники незаможних верств населення в умовах постійної матеріальної скрути виробляють специфічні постави, цінності, моделі поведінки, які вирізняють їх як носіїв певної субкультури, успадковуються наступними поколіннями та зумовлюють утривалення бідності [Lewis, 1959]. Не економіка, не політика, навіть не соціологія, а спосіб життя, стиль взаємодії і спілкування людей, їхньої повсякденної поведінки спонукають їх бути бідними, роблять бідність їхньою долею. Нагромадження традицій і звичаїв, норм і правил, цінностей і стандартів поведінки відбувається на довгострокову перспективу. Бідність стає середовищем соціалізації: діти переймають і відтворюють життєві позиції та ситуації батьків. Відтак бідність як стиль життя передають із покоління в покоління.

Тому бідність належить розглядати як явище не лише психологічне, а радше соціально-психологічне, як породження типових рис і властивостей, колективної свідомості й поведінки, спільного способу життя. Саме такій інтерпретації бідності було присвячено дослідження лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, що здійснювалося протягом 2011–2015 років. Результати наукової праці узагальнено в теорії соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя, основний зміст якої викладено в цій монографії.

До її підготовки долучилися співробітники та аспіранти лабораторії: Васютинський В. О. (вступ, розділ 1, підрозділи 2.10, 3.4, закінчення), Вінков В. Ю. (підрозділи 2.1 – 2.3), Губеладзе І. Г. (2.4, 2.5), Овчар О. В. (2.6), Голота А. С. (2.7, 2.8), Кобрисенко Д. О. (2.9), Жорнова О. І. (3.1 – 3.3), Мясенко В. В. (3.5 – 3.7), Белавіна Т. І. (4.1 – 4.3), Гусев І. М. (4.4, 4.5), Коробка Л. М. (5.1 – 5.3), Каніболоцька М. С. (5.4), Ніздрень О. А. (5.5).

1. БІДНІСТЬ ЯК СТИЛЬ ЖИТТЯ І ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

1.1. Бідність як стиль життя

У процесі вивчення *бідності як стилю життя* увагу дослідників насамперед привертають її *соціально-демографічні параметри*. Бідність, наприклад, може бути зумовлено віком і статтю громадян: залежно від обставин на їхнє матеріальне становище негативно впливає як літній вік, так і молодість, а загальновідомим явищем є вищий рівень матеріального забезпечення чоловіків порівняно з жінками.

Проте є ціла низка інших чинників соціально-демографічної природи. До соціальних вимірів бідності належать регіони, поселення, місцевості. Бідність частіше пов'язана з проживанням у малих містах і селах, а високий прибуток – із проживанням у місті. Впливає обмеження середовищних контактів до великоміського гетто, життя в замкненому просторі. Присвоєння економічних цінностей залежить від того, до якої регіональної групи належить особа. Однією з причин бідності в сприйманні українців є проживання в бідному регіоні [Бабак, 2010; Бова, 2009а; Лежнина, 2010; Москаленко, 2007б; Domański, 2003; Ratecka, 2006].

Н. Тихонова описала ознаки для пошуку респондентів, які можуть належати до нижчого класу: тільки проста, некваліфікована фізична здатність до праці; освіта не вища за середню спеціальну; низький рівень життя. Середній клас проживає переважно у великих містах, нижчий – у малих містах і селах, робітничий – в усіх типах поселень. Стандарти стилю життя в селі тяжіють до стандартів нижчого класу, а у великих містах – середнього [Тихонова, 2011].

Важливий аспект досліджень бідності становить *соціально-психологічний зміст економічної свідомості, поведінки, культури*. В. Хащенко підкреслює, що формування економічної ідентичності

особи має вагомі психологічні детермінанти [Хашченко, 2004]. Згідно з Т. Парсонсом, економічна мотивація – це точка, у якій сходиться багато різних мотивів. Відповідно до цього стійкість і поширеність так званої «економічної поведінки» – не результат «єдиноманіття людської природи», її егоїзму або гедонізму, а наслідок певних особливостей структури соціальних систем дії, які, проте, не є абсолютно сталими, а зазнають інституційних змін [Парсонс, 2000, с. 333].

Н. Дембицька визначає економічну культуру особи як її психолого-економічні властивості, що імпліцитно містять нормативний образ людини економічного типу, який формується в процесі економічної соціалізації та виконує функцію соціальної адаптації. Формування економічної культури – це інтеріоризація економічних цінностей суспільства у внутрішні економіко-психологічні характеристики людини, що відображають ступінь розвитку її особистості [Дембицька, 2008].

Економічні цінності, закріплені в нормах і правилах, є компонентом соціальної системи, які вимагають від індивідів відповідати експектаціям щодо прийнятих для суспільства зразків поведінки та особистісних характеристик. Інтеріоризовані індивідом, вони стають внутрішніми регуляторами його поведінки, саморегуляторами, тобто – умовами реалізації в діяльності позиції особи щодо зовнішнього світу [Москаленко, 2007б, 2008].

Важливий соціально-психологічний аспект вивчення бідності полягає в трактуванні її як *узвичаєного способу і стилю життя*.

У теорії «культури бідності» О. Льюїса та його послідовників бідність постає як узвичаєний спосіб і стиль життя. Бідні мають низький рівень організації. Субкультурні характеристики і спосіб життя бідноти містять особливі протилежні усталеним законам і правилам норми й цінності. Нижчі верстви населення в умовах постійних злиднів виробляють власні постави, цінності та стійкі моделі поведінки. Культура бідних – це реакція на їхнє маргінальне становище в класово-стратифікованому індивідуалістичному капіталістичному суспільстві [Кормич, 2005; Сычева, 2001; Ярошенко, 1994; Lewis, 1959].

Культура бідності вчить адаптації до злиднів і самозадоволення з того, що є. Від певного моменту вона стає самочинною детермінантою бідності, і над нею надбудовуються інші характерні атрибути [Domanski, 2003]. Отож культура бідності виявляється самотій-

ною та відтворювальною силою, що зберігає бідність навіть за сприятливих умов [Ярошенко, 1994]. Тому не дивно, що причиною бідності в сприйманні українців є небажання змінювати звичний спосіб життя [Бабак, 2010].

Стиль життя найчастіше розглядають у спільному контексті з категорією *способу життя* і пов'язують із його соціально-психологічною стороною. Як зазначав І. Бестужев-Лада, стиль життя – це здебільшого соціально-психологічна категорія [Бестужев-Лада, 1974]. Стиль життя трактують як одну з форм прояву способу життя, особистісно запрограмований модус його реалізації [Куценко, 1979; Стиль жизни..., 1982, с. 78, 86].

Ю. Швалб пропонує розуміти стиль життя як узагальнювальний показник якості буття суспільства. Спосіб і стиль життя він називає стійким соціально-психологічним конструктом, який утворюють специфічні характеристики виробництва і споживання соціокультурних послуг, набір і зміст вільної діяльності та системи цінностей [Швалб, 2003]. Перша частина цього визначення вочевидь більшою мірою стосується до способу життя, а друга – до його стилю.

Інакше розуміння стилю життя полягає в трактуванні його як способу *взаємодії з дійсністю*. Зокрема, стиль життя визначають як особливий індивідуальний спосіб здійснення особою обраного нею життєвого шляху, спосіб її взаємодії з дійсністю [Малина, 2008]. Є. Климов уважав систему індивідуального стилю діяльності за засіб ефективного пристосування до об'єктивних вимог [Климов, 2000]. О. Лібін називає стиль людини тривким цілісним патерном індивідуальних проявів, що виражаються в наданні переваги конкретній формі (способові) взаємодії з фізичним і соціальним середовищем [Стиль человека..., 1982, с. 11–12].

А. Возьмитель і Г. Осадча вважають, що стиль життя – це результат взаємодії людини з конкретною життєвою ситуацією. Він стає джерелом змін у способі життя як спільний життєдіяльності членів суспільства [Возьмитель, 2009].

У постмодерністській традиції стиль життя пов'язують із процесами поставання й відтворення соціального порядку. Соціальний порядок виникає на соціальній поверхні і задається безперервною взаємодією об'єктивних ситуацій, габітусів, практик [Бевзенко, 2008, с. 23–24].

Стиль життя співвідносять зі змістом і характером людської *життєдіяльності*. Стиль життя особи, за Л. Сохань, це цілісна система тривких рис життєдіяльності [Стиль життя..., 1982, с. 9]. Д. Леонтьєв визначає стиль життя як індивідуально своєрідну цілісну систему стійких способів і форм опосередкування особою об'єктивних умов життєдіяльності [Стиль человека..., 1998, с. 104]. Із погляду суб'єкта соціально значущої активності стиль є конструктом, що його створюють як засіб упорядкування власної життєдіяльності [Бандура О., 1999, 2000]. На думку В. Толочка, поняття «стиль життя» відтворює варіанти життєдіяльності, можливі та вибрані особою в межах певного способу життя [Толочек, 2000, с. 21–22].

Стиль життя можна розуміти як індивідуально засвоєний або обраний *спосіб поведінки*, діяльності, спілкування, типовий для певної категорії осіб. У межах єдиного способу життя особа вибирає форми й способи своєї поведінки [Стиль життя..., 1982, с. 62, 68]. Стиль життя відображає повсякденну поведінку людей, її принципи, норми й цінності. Це категорія, зорієнтована на оцінку способу такої поведінки [Бестужев-Лада, 1974; Омелянська, 2000]. Стимули поведінки людини забезпечують збереження та фіксацію стилю життя [Адлер, 1997, с. 72].

Зв'язок стилю життя і поведінки особи втілено в змісті показників стилю життя, виділених Є. Головахою і Н. Паніною: ідеальних (уявлення про належний стиль життя), реальних (конкретні форми поведінки), нормативних (суспільні вимоги до поведінки) [Стиль життя..., 1982, с. 270].

У контексті соціології П. Бурдьє стиль життя – це квінтесенція *життєвих практик*, які тісно пов'язані і безперервно повторюються в повсякденних проявах індивіда. Це практики, що відповідають різним соціальним полям і містять у собі спільну стилезжиттєву складову. За посередника, що структурує стилезжиттєві практики, править габітус – система міцних схильностей (диспозицій), що має вигляд структурованих структур, принципів, на основі яких виникають та організовуються практики, а значить, виникає і підтримується стиль життя. Через стилі життя культурний простір організовує поведінку людини: задає норми, смисли та символи, що її регулюють [Бевзенко, 2008, с. 16, 21].

У розумінні стилю життя звичайно поєднується визнання його водночас *свідомої* і *несвідомої* природи. Поняття «стиль життя» фік-

сує усвідомлювані і неусвідомлювані, свідомо вибрані і спонтанно реалізовувані способи й форми діяльності та поведінки [Стиль життя..., 1982, с. 66]. Стилі життя з'являються на перетині послідовного і спонтанного, раціонального та ірраціонального, свідомого і неусвідомлюваного [Бевзенко, 2008, с. 23].

Наслідком внутрішньоособистісних інтегративних процесів, зазначає О. Бандура, стає ефективний і компетентний стиль життя – складна цілісна система форм поведінки, провідними критеріями якого є інтегрованість і конструктивність. Інтегрованість стилю життя виявляється не лише в узгодженості його елементів, а й у тому, що він включає особу до ширшого часового та соціального контексту [Бандура О., 1999, 2000].

Оскільки стиль життя особи є індивідуально-особливою формою прояву соціально-типового, своєрідним зліпком мікросередовища, у якому розгортається життєдіяльність особи [Стиль життя..., 1982, с. 9], то винятково актуальним для розуміння його змісту є поєднання *індивідуального і колективного*.

Л. Бевзенко розглядає стиль життя кожної людини як результат водночас складних особистісних (психологічних) і соціальних та культурних детермінацій [Бевзенко, 2008, с. 12]. О. Бандура називає стиль життя відносно відкритою системою, що означає постійний обмін із середовищем (соціальним оточенням) елементами стилю життя різного рівня, і такий обмін стає найістотнішим стилетвірним чинником [Бандура О., 1999, 2000].

У цьому контексті постає питання про відповідність індивідуального стилю життя до стилю або способу життя соціального оточення. Для дослідження життєвого стилю людини А. Адлер пропонував використовувати «нормальний життєвий стиль» як основу. Приклад добре соціально адаптованої людини має правити за стандарт, норму та міру для індивідуальних варіацій цієї норми [Адлер, 1997, с. 73].

Кожну систему індивідуальних диспозицій П. Бурдьє трактував як структурний варіант інших, де виражається унікальність траєкторії та позиції всередині класу. «Особистий» стиль завжди є певним відхиленням від стилю, властивого якійсь епосі або якомусь класові [Бурдьє, 2003, с. 104]. Тому результат соціальних практик, за Л. Бевзенко, є неоднозначним, варіативним і непередбачуваним, проте в кожному окремому випадку має місце й діапазон можливих

проявів, вихід за який є мало ймовірним. Унікальність та індивідуальна забарвленість особистого стилю становить певне припустиме коливання навколо загального стилістичного спрямування, що його задає спільний для соціального середовища габітус [Бевзенко, 2008, с. 22–24].

Звідси належить припустити, що в просторі колективного співбуття, якому властива різноманітність форм способу життя і яке уможливорює більш-менш довільний вибір з-поміж них, особа якраз і може відносно вільно вибирати власний стиль життя. Натомість у разі способу життя виразно цілісного і єдиноманітного індивідуальний стиль може проявлятися у відносно вузькому діапазоні між конформним прийняттям панівного способу життя і неконформним протиставленням йому.

Важливий аспект розуміння психологічної суті стилю життя полягає в наповненні його *ціннісно-орієнтаційним* змістом. Як зазначає О. Бандура, увага до ціннісно-орієнтаційного аспекту стилю життя більше притаманна вітчизняним дослідженням порівняно із західними, де домінує аспект матеріальний [Бандура О., 1999, 2000].

З одного боку, ціннісні орієнтації та розуміння сенсу життя є показниками стилю життя, а з другого – говорити про стиль життя можна лише за наявності певного рівня розвитку ціннісних орієнтацій. Стиль життя включає ієрархічну систему ціннісних орієнтацій, він сам є цінностями, які людина виражає своєю поведінкою і яких не можна безпосередньо спостерігати [Бандура О., 2000; Бестужев-Лада, 1974; Омелянська, 2000; Стиль життя..., 1982, с. 78].

У стилі життя відображаються *ставлення* людини до об'єктів і явищ дійсності. Як пише М. Шульга, стиль життя безпосередньо примикає до понять «ставлення» та «позиція» особи [Стиль життя..., 1982, с. 63]. Ставлення людини до праці, побуту, дозвілля, до своєї та інших соціальних груп, до управління виробництвом і суспільством, до антигромадських явищ І. Бестужев-Лада називав важливими показниками її стилю життя [Бестужев-Лада, 1974].

В умовах трансформації суспільства, зазначає Ю. Швалб, зміни, що відбуваються, перевершують індивідуальні можливості управління та контролю, тому на перше місце висувається чинник ставлення до змін, який може бути оцінено за ступенем впливу на загальні параметри і суб'єктивне сприймання стилю та способу життя [Швалб, 2003].

Було запропоновано кілька цікавих *типологій* стилю життя.

Одну з них розробив О. Кронік на основі принципів саморегуляції, спрямованих на досягання щастя: максимізації корисності світу, мінімізації потреб, мінімізації складності світу, максимізації здібностей. Відповідно до цих принципів виділено чотири базові стилі життя – гедоністичний, аскетичний, споглядальний, діяльний, а також гармонійний, який поєднує переваги всіх решти. Простір індивідуальних стилів життя утворюють шкали «гедонізм – аскетизм» і «діяння – споглядання», а також шкали «напруженість» і «яскравість» [Стиль життя..., 1982, с. 179–195].

Коли спроекувати наведену типологію на поведінку і свідомість представників культури бідності, то можна припустити, що в її межах відносно більш характерними є намагання максимізувати корисність світу, мінімізувати потреби та мінімізувати складність світу (уникаючи натомість максимізації здібностей), а отже, серед властивих їм стилів життя мають домінувати гедоністичний, аскетичний і споглядальний.

Ю. Швалб типологізує стилі життя на основі тримірної психологічної моделі. Її осями є вектори: соціальні можливості реалізації цінностей і досягнення значущих цілей (сфера суб'єктивної свободи); психологічна відповідальність; соціально-психологічна захищеність (почуття безпеки і дотримання прав). Умовний нуль – це згорнутий вектор соціально-психологічної вимушеності в поведінці та життєдіяльності особи (негативна адаптація до несприятливих умов життя). Відповідно до векторів моделі описано вісім стилів життя: «Новатор» (свобода і можливості); «Доброволець» (відповідальність); «Дитина» (прагнення захищеності та відмова від відповідальності); «Заручник» (визначеність і заданість життя, почуття вимушеності); «Бізнесмен» (свобода і відповідальність за низького прагнення захищеності); «Мафіозі» (можливості і захищеність за браку відповідальності); «Чиновник» (відповідальність і захищеність за браку цінності свободи та можливостей); «Благодійник» (свобода і відповідальність за низького прагнення захищеності) [Швалб, 2003].

Очевидно, носіїв культури бідності вирізняють ознаки соціально-психологічної захищеності та вимушеності за браку прагнення свободи й відповідальності. Тому їхні типи – це насамперед «Заручник» і «Дитина», меншою мірою – «Чиновник» (як той, хто «вибився в люди») і «Мафіозі» (криміналізований варіант долання бідності).

Описаний Ю. Швалбом вектор вимушеності в поведінці та життєдіяльності особливо яскраво характеризує особистість носія культури бідності. Цей вектор означає негативну адаптацію до несприятливих умов життя і містить: соціальну заданість життєвого шляху, сфер діяльності і форм ставлень; суб'єктивне прийняття примусу як форми соціальної регуляції; почуття провини; почуття тимчасовості, переважання орієнтацій «на сьогодні», брак довгострокових життєвих планів і проєктів; соціальне утриманство і комплекс жертви [там само].

У типології стилів людини за О. Лібіним розглянуто три параметри: індивідуально-психологічні властивості (які можуть бути збалансованими або розбалансованими), зусилля на досягнення мети (оптимальні або хаотичні) та відносини із середовищем (адаптивні або дезадаптивні). Відтак описано вісім стилів: «Самореалізовуваний» (збалансовані, оптимальні, адаптивні), «Невизнаний геній» (збалансовані, оптимальні, дезадаптивні), «Роботяга» (збалансовані, хаотичні, адаптивні), «Себелюбець» (збалансовані, хаотичні, дезадаптивні), «Суперницький» (розбалансовані, оптимальні, адаптивні), «Діяч» (розбалансовані, оптимальні, дезадаптивні), «Покірливий виконавець» (розбалансовані, хаотичні, адаптивні), «Невдаха» (розбалансовані, хаотичні, дезадаптивні) [Стиль человека..., 1998, с. 122–124].

Тенденції, що спричиняють належність до культури бідності, найчіткіше зосереджено в психологічній структурі «Невдахи», менш виразно – «Роботяги» та «Покірного виконавця».

О. Дейнека визначає особистісні характеристики бідних у просторі чотирьох констант: часової (орієнтація на поточні цілі, нездатність відкласти менш цінну мету задля досягнення важливішої, але віддаленішої, нерозвиненість інвестиційної поведінки); просторової (переважання зовнішнього локус-контролю); енергетичної (слабке прагнення успіху, переважання мотиву уникання невдачі); інформаційної (низька самооцінка і рівень домагань, слабке почуття власної гідності, невпевненість у собі) [Дейнека, 2000].

Загалом стиль життя носіїв культури бідності можна охарактеризувати такими рисами: знижена цінність індивідуальності, знижена самооцінка, послаблене прагнення до самоактуалізації, уникання відповідальності, знижена спроможність робити вибір, екстернальне прийняття вимушеності, вивчена безпорадність, знижена здатність

до саморегуляції, обмежена просторово-часова орієнтація, послаблена інтегрованість поведінки, звужений діапазон відхилень від соціальних стандартів, схильність до захисних реакцій.

1.2. Інструментальні і термінальні цінності в контексті вибору бідності як стилю життя

У численних психологічних дослідженнях зафіксовано істотну залежність змісту ціннісних орієнтації та розуміння сенсу життя від рівня матеріального забезпечення громадян.

За О. Льюїсом, бідним властивий брак або низький рівень участі в основних інститутах суспільства, критичні постави щодо основних інститутів панівних класів, цинізм щодо церкви. Бідні не поділяють суспільних цінностей і не діють відповідно до них. Поняття «культура бідності» охоплює нехтування норм і цінностей, що їх визнає суспільство [Кормич, 2005; Ярошенко, 1994; Lewis, 1959; Ratecka, 2006].

М. Вебер наполягав на утвердженні світорозуміння, яке він визначив як «дух капіталізму», а в основі його має лежати «мирська аскеза» як особлива цінність. Вебер писав, що в житті людини «без певних занять» немає того систематично-методичного характеру, який є обов'язковою вимогою такої аскези. У професійній діяльності людини мають послідовно втілюватися аскетичні чесноти і випробовуватися її обраність. Остання ж виявляє себе в сумлінності, яку засвідчує ретельне й методичне виконання професійних обов'язків кожного. Багатство – не самоціль. У прагненні до багатства як самоцільі аскеза вбачала вершину порочності, тоді як у багатстві, набутому внаслідок професійної діяльності, – Боже благословення [Вебер, 1998, с. 361, 370–371]. Так Вебер фактично поєднував у єдиний контекст зміст термінальних та інструментальних цінностей, що по-різному визначають прагнення людини бути або не бути багатогою.

Подібну єдність і взаємозалежність термінальних та інструментальних цінностей можна вбачати у двоїстій природі посідання матеріальних благ (багатства), про що пише П. Штомпка. Багатство є бажаним, по-перше, тому, що воно є доконечним для задоволення елементарних та універсальних життєвих потреб – їжі, одягу, житла

тощо, тобто має натуральну цінність, а по-друге, тому, що його посідання вимагає культура, визначаючи певні об'єкти як бажані, а отже, надаючи їм культурної цінності. Культура може також визначати саме посідання як автономну цінність, незважаючи на користь, яку здобувають із наявних предметів. Матеріальні блага обмежені не лише в абсолютному розумінні, бо кількість їх є скінченна, а насамперед у розумінні відносному – у відношенні до потреби їх, що постійно зростає. Резерви того, що людям доступне, ніколи не встигають за тим, чого вони хотіли б. Якщо люди задовольняють свої навіть елементарні матеріальні потреби, то натомість відразу з'являються інші бажання, вищі прагнення [Sztompka, 2007, с. 333].

Аналізуючи процес здійснення раціонального вибору в економічній сфері, Д. Канеман і А. Тверські зазначають, що корисність і цінність можуть бути використані у двох контекстах: як цінність досвіду і як цінність рішення [Канеман, 2003]. Цінність досвіду тут має виразний інструментальний характер, бо спрямовує особу на застосування звичних для неї інструментів, якими озброєно її свідомість і поведінку. Натомість цінність рішення виводить її за межі даного, спонукає по-новому і творчо самовизначатися в умовах економічної невизначеності.

Інтерпретуючи Канемана і Тверські, В. Москаленко підкреслює, що суб'єкт економічної поведінки звичайно чинить відповідно до найбільш значущих для нього життєвих смислів, цінностей, ідеалів, цілей і принципів. Таким є й економічний інтерес. Зрозуміти економічну поведінку особи, особливо ту, що суперечить економічному інтересові, можна лише з позиції суб'єктності. У багатьох ситуаціях суб'єкт насправді намагається захищати не безпосередні економічні інтереси, а життєві принципи, цінності, норми, ідеали, цілі близьких людей або соціальних груп, цілі майбутнього [Москаленко, 2008].

І. Бабак та А. Дроздік за одну з головних причин поширення бідності пропонують уважати ментальну систему ціннісних орієнтацій суспільства [Бабак, 2010]. Серед труднощів реалізації життєвої стратегії «бути власником», а не просто «мати власність» Н. Дембицька вбачає невисоку спроможність знаходити сенс життя [Дембицька, 2008].

Узагальнення численних показників способу життя та поведінки, пов'язаних із самовизначенням особи в контексті матеріального становища, було спроековано на систему ціннісних орієнтацій

М. Рокіча, покладену в основу відповідної методики [Практическая..., 1998, с. 637–641]. Аналіз змісту описаних у різних наукових джерелах психологічних характеристик культури бідності дав підстави співвіднести їх із переліком наведених Рокічем цінностей термінальних – переконання особи у важливості цілей її індивідуального існування – та інструментальних – переконання особи в перевагах певного способу дій або особистісної властивості.

Вивчення *термінальних цінностей* у контексті самовизначення осіб із різним рівнем матеріального добробуту показало по-різному помітну різницю між бідними і небідними. Виявлено істотні відмінності на користь матеріально забезпечених в орієнтації на цінність активного, діяльного життя, його повноти та емоційної насиченості. У сфері фізичного і психічного здоров'я доведено, що, з одного боку, чинником бідності є поганий стан здоров'я, а з другого – бідність призводить до погіршення здоров'я населення. Бідних мало приваблює така цінність, як цікава робота. Величезну кількість даних зібрано з приводу відмінностей у ставленні до матеріально забезпеченого життя, браку матеріальних труднощів. Важливі соціально-психологічні відмінності між бідними і небідними відображає цінність наявності добрих і вірних друзів. Ще одна цінність із виразним соціально-психологічним змістом – громадське визнання (повага оточення, колективу, товаришів із праці). Бідні менше прагнуть пізнання (як можливостей розширити свою освіту, кругозір, загальну культуру, інтелектуальний розвиток). Малопривабливим для бідних є продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей). Схильні бути бідними особи не цікавляться можливостями розвитку (роботи над собою, постійного фізичного і духовного вдосконалення). Натомість важливою цінністю для бідних порівняно з небідними часто-густо виявляються розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, брак обов'язків). Істотно нижчим у бідних є прагнення свободи (самостійності, незалежності в судженнях та вчинках). Вельми неоднозначною в контексті бідності і багатства є цінність щасливого сімейного життя. Відносно абстрактний і малозрозумілий зміст має для бідних щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, усього народу, людства загалом). Нерідко бідним бракує уваги до такої цінності, як упевненість у собі, внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх і зовнішніх суперечностей, сумнівів [Бабак, 2010; Бова, 2009а, 2009б; Дембиць-

ка, 2008; Журавлева, 2009; Захаріяш, 2007; Зубіашвілі, 2008; Козырева, 2011; Кормич, 2005; Лежнина, 2010; Макаренко, 2007; Москаленко, 2007а, 2007б, 2008; Солодников, 2007; Стешина, 2008; Сычева, 2001; Тихонова, 2009; Хашченко, 2011; Хомра, 2005; Ярошенко, 1994; Domański, 2003; Lewis, 1959; Murali, 2004; Ratecka, 2006; Sztompka, 2007, с. 333–337; Żemojtel-Piotrowska, 2011].

Менше значущих відмінностей між бідними і небідними особами виявлено за *інструментальними цінностями*. Вони, зокрема, стосуються до високих запитів (високих вимог до життя і високих домагань). Наступне коло відмінностей охоплює такі риси, як незалежність, здатність діяти самостійно, рішуче. Бідним виразно бракує освіченості, широти знань, загальної культури. Ще однією критичною сферою свідомості та поведінки бідних є відповідальність, почуття обов'язку, уміння дотримувати слова. Розрізняє бідних і небідних ставлення до такої цінності, як раціоналізм (уміння тверезо й логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення). Не є достатньо цінними для бідних самоконтроль, стриманість, самодисципліна. Не привертає уваги бідних і така цінність, як тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами). Бідні не виявляють належної уваги до ефективності в справах (працєвитості, продуктивності в роботі) [Бабак, 2010; Бова, 2009а, 2009б; Дембицька, 2008; Захаріяш, 2007; Звоновский, 2009; Зубіашвілі, 2008; Коваленко, 2003, с. 128–130; Козырева, 2011; Кормич, 2005; Макаренко, 2007; Москаленко, 2007а; Муздыбаев, 1983, с. 59–64; Пляскина, 2007; Салахутдинова, 2009; Солодников, 2007; Хашченко, 2011; Хомра, 2005; Ярошенко, 1994; Domański, 2003; Lewis, 1959; Murali, 2004; Ratecka, 2006; Żemojtel-Piotrowska, 2011].

Наведений опис відмінностей у привабливості цінностей для осіб із різним рівнем матеріального забезпечення дає підстави для попереднього висновку про те, що й термінальні, й інструментальні цінності мають загалом більше суб'єктивне значення для осіб забезпечених. При цьому термінальні цінності виразніше, ніж інструментальні, диференціюють бідних і небідних осіб: у змісті проаналізованої літератури матеріально заардані особи істотно вагоміше орієнтуються на термінальні цінності.

Відповідно до притаманних їм провідних цінностей люди *вибирають свій стиль життя*. У певних межах можливостей їхній вибір поширюється й на матеріальне забезпечення: бути чи не бути

бідним. Цілком очевидним є те, що дуже мало хто, будучи при здоровому глузді, обирає бідність. А проте бідних є чимало, і, як ішлося вище, часто-густо їхнє погане матеріальне становище є наслідком власних неефективних ставлень, оцінок, постав, діяльності, тобто, у широкому розумінні, вибору бідності.

Т. Титаренко трактує життєвий вибір як підвищення відповідальності за своє життя, його напрям і зміст та знаходить багато спільного між значущим життєвим вибором і кризовою життєвою ситуацією. Водночас вона описує показники неспроможності вибирати: повільне реагування на мінливі обставини, неадекватність минулих життєвих рішень, нерозвинена здатність навчатися, що сукупно зумовлюють особистісну дисгармонійність [Титаренко, 2003, с. 323–326, 337–343].

Зіставлення цих показників з описаними вище особливостями стилю життя носіїв культури бідності дає переконливе свідчення істотного психологічного зв'язку їхньої ціннісно-орієнтаційної сфери з проблемами здійснення вибору як у значущих поточних ситуаціях, так і в загальному життєвому контексті.

1.3. Ціннісні орієнтації осіб із різним рівнем матеріального забезпечення

У суб'єктивному сприйманні носіїв культури бідності бідність часто-густо набуває характеру такої собі фатальної сили, що невідворотно тяжіє над особою і соціальною групою. Аналіз ціннісно-орієнтаційних аспектів самовизначення осіб і груп із різним, а насамперед низьким соціально-економічним статусом вимагає перенесення уваги на питання *загального способу і стилю життя*.

Висвітленню відповідних особливостей змісту й прояву ціннісних орієнтацій присвячено узагальнення даних масштабного емпіричного дослідження – опитування мешканців шістьох великих міст України – Києва, Львова, Харкова, Донецька, Одеси та Севастополя, проведеного у 2011 р. У кожному місті було опитано по 350 осіб, усього – 2100 респондентів. Вибірку структуровано за ознаками віку і статі згідно з відповідними характеристиками дорослого міського населення: молодь віком 18–29 років становила 23,6%, особи серед-

нього віку (30–49 років) – 38,8, представники старшого покоління (50 років і більше) – 37,6%; чоловіків було 46,2, жінок – 53,8%.

Анкету, що її пропонували в дослідженні, було підготовлено в українськомовному (для респондентів Києва і Львова) та російськомовному (для решти міст) варіантах. Вона містила 71 пункт у вигляді запитань або тверджень, зміст яких поділявся на 115 ознак, що відображають думки респондентів про їхнє особисте життя, ступінь задоволення потреб, соціальний статус, стосунки з оточенням, громадсько-політичні процеси, мовні уподобання тощо.

Повідомляючи дані про себе, респонденти, зокрема, визначали своє фінансово-матеріальне становище, даючи оцінку середнього рівня прибутку на одного члена сім'ї за шкалою (придатною на той час): до 1 тис. грн.; від 1 до 2 тис. грн.; понад 2 тис. грн. Далі представників першої групи називатимемо «малозабезпеченими» (їх виявилось 25,2%), другої – «середньо забезпеченими» (43,4), третьої – «забезпеченими» (25,9%).

За результатами опитування з-поміж усіх ознак було виділено 12 таких, що найбільш значуще – позитивно або негативно – корелюють із рівнем матеріального забезпечення (усім відповідним індикаторам було надано вигляду порядкових шкал). Такими ознаками виявилися: відповіді на запитання про загальну задоволеність із життя, оцінки матеріального добробуту і здоров'я як найбільш незадоволених потреб, визначення свого місця в суспільній ієрархії, оцінка кількості співгромадян, що перебувають на одному з респондентом ступені суспільної ієрархії, визнання схильності розраховувати в скрутних обставинах на Бога або на себе, згода чи незгода із змістом низки висловів, рівень освіти респондента.

У просторі цих ознак було проведено факторний аналіз, у результаті якого виділилися чотири значущі фактори із загальною дисперсією 54,3%.

До першого фактору (внесок у дисперсію 23,1%) ввійшли ознаки, зміст яких відображає ступінь *задоволеності респондентів із життя*, але, що важливо, у зв'язку з їхнім соціальним статусом. Найбільше навантаження тут припало на поміщення респондентами себе на один із п'ятьох ступенів уявної суспільної ієрархії (0,751) та рівень задоволеності із життя загалом (0,748). Далі йдуть такі ознаки, як оцінка вислову «В основному моє життя складається благополучно» (0,616); оцінка кількості співгромадян, що перебувають на

одному з респондентом ступені суспільної ієрархії (-0,601); вибір матеріального добробуту як такого, чого найбільше бракує в житті (-0,562).

На найвищий ступінь суспільної ієрархії помістили себе 1,2% опитаних, на високий – 7,9, середній – 54,8, низький – 29,6, найнижчий – 6,5%. Виразним, отже, є прагнення респондентів приписати собі середній або нижчий від середнього (але не найнижчий) соціальний статус. Водночас розподіл статусів виразно зумовлено рівнем матеріального забезпечення респондентів: що нижчим є цей рівень, то нижче оцінено своє місце на соціальній драбині, і навпаки.

Бажання «не бути винятковим» проявилось й у відповіді на запитання «Скільки приблизно людей перебуває на тому самому ступені, що й ви?». Варіант «багато» вибрали 46,1% респондентів, «не багато і не мало» – 26,4, «дуже багато» – 17,1, «трохи» – 8,9, «дуже мало» – 1,5%. Тут також простежується зв'язок із рівнем матеріального забезпечення: «малозабезпечені» значуще частіше прирівнюють свій статус до статусу більшості громадян, ніж «забезпечені».

За рівнем задоволеності із життя опитані поділилися на цілком задоволених (11,1%), радше задоволених (34,6), однаковою мірою задоволених і незадоволених (16,7), радше незадоволених (26,2) та зовсім незадоволених (11,4%). Привертає увагу своєрідна поляризація настроїв: середню позицію обрала виразна меншість, тоді як більшість тягнє в один або другий бік. У цьому разі також маємо значущу залежність: нижче матеріальне забезпечення спонукає до меншої задоволеності із життя.

Із висловом «В основному моє життя складається благополучно» погодилися 55,4% опитаних, не погодилися – 16,4, а 28,2% не дали однозначної відповіді. Цікаво, що порівняно з попередньою ознакою кількість задоволених є більшою, а незадоволених – меншою приблизно на 10%. «Малозабезпечені» рідше погоджувалися з такою думкою (37,4%), ніж «середньозабезпечені» (55,8) та «забезпечені» (72,6%).

Відповідаючи на запитання про те, чого їм найбільше бракує в житті, 56,8% респондентів обрали, серед інших альтернатив, матеріальний добробут. Саме ця потреба виявилася найбільш незадоволеною порівняно з іншими потребами, особливо в «малозабезпечених» (68,7%) і «середньозабезпечених» (60,6). Натомість у «забезпечених»

(40,7%) вона поступилася за значущістю перед браком чесної влади, упевненості в майбутньому та порядку й стабільності.

Між усіма переліченими в межах першого фактору ознаками зафіксовано високий кореляційний зв'язок (у кожному випадку $p \leq 0,01$).

Зміст таких зв'язків є доволі очікуваним. Задоволеність із життя пов'язана з матеріальним становищем респондентів: серед найбільш незадоволених 76,9% заявили про брак матеріального добробуту, тоді як серед найбільш задоволених ця частка становила 24,9%. (Розподіл в інших групах змінювався пропорційно в міру переходу від найвищого рівня до найнижчого).

Виразну позитивну кореляцію спостережено між рівнем задоволеності із життя і соціальним статусом. Найменш задоволені респонденти рідше за інших поміщали себе на найвищий (0,8%) або високий (1,7%) ступінь суспільної ієрархії та найчастіше – на низький (51,5%) або найнижчий (24,5 %) ступені. Ще 21,5% поставили себе на середній ступінь. Симетрично протилежними були показники найбільш задоволених із життя респондентів. Їхні оцінки свого соціального статусу розподілилися таким чином: 6,9% – 27,6 – 57,3 – 7,8 – 0,4% від найвищого до найнижчого ступеня суспільної ієрархії.

Найпоширенішим варіантом співвідношення оцінок задоволеності із життя і соціального статусу виявився такий, коли вища від середньої задоволеність поєднувалася із середнім ступенем суспільної ієрархії (такі респонденти становили 25,2% всієї вибірки). Досить численними були ще три групи: із нижчими від середніх рівнем задоволеності із життя і соціальним статусом (12,6), нижчим від середнього рівнем задоволеності із життя і середнім соціальним статусом (11,1), середніми рівнем задоволеності із життя і соціальним статусом (9,7%).

Таким чином, стан матеріального забезпечення значуще зумовлює загальний рівень задоволеності громадян із життя. Належить, проте, зазначити, що частина респондентів схильна перебільшувати свої матеріальні проблеми, виразніше акцентуючи їх у випадку прямих та однозначних оцінок. Натомість, коли йдеться про непряму рефлексію свого матеріального становища, оцінки виявляються менш розпачливими.

Істотним чинником ставлення респондентів до матеріального добробуту є усвідомлення свого соціального статусу. Більшість їх

уникає приписувати собі високий або надто низький статус, віддаючи перевагу варіантам, що є для них спільними з багатьма іншими людьми. Громадяни полюбляють нарікати на матеріальні нестатки, переживати почуття скривдженості, при цьому усвідомлюючи та плекаючи психологічну єдність із більшістю співгромадян. Розташування себе на середньому (найпоширенішому) ступені суспільної ієрархії сприяє позитивній оцінці свого життєвого становища.

На протилежних полюсах другого фактору (12,1%) опинилися відповіді на запитання «На кого або на що ви найбільше розраховуєте в скрутних обставинах?»: «на Бога» (0,832) і «на себе» (-0,795).

Переважна більшість респондентів показала виразну прихильність до *інтернальної* позиції: на себе покладаються 63,6%. Більшою мірою це властиво матеріально «забезпеченим» – 81,0. Показник «середньозабезпечених» (63,6) збігається з показником по всій вибірці. А рівень розрахунку на себе серед «малозабезпечених» є відносно найнижчим, але перевищує половину їхньої кількості (54,3), поступаючись, проте, перед рівнем покладання на сім'ю (55,9%).

Розраховувати на Бога схильні 28,0% респондентів. Порівняно з попередньою характеристикою залежність від рівня матеріального забезпечення є оберненою: «малозабезпечені» покладаються на Бога частіше (38,9), ніж «середньозабезпечені» (26,3) або «забезпечені» (19,0%). Отже, такий варіант екстернальної поведінки корелює з відносно гіршим матеріальним становищем.

Негативна кореляція між двома названими ознаками досягає рівня значущості $p \leq 0,01$. Із-поміж тих, хто воліє покладатися на себе, 15,0% становлять такі, що розраховують також і на Бога. А серед респондентів, які надіються на Бога, третина (34,1%) – це ті, хто покладається й на себе.

Описані дані підтверджують поширену і добре обґрунтовану думку про позитивний зв'язок між матеріальною забезпеченістю та інтернальною поведінкою, з одного боку, і незабезпеченістю та екстернальністю – із другого.

Менш зрозумілою є внутрішня природа такої залежності: що чим зумовлено? Чи матеріальна заможність спричиняє інтернальні постави особи, чи, навпаки, інтернальність особи підвищує ймовірність досягнення нею матеріального добробуту. Аналогічно має йти-ся й про залежність між бідністю та екстернальними нахилами.

У змісті підходів до «культури бідності» домінує положення про відносну первинність особистісних рис і постав щодо матеріальних досягнень особи. Водночас сильний акцент роблять на впливі середовища (для дитини апіорі багатого або бідного), яке від народження і протягом усього дитинства формує готовність і здатність людини ставати (або не ставати) заможною. У цьому питанні увиразнюється значення широкого контексту загального стилю життя особи та її оточення.

Зміст третього фактору (10,3%) склали оцінки висловів «Я почувуюся цілком освіченою людиною» (-0,754) та «Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища» (-0,682), а також рівень освіти респондентів (-0,615).

Оцінка респондентами вислову «Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища», зміст якого відображає активну й самостійну поведінку, свідчить про дещо завищену впевненість щодо своїх спроможностей: аж 88,2% погодилися з такою думкою про себе. Висока самооцінка з цього погляду виявилася притаманною представникам усіх трьох груп: серед «забезпечених» відповідна частка складала 93,9, «середньозабезпечених» – 89,0, «малозабезпечених» – 80,3%.

Можна стверджувати, що *здатність давати собі раду* є істотним чинником самовизначення у фінансово-матеріальній сфері. Більш зарадні особи легше досягають бажаного матеріального рівня, тоді як брак зарадності спричиняє низьку спроможність до матеріальних здобутків.

Респонденти виявляють прагнення почуватися зарадними, спроможними та ефективними, удаючись задля цього навіть до певного «самообману». Виходить, що причини проблемності їхнього матеріального становища криються нібито не в них самих (вони-бо покладаються на себе і дають собі раду), а містяться десь поза ними.

Про виявлені зв'язки між матеріальним становищем респондентів та їхньою освітою й освіченістю написано в підрозділі 3.4.

Четвертий фактор (8,8%) відображає *брак здоров'я* як однієї з провідних незадоволених потреб (-0,753) та, дещо несподівано, оцінку ідеологічно наповненого висловлювання «Подолання кризи можливе тільки під керівництвом комуністів, здатних мислити і діяти по-сучасному» (-0,711).

Загалом на брак здоров'я серед інших незадоволених потреб нарікали 34,9% респондентів. Більше їх серед «малозабезпечених» – 44,2, серед «середньозабезпечених» – 33,7, а найменше – серед «забезпечених» – 25,4%.

Очевидним видається те, що на такі співвідношення істотно вплинув віковий чинник, оскільки серед осіб літнього віку значуще вищою є частка і хворих, і незаможних. (З цього погляду ситуація на пострадянському просторі є доволі своєрідною. У більш стабільних країнах молодь, як правило, має гірше матеріальне становище порівняно із старшими віковими групами. Натомість в Україні старше покоління виразніше потерпає через матеріальну скруту, ніж молоді громадяни).

Прихильно на адресу комуністів, «здатних мислити і діяти по-сучасному», висловилися 14,5% опитаних, 64,5 – мали протилежну думку, а 21,0% зайняли проміжну позицію. Позитивну оцінку комуністам частіше давали «малозабезпечені» – 21,7% – проти 13,0 серед «середньозабезпечених» і 7,4 серед «забезпечених», а також особи, які нарікають на брак здоров'я (22,9), порівняно з тими, хто такого браку не відчуває (10,0). Подібні пропорції спостерігаються й у розподілі оцінок за віковою ознакою: 23,8 – серед представників старшої вікової групи, 9,7 – середньої, 7,3% – молодшої.

Виявлені співвідношення відображають тісне переплетіння матеріальних, вікових та ідеологічних чинників. Позиції респондентів розташовуються в просторі між двома полярними групами: з одного боку – матеріально забезпечена (бодай відносно) та різною мірою права за ідеологічними поглядами молодь, а з другого – особи літнього віку, що перебувають у матеріальній скруті і тяжіють до лівих переконань.

Отже, громадяни з високим рівнем матеріального забезпечення виразніше орієнтуються на переживання задоволеності із життя, досягнення високого соціального статусу, здобуття ґрунтовної освіти, набуття здатності жити й поводитися незалежно та давати собі раду в складних життєвих ситуаціях. У сучасному українському суспільстві такі ціннісні орієнтації більшою мірою властиві молоді.

Ті, хто потерпає через недостатній рівень матеріального забезпечення, схильні нарікати на своє становище, тяжіють до лівих переконань, приписують собі середній або нижчий від середнього соціальний статус (для них важливо поділяти цей статус із якомога

більшою кількістю співгромадян), узалежнюються від зовнішніх впливів, виявляють різні форми життєвої безпорадності. Відповідні постави частіше притаманні особам літнього віку.

1.4. Методологічне обґрунтування, процедура розроблення та зміст питальника «Психологічне тяжіння до бідності»

На підставі проведеного аналізу літератури ми зробили висновок про те, що в основу розроблення методичного інструментарію соціально-психологічного дослідження бідності як стилю життя в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення має бути покладено принципи визнання суб'єктивної вагомості ціннісних орієнтацій як причини поширення бідності, більшого значення термінальних цінностей порівняно з інструментальними, утривалення негативних цінностей у стилі життя проблемних середовищ. Показано важливість суб'єктивних методів вимірювання бідності, що ґрунтуються на самооцінці та аналізі уявлень про себе і на всіляких порівняннях (з іншими, з уявленнями про бідність і багатство, між соціальними групами тощо). З'ясовано, що найбільш ефективними психологічними методами вивчення бідності є: психосемантичні методи (семантичний диференціал та ін.), контент-аналіз, інтерв'ю (стандартизоване, напівстандартизоване, глибинне), метод конкретних ситуацій (кейс-стаді), масове опитування, експертна оцінка, особистісні питальники (насамперед показники задоволеності із життя, соціального самопочуття, психологічного комфорту, оптимізму, соціальної активності, локусу контролю, егоїзму – альтруїзму, індивідуалізму – колективізму, емпатії).

На тлі великої кількості питальників, спрямованих на оцінку респондентами власного матеріального добробуту, гостро вчувається брак конкретних засобів вимірювання власне психологічної готовності особи бути, ставати, залишатися або переставати бути бідною. Описаний та узагальнений методичний досвід дав змогу виконати процедуру розроблення власного інструментарію соціально-психологічного дослідження бідності як стилю життя в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення – *питальника «Психологічне*

тяжіння до бідності» (далі – питальник ПТБ), спрямованого на визначення схильності дотримуватися бідності як стилю життя в ціннісно-нормативній сфері [Васютинський, 2013б].

Відповідно до виявлених у результаті теоретичного аналізу літературних джерел психологічних характеристик культури і субкультури бідності здійснено добір 350 індикаторів із 17 методик. Використано показники таких методик: Методика багатофакторного дослідження особи Р. Кеттелла (повний і скорочений варіанти), Питальник Міні-мульти – скорочений варіант ММРІ, Методика визначення акцентуацій характеру К. Леонгарда, Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, Методика діагностики комунікативної поведінки і Методика діагностики рівня емпатійних здатностей В. В. Бойка, Методика визначення типу особистості та ймовірнісних розладів цього типу Дж. Олдгема і Л. Морріса, Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, Методика діагностики типу поведінкової активності Л. І. Вассермана і Н. В. Гуменюка, Методика діагностики спрямованості особи Б. Басса, Методика діагностики особи на мотивацію до успіху Т. Елерса, Методика діагностики соціально-психологічних постав особи в мотиваційно-потребовій сфері О. Ф. Потьомкіної [Практическая..., 1998, с. 192–269, 274–281, 288–384, 457–465, 486–490, 531–543, 563–569, 626–629, 641–648], Шкала грошової етики Т. Тенга, Атитюди фінансової поведінки А. Фернама, Питальник «розважливого ставлення до грошей» А. Фернама, Тест анального характеру П. Клайна [Фернам, 2005, с. 74, 85–87, 206, 211]. Показники і шкали цих методик віддзеркалюють особливості свідомості та поведінки осіб із різними орієнтаціями в економічній сфері життєдіяльності. Вибрані індикатори було частково відредаговано: запитання переформульовано у вигляді тверджень, окремі складно сформульовані вислови спрощено.

На основі таких індикаторів було скомпоновано 14 варіантів питальника – по 25 пунктів у кожному. Питальник доповнено запитаннями про суб'єктивну та об'єктивну оцінку власної бідності, а також про вік, стать, освіту респондентів. Опитування проводили в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі та Луганську. Вибірку було структуровано за ознаками віку і статі. Усього опитано 2096 респондентів – від 131 до 169 осіб за кожним варіантом анкети.

За показник суб'єктивної бідності взято оцінку респондентом рівня свого матеріального забезпечення порівняно з більшістю людей, які його оточують (набагато нижчий, трохи нижчий, такий самий, трохи вищий, набагато вищий). Об'єктивну бідність визначали за середнім рівнем місячного прибутку в гривнях на одного члена сім'ї респондента. За рівнем суб'єктивної та об'єктивної бідності респондентів було поділено на групи «бідних» і «небідних». Загалом частка суб'єктивно «бідних» становила 32,2%, об'єктивно «бідних» – 45% усієї вибірки.

За результатами порівняння показників «бідних» і «небідних» респондентів зафіксовано 119 індикаторів, за якими проявилися статистично значущі відмінності між цими групами. Важливо зазначити, що жодна з методик не показала виразної переваги ознак суб'єктивної або об'єктивної бідності, що є свідченням тісного зв'язку між обома сторонами бідності.

У межах ознак, що виділилися за кожною анкетною як такі, що розрізняють «бідних» і «небідних» респондентів, було проведено факторний аналіз із varimax-обертанням. Виділилося від двох до п'яти значущих факторів із сукупною дисперсією понад 50%. Зміст факторів зосередився навколо таких характеристик, як ставлення до успіхів і невдач, цілеспрямованість, активність, упевненість, працьовитість, оцінка матеріального становища, незалежність, схильність конкурувати, креативність, практичність, відповідальність, сумлінність, щедрість.

На основі цих ознак було скомпоновано ще два варіанти питальника – окремо за показниками суб'єктивної та об'єктивної бідності – й опитано 180 мешканців Києва. У результаті факторного аналізу відібрано 32 ознаки-вислови, на які припало найбільше навантаження за факторами, що виділилися. Зміст 11 висловів відображає суб'єктивне тяжіння до бідності, 21 – протилежну тенденцію.

Наступним кроком стало порівняння *україно- і російськомовного варіантів* питальника. Із цією метою кожний мовний варіант було доповнено 18 висловами (різними в обох варіантах) з інших методик та наведено всі 50 висловів у випадковій послідовності. Ці варіанти було запропоновано для оцінки 64 студентам факультету психології та Інституту післядипломної освіти Київського національного університету імені Тараса Шевченка як нібито два різні питальники, окремі пункти яких є схожими.

Порівняння оцінок 32 «справжніх» висловів питальника виявило високий рівень узгодженості між їхніми українсько- і російськомовними варіантами: загальний коефіцієнт Пірсона становив 0,91 ($p \leq 0,001$), а рівень відмінностей за кожним окремим пунктом не був нижчим за $p \leq 0,05$.

Для перевірки надійності питальника через два тижні його українськомовний варіант було повторно запропоновано 55 опитаним. Рівень узгодженості оцінок за сімома з 32 висловів виявився недостатнім, і відповідні пункти було вилучено з тексту питальника. Після цього вираховано коефіцієнт Пірсона, який дорівнював 0,68, що показує високий рівень відповідності між початковими і повторними оцінками висловів ($p \leq 0,01$).

Подальшу роботу над питальником було спрямовано на його валідацію на основі кореляції з показниками інших методик. Із цією метою опитано 251 студента (58,2% чоловіків, 41,8% жінок) 1 і 3-го курсів Житомирського національного агроекологічного університету.

За методики, кореляція з якими могла стати підтвердженням валідності питальника, було взято питальник суб'єктивного економічного добробуту В. Хашенка [Хашенко, 2011] і тест «Задоволеність із життя» В. Коулмана [Коулман, 2012]. Ми припустили, що індикатори методики Хашенка, які відображають суб'єктивні оцінки об'єктивного економічного становища особи, матимуть сильніший зв'язок із характеристиками, спричиненими об'єктивною бідністю респондентів, а показники тесту Коулмана сильніше реагуватимуть на складові суб'єктивної бідності.

Проведені обрахунки показали, що коефіцієнт Пірсона між питальниками нашим і Хашенка дорівнював -0,22. Цей обернений статистичний зв'язок не є прикметно високим, а проте виявився значущим на рівні $p \leq 0,01$. Таку залежність можна пояснити тим, що ознаки, які ввійшли до нашого питальника на підставі відмінностей, виділених між групами об'єктивно «бідних» і «небідних» респондентів, виконують у його змісті радше додатково-допоміжну функцію, тоді як провідними є ознаки, що ґрунтуються на бідності суб'єктивній.

Останнє положення дістало підтвердження в дещо вищому коефіцієнті Пірсона -0,35 ($p \leq 0,01$) між нашим питальником і тестом Коулмана: суб'єктивні складові психологічного тяжіння до бідності

виявилися істотно вагомішими за об'єктивні і обернено реагують на переживання загального стану життєвого комфорту.

На основі розподілу отриманих оцінок питальник споряджено *шкалою рівнів психологічного тяжіння до бідності*: низький, нижчий від середнього, середній, вищий від середнього та високий рівні. У результаті проведеної роботи було скомпоновано остаточний варіант питальника – його україномовну (дод. 1) та російськомовну (дод. 2) форми.

Використання цього інструменту дало змогу диференціювати респондентів за рівнем їхнього психологічного тяжіння до бідності як суб'єктивно комфортної схильності дотримувати відповідні норми й цінності та способи поведінки поряд із свідомою чи несвідомою відмовою від зусиль на принципову зміну стилю життя. На його основі ми надалі неодноразово формували вибірки для соціально-психологічних досліджень бідності як стилю життя.

1.5. Особливості ціннісно-орієнтаційного самовизначення носіїв бідності

Мета першого етапу емпіричних досліджень полягала у виявленні *психологічного змісту і структури ціннісних орієнтацій* осіб, які психологічно тяжіють до бідності. Було опитано 251 студента (58,2% чоловіків, 41,8% жінок) Житомирського національного агроекологічного університету. Разом із питальником ПТБ респондентам було запропоновано Морфологічний тест життєвих цінностей В. Сопова і Л. Карпушиної [Сопов], Ціннісний питальник Ш. Шварца [Методика Ш. Шварца], Тест сенсожиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва [Леонтьев, 2006], які разом містять 189 ознак.

За відповідями на питальник ПТБ респондентів поділено на три групи: схильних до такого тяжіння (вони становили 34,7% всієї вибірки), не схильних (30,7%), і тих, що мають середній рівень (34,7%). (Оцінка даних питальника передбачає виділення п'яти груп: із високим рівнем тяжіння до бідності, вищим від середнього, середнім, нижчим від середнього і низьким. Позаяк респонденти з крайніми високим або низьким рівнями траплялися нечасто, тут і

далі ми об'єднували їх із тими, хто мав, відповідно, рівень вищий або нижчий від середнього, у групи, за якими залишали назву рівня «високий» або «низький»).

Порівняння оцінок, даних представниками цих трьох груп, показало наявність 65 ознак, за якими є статистично значущі відмінності. У результаті факторного аналізу в просторі цих ознак виділилися шість значущих факторів (із загальною дисперсією 50,2%): «Участь у громадській діяльності» (внесок у дисперсію 17,8%), «Осмисленість життєвих цілей» (9,4%), «Самоефективність» (7,4%), «Спортивна активність» (6,1%), «Соціальна влада» (4,8%), «Прагнення результативності» (4,7%).

Зміст цих факторів розкриває психологічну структуру ціннісних орієнтацій осіб, для яких характерна істотна безпорадність у складних економічних умовах. Для них, по-перше, не становить цінності залучення до широких громадських справ, участь у спільній з іншими людьми значущій діяльності. По-друге, для бідних відносно менше значення має осмислення свого існування, вироблення й досягнення сенсу життя. По-третє, психологічне тяжіння до бідності пов'язане зі своєрідною соціальною невпевненістю – страхом перед самоствердженням, боязкістю в пошуку і посіданні гідного місця в соціальній ієрархії, у створенні власного особистісного і комунікативного дискурсу. По-четверте, ідеться про істотний брак фізичної енергії, базальної життєвої активності, такої собі ніцшеанської «жадоби влади» над собою, іншими людьми, середовищем, обставинами. Попри незаперечну важливість останнього висновку видається цілком очевидним, що труднощі особистісного і соціального самовизначення осіб, які психологічно тяжіють до бідності, лежать насамперед у ціннісно-орієнтаційній площині. Саме там слід шукати засоби можливої психологічної допомоги таким людям, якщо вони хоча б почасти усвідомлюють її потребу для себе.

Далі було проведено факторний аналіз окремо в межах ознак кожної з трьох «ціннісних» методик, до яких було додано показник за питальником ПТБ.

За ознаками Тесту сенсожиттєвих орієнтацій виділилися чотири значущі фактори із загальною дисперсією 52,7%. Показник психологічного тяжіння до бідності увійшов зі значущим навантаженням до першого фактору (внесок у дисперсію 26,6%), зміст якого

визначили пункти субшкали «Цілі в житті». Найбільше навантаження (0,865) тут випало на індикатор «У житті я ще не знайшов свого покликання та чітких цілей – У житті я знайшов своє покликання та цілі».

Відповідно до 7-бальної шкали методики (від -3 до 3 балів) середні показники по групах із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності виявилися такими: у групі з високим рівнем – -0,1 бала (тобто з ухилом у бік негативного полюса індикатора), у групі із середнім рівнем – 0,5, у групі з високим рівнем – 0,8 ($p \leq 0,01$).

Особливо показовою є частка респондентів, які обрали крайні варіанти шкали індикатора. Так, максимальну оцінку вислову «У житті я ще не знайшов свого покликання та чітких цілей» серед схильних до бідності дали 12,6%, у групі середньосхильних – 4,6%, а серед несхильних – 3,9%. Цілковиту згоду з протилежним полюсом «У житті я знайшов своє покликання та цілі» висловили, відповідно, 4,6, 12,6 та 19,5% респондентів.

Таким чином, очевидним є висновок про те, що психологічне тяжіння до бідності істотно корелює з невизначеністю життєвих цілей.

За індикаторами методики Шварца виділилися шість значущих факторів із загальною дисперсією 53,9%. Показник методики ПТБ ввійшов до другого фактору (внесок у дисперсію 11,6%), де поєдналися ознаки шкали «Соціальна влада». Найбільш навантаженою (-0,784) виявилася цінність «Бути впливовим (мати вплив на людей і перебіг подій)».

Згідно з 9-бальною шкалою методики (від -1 до 7 балів) середні показники прагнення впливати по групах із різним рівнем тяжіння до бідності були такі: серед тих, хто тяжіє до неї, – 3,7, серед осіб із середнім рівнем такого тяжіння – 4,3, а серед несхильних до нього – 4,6 ($p \leq 0,01$).

Два найбільші бали (6 і 7) разом обрали 14,9% респондентів із групи «бідних», 25,3% – із групи «середніх» та 33,8% – із групи тих, кому тяжіння до бідності не властиве.

Виходить, що особи, які тяжіють до бідності, здебільшого не претендують на владний вплив у соціумі, влада не становить для них привабливої цінності.

Порівняно насиченішими з погляду мети дослідження стали результати за Морфологічним тестом життєвих цінностей: тут із

п'яти значущих факторів, що виділилися (сукупна дисперсія яких становить 55,3%), два виявилися вагомо пов'язаними з показником ПТБ.

Індикатори першого фактору (внесок у дисперсію 20,9%) відзеркалюють досягнення у фізичній (спортивній) сфері. Найпоказовішим (факторне навантаження 0,834) стало бажання респондентів «Щоб участь у спортивних змаганнях допомагала мені в установленні особистих рекордів». За 5-бальною шкалою методики (від 1 до 5) середній бал схильних до бідності був 2,7, із середнім рівнем такої схильності – 3,3, а з низьким – 3,7 ($p \leq 0,01$).

Така особливість показує, з одного боку, властиву тим, хто тяжіє до бідності, нехить до фізичної активності, а з другого – брак наполегливості у сфері досягнень.

Складнішим виявився зміст третього фактору (9,1%): тут об'єдналися цінності креативності, саморозвитку, досягнення, духовного задоволення, що реалізуються в освітній, професійній та громадській сферах. Можливо, ідеться про цінність особистісної самореалізації.

Найбільше навантаження (0,679) припало на цінність «Навчатися, щоб пізнавати щось нове в галузі знань, яку я вивчаю». Середні бали по групах респондентів становили: 3,7 – серед тих, хто тяжіє до бідності, 3,9 – у групі із середнім рівнем тяжіння, 4,1 – у тих, кому таке тяжіння не властиве ($p \leq 0,01$).

Відтак доволі очевидно видається ще одна психологічна проблема «бідних»: їм бракує прагнення особистісної самореалізації у важливих соціальних сферах життя.

Узагальнення описаних особливостей ціннісних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності, дає підстави говорити про негативне значення невизначеності життєвих цілей, відмови від активного самоствердження в соціумі, слабого прагнення особистісної самореалізації. Слід констатувати і властивий таким особам істотний брак базальної життєвої активності, прагнення домінувати над самим собою та життєвими обставинами.

Ці характеристики сукупно творять складне мотиваційне підґрунтя самовизначення, свідомості та поведінки частини респондентів, зумовлюючи їхнє тяжіння до бідності, що набуває для них ваги майже нездоланної психологічної перешкоди.

На другому етапі емпіричного дослідження було поставлено завдання виявити *комунікативні особливості свідомості й поведінки* осіб, які психологічно тяжіють до бідності та схильні до відповідного стилю життя. Для отримання кількісних даних про зміст таких орієнтацій опитано 150 студентів 2-го курсу філософського факультету та 2-4-го курсів факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

До анкети було включено питальник ПТБ, Шкалу диспозиційного егоїзму К. Муздыбаєва [Муздыбаев, 2000], Методику діагностики спрямованості особи Б. Басса [Практическая..., с. 563–569], Методику діагностики парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, А. М. Еткінда, Методику діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особи, Методику самооцінки психологічної адаптивності [Фетискин, 2002, с. 9–13, 69–70, 322–323].

За показниками психологічного тяжіння до бідності респонденти поділилися на три групи: із високим (34%), середнім (34%) і низьким (32%) рівнем такого тяжіння. Виокремилися 40 (із 190) ознак, за якими мають місце статистично значущі відмінності між представниками цих трьох груп. У просторі таких ознак здійснено факторний аналіз, у результаті якого виділилися шість значущих факторів (із загальною дисперсією 55,8%): «Ефективність діяльності», «Успіх через самоствердження», «Орієнтація на себе – Орієнтація на інших», «Прихильність до справ – Прихильність до друзів», «Орієнтація на себе – Орієнтація на діяльність», «Швидкість адаптації».

Як бачимо, чотири із шести (із другого по п'ятий) факторів мають істотний соціально-психологічний зміст і більшою чи меншою мірою відображають сподівання на підтримку з боку оточення, а два фактори – перший і шостий – зорієнтовані на особистісні ресурси. При цьому особи, схильні бути бідними, виразніше виявляють різні варіанти особистісної неефективності, натомість їхня соціально-психологічна безпорадність простежується менш чітко, але теж цілком значуще.

З'ясування ролі усвідомлення *такими особами комунікативних властивостей їхньої свідомості та поведінки* стало завданням третього етапу емпіричного дослідження. Було обстежено 140 учителів – слухачів Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Спочатку їх опитано за питальником

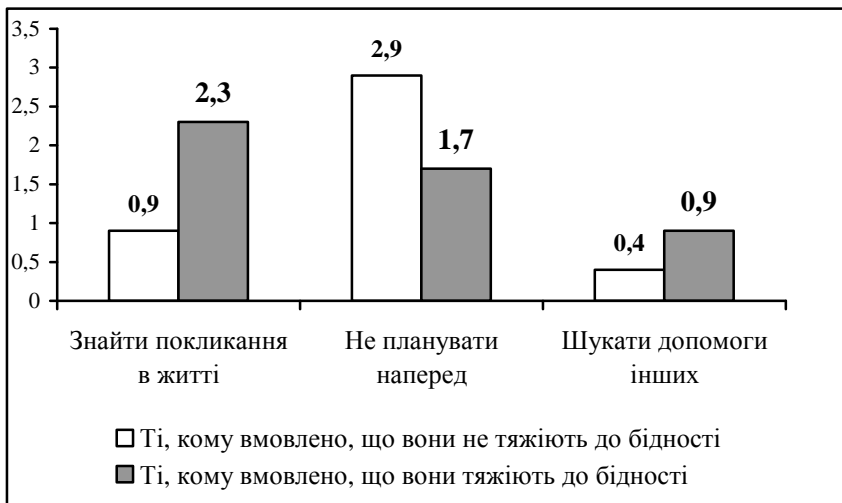
«Психологічне тяжіння до бідності». Високий рівень такого тяжіння виявлено в 42,9% опитаних, середній – 37,1, низький – 20%. На другий день тих самих респондентів (у випадковому порядку) було повідомлено, що вони нібито мають високий або низький рівень психологічного тяжіння до бідності. У цьому полягав маніпулятивний прийом, метою якого було створити в респондентів на час виконання наступного завдання внутрішню поставу щодо своїх нахилів у відповідній сфері.

Після цього було запропоновано вибрати 10 із 30 можливих способів поведінки, до яких опитані найчастіше вдаються в скрутних ситуаціях, та оцінити їх за 10-бальною шкалою.

Відмінності у виборі способів поведінки респондентами, яким приписано високе або низьке тяжіння до бідності, проявилися в трьох випадках із 30 на статистично вірогідному рівні та у двох – на рівні тенденції. Ті, кому вмовлено, що вони схильні бути бідними, відносно частіше повідомляли, що в скрутних ситуаціях намагаються знайти своє покликання в житті та шукають допомоги інших людей, але рідше – що намагаються не планувати далеко наперед ($p \leq 0,05$; рис. 1.1), вони також виявили більшу готовність займатися громадською діяльністю та пізнавати щось нове в галузі знань, яку вивчають ($p \leq 0,1$).

3-поміж 60 респондентів, які за показниками першого опитування виявилися такими, що тяжіють до бідності, саме таке тяжіння було приписано 33 особам, а 27 осіб «дізналися», що вони до бідності не тяжіють. Результати другого опитування показали, що в складних умовах представники першої групи частіше за представників другої намагаються очолити яку-небудь справу, натомість рідше не планують далеко наперед, рідше змінюють обстановку і намагаються швидко в ній освоїтися (в усіх цих випадках $p \leq 0,05$), а також частіше намагаються виконувати свою роботу краще за інших, здобути симпатію інших людей, організовують щось цікаве ($p \leq 0,1$).

Описані дані дали підстави для таких висновків. Особи, які психологічно тяжіють до бідності, проявляють відносно нижчу особистісну та соціально-психологічну ефективність, що й становить одну з визначальних психологічних характеристик культури бідності.

Рис. 1.1. Вибір способів поведінки в скрутних ситуаціях під впливом маніпулятивного діагностування психологічного тяжіння до бідності

Усвідомлення такими особами тяжіння до бідності як власної психологічної проблеми може відігравати позитивну психокорекційну роль, зокрема в комунікативній сфері життєдіяльності.

По-перше, воно зумовлює розширення можливого репертуару зараджувальної поведінки та увиразнює уявлення про такі можливості. Особа наважується поводитися більш ефективно в соціальному контексті.

По-друге, підвищується готовність до відносно сильнішого втручання в перебіг подій, що означає посилення інтернальних тенденцій поведінки. Вивільнена інтернальність допомагає займати більш виважену, асертивну позицію в структурі міжособових стосунків і спілкування.

По-третє, усвідомлення свого тяжіння до бідності спонукає особу до активнішого використання оточення як свого соціального капіталу. Ідеться не лише про пасивне споживання наданих благ і послуг, а насамперед про доцільну адаптацію до колективного співжиття як його активного та рівноправного суб'єкта.

Четвертий етап емпіричного дослідження було присвячено вивченню *особливостей соціально-комунікативного самовизначення* незаможних осіб. В основу дослідження покладено якісний аналіз даних індивідуальних напівформалізованих інтерв'ю з відкритими запитаннями. За цим методом було опитано 20 мешканців чотирьох сіл Могилів-Подільського району Вінницької області.

Серед опитаних виявилось вісім чоловіків і 12 жінок. Вік респондентів – від 22 до 76 років. Проте основну частину становили особи старшого середнього і літнього віку: вік чоловіків містився в проміжку від 45 до 72 років, вік більшості жінок (10 із 12) – від 51 до 69 років.

Зміст інтерв'ю було зосереджено навколо таких пунктів: демографічні дані; задоволеність із життя; рівень матеріального забезпечення; причини бідності (власної і/або взагалі); соціальний статус; соціальне оточення, коло спілкування; спілкування з оточенням (стиль, очікування, результати); очікування від громади, місцевої влади; очікування від держави; життєві цілі та цінності.

Перше власне змістове запитання було однакове для всіх: «Як вам живеться?». У більшості опитаних воно викликало доволі бурхливу емоційну реакцію. Відчувалося, що й сама проблема є болючою, і досвід її обговорення (нарікання на труднощі) є чималий.

Спостерігалася виразна фіксація уваги на переживанні матеріальних нестатків. Майже всі респонденти, відповідаючи на запитання про те, як їм живеться, відразу ж розпочинали говорити про матеріальні труднощі. Живеться погано – насамперед означає погано з погляду матеріального добробуту. Загальну оцінку життя вони звично дають крізь призму матеріального становища. А що воно є переважно не найкраще, то й рівень та якість життя оцінюють низько.

Чималі труднощі викликала пропозиція визначити рівень свого матеріального забезпечення. Більшість опитаних не могла відповісти швидко й чітко, намагалася відбутися загальними фразами на зразок «як усі», «як у селі» тощо. Водночас, активно нарікаючи на матеріальні труднощі, громадяни з меншою готовністю зараховують себе до власне бідних, обираючи захисну позицію заперечення власної безпорадності.

Говорячи про причини бідності, респонденти найчастіше нарікали на брак роботи, малий обсяг зарплатні, пенсії, допомоги на дітей, високі ціни, брак здоров'я.

Отримані відповіді поділено на три групи. До однієї належать відповіді 11 респондентів, у яких вони лише фіксують наявність труднощів. Друга група (5 осіб) – це вислови, де поряд із констатацією проблем названо певні способи або наміри зараджування складній ситуації: «треба їхати на заробітки, поки сили є», «їжджу по заробітках», «збираю малину», «хто без роботи, усе одно десь заробляє», «дочка в Києві на заробітках».

Третю групу склали відповіді двох чоловіків, позиція яких різко відрізнялася від решти респондентів. Попередньо ці чоловіки визначили свій матеріальний рівень як достатній (можна здогадуватися, що й високий). Говорячи про причини бідності, відповіли цілком інтернально: «треба трудитися», «хто працює, той має», самі підкреслювали свою працьовитість. На зауваження про те, що їхні односельці нарікають на брак роботи, було отримано доволі емоційні відповіді: «Робота є, лиш треба хотіти її робити. Не хочуть працювати, ледачі, алкоголіки»; «Молодь гнилувата, не хоче працювати, а хоче жити за рахунок батьків, гуляти, пити, курити дорогі сигарети».

Можна сказати, що наведені оцінки репрезентують дві полярні позиції. Одна з них – екстернально-пасивно-безпорадна – притаманна більшості сільських респондентів середнього та літнього віку і втілюється в наріканнях, тузі за минулим, Друга позиція – інтернально-активно-зарадна – трапляється набагато рідше і проявляється в самостійному пошуку можливостей,

Досить важко було чітко та однаково для всіх респондентів сформулювати запитання про їхній соціальний статус, рівень авторитету в сільському соціумі. Найлегше розуміли запитання про те, чи поважають їх люди.

Половина опитаних однозначно ствердила, що їх поважають. Двоє сказали, що їх поважали раніше, а тепер, на старість, вони вже нікому не потрібні. Ще двоє визначили свій соціальний статус як середній. Решта – різною мірою пояснювала, що немає підстав їх не поважати. Один із двох найбільш «забезпечених» відповів «хто як, усім не догодиш». Проте жодна особа не наважилася назвати свій статус однозначно низьким, поскаржитися на неповагу з боку оточення.

Серед аргументів на користь високого або принаймні не низького соціального статусу виразно переважають дві групи: добрі стосунки з людьми («з людьми не сварюся», «не маю ворогів») і трудові

заслуги («за мою працю мене поважають», «поважають як робочу людину»). Привертає увагу своєрідний контраст між раніше висловлюваною роздратовано-розпачливою оцінкою свого матеріального становища і позитивною, навіть дещо ідилічною оцінкою стосунків з оточенням.

«Забезпечені» особи не говорили, що їх не поважають, але, дещо неохоче, висловлювали думку, що хтось може їх і не поважати через заздрість.

Є підстави розглядати майже одностайно позитивну оцінку свого соціального статусу як компенсаторно-захисний спосіб підтримки достатнього рівня самоповаги. Респонденти не бачать себе «винуватцями» свого низького матеріального рівня, підтвердженням чого для них стає й задовільна оцінка їх із боку оточення.

Стиль спілкування заможних і незаможних респондентів з інтерв'юером досить помітно відрізнявся, причому і тих, і тих можна оцінити як позитивно, так і негативно.

Незаможні особи здавалися доброзичливішими, привітнішими, щірішими, вони намагалися допомогти інтерв'юєрові виконати його завдання. Неприємне враження справляли дві характеристики. Частина респондентів не приховувала свого роздратування, спричиненого переживанням матеріальних та інших проблем, і певною мірою виявляла його в інтонаціях, оцінках, ставленні до інтерв'ю. Проте відчутнішою вадою спілкування з ними було те, що вони намагалися «догодити», угадати «правильну» відповідь, не відчуваючи потреби мати власну думку.

Натомість у розмові з матеріально забезпеченими вчувалася певна їхня самовпевненість, зверхність, зарозумілість. А позитивне враження справляла здатність висловлювати свою думку, давати самостійні оцінки, не запобігаючи перед інтерв'юером.

Наступне запитання стосувалося кола спілкування респондентів. Найчастіше такими людьми виявлялися сусіди, рідше говорили про родичів і колег по роботі. Причини взаємних звертань у межах такого кола у формулюванні респондентів – прозорі й невігядливі. Найчастіше говорили про взаємодопомогу й підтримку, які мають різні форми, але звичайно йдеться про поточну роботу по господарству. На другому місці за частотою – живе спілкування («поговорити», «порадитися»). Далі йдуть позичання грошей та наймання на роботу. Менш заможні дещо частіше говорили про те, що вони пози-

чають гроші в інших та що їх наймають на якусь роботу, проте ця тенденція проявилася невиразно.

Простежено таку цікаву закономірність. Незаможні особи, як правило, намагаються підкреслити свою належність до соціуму, унормованість своїх намірів і поведінки, готовність бути поступливими та згідливими, тобто всіляко наполягають на власній конформності. Водночас їхній статус вочевидь не є високий, авторитет – вельми відносний, думки – не цікаві для більшості, а відтак вони виявляються на свій спосіб маргіналізованими, перебуваючи нібито в самій середині соціуму. Прагнення постійно узгоджувати свої вислови й дії з громадською думкою робить їх «непомітними» і витісняє на периферію стосунків. Відбувається така собі парадоксальна маргіналізація – конформна, внутрішньогрупова.

Звідси може випливати важливий соціально-психологічний висновок про позицію новопосталої еліти в бідному суспільстві (якою, власне кажучи, є сучасна українська еліта). Особи, що вирвалися з бідного, часто декласованого середовища, навіть розбагатівши, неодмінно відтворюють засвоєну від батьків культуру бідності. Вони прагнуть належати до суспільства, посідати в його структурі високу позицію, а водночас намагаються від нього відгородитися, зайняти місце на психологічно звичному для них маргінесі. Ось так і справджується зміст відомих приказок «Не дай, Боже, з Івана пана», «Із грязі та в князі».

Відповіді респондентів на запитання про очікування від сільської громади показали, що сама ця соціальна категорія надто невиразно репрезентована у свідомості сільських мешканців. Відносно частіше респонденти мали на увазі свої відносини із сільською радою («як треба якусь довідку, то йду в сільраду»). Решта відповідей стосувалася до побутових справ (вода, світло, сміття), стосунків у громаді.

Очікування від держави найбільше зосередилися навколо двох питань, що їх вище респонденти визначали як головні причини бідності: підвищення пенсії, зарплатні, допомоги та забезпечення роботою. До першого питання тяжіє й побажання, щоб не зростали ціни. Респонденти також негативно оцінили діяльність державної влади або повідомили, що від держави не очікують нічого. Ще хочуть від держави наведення порядку, подолання злочинності, нарікали на підвищення пенсійного віку.

Останнє з поставлених респондентам запитання стосувалося їхніх життєвих цілей на наступний період життя. Формулювати його доводилося дуже по-різному. Найчастіше застосовувано такий прийом. У напівжартівливому тоні з'ясовували, скільки ще років респондент збирається «протягнути» (молодих респондентів просто питали про їхнє майбутнє життя). Чіткої відповіді не давав ніхто, тоді інтерв'юер сам «пропонував» 20-30-40 років і запитував про те, чого найбільше респондент хотів би за цей час дочекатися, хотів би, щоб у його житті сталося. Якщо достатньо виразної відповіді не отримувало, тоді ставили додаткове запитання про те, чого респондент не хотів би діждатися.

Порівняно з двома попередніми пунктами тут відповіді були дещо розлогішими, емоційнішими. Домінували дві теми: здоров'я (зокрема в осіб старшого віку бажання «легко померти», «не лежати», «не мучитися») та мир і спокій у суспільстві і на світі. Далі йшли наміри щодо сімейної злагоди, щасливого життя для дітей і внуків, наявність роботи для себе, членів сім'ї та інших людей, по-різному сформульовані побажання, щоб було «все добре» або «не гірше».

Отже, особи, схильні бути бідними, виразніше виявляють різні варіанти особистісної неефективності, натомість їхня соціально-психологічна безпорадність простежується менш чітко, але теж цілком значуще, що й становить одну з визначальних психологічних характеристик культури бідності.

Незможним особам виразно бракує рефлексивних здатностей щодо причин їхньої бідності, соціального статусу, стосунків з оточенням, життєвих цілей і цінностей. Тут поєднуються та зумовлюють одне одного невміння (малий досвід) і небажання (слабка мотивація) рефлексувати. Конформізм як базальну характеристику носіїв бідності зафіксовано у двох виявах: намаганні відповідати громадській думці та очікуванням, з одного боку, а з другого – страхові перед наявністю власної думки. Така позиція призводить до парадоксальної маргіналізації конформних осіб у соціумі: вони виявляються «непомітними» для оточення.

Усвідомлення такими особами тяжіння до бідності як власної психологічної проблеми може відігравати важливу позитивну психокорекційну роль, зокрема в комунікативній сфері життєдіяльності. Воно зумовлює розширення репертуару зараджувальної поведінки,

посилення інтернальних тенденцій, підвищення соціально-комунікативної ефективності, посідання більш виваженої, асертивної позиції в міжособових стосунках і спілкуванні, активніше використання свого соціального капіталу.

1.6. Соціально-психологічні засоби долання бідності як стилю життя в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення

Розв'язання завдань із вироблення й апробації соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності як стилю життя в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення актуалізувало потребу вивчення соціально-психологічного контексту *підвищення самоефективності особи* як засобу подолання її життєвої безпорадності.

Засоби психологічної підтримки бідних у подоланні притаманного їм стилю життя здебільшого спрямовано на особистісну корекцію. З цього погляду за цікавий орієнтир може правити досягнення певного рівня самоефективності, яку А. Бандура визнав за основу людської суб'єктності, – переконання особи щодо її здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віра в себе та власну компетентність. Такі переконання підказують особі, може вона чи не може виконати певні дії, аби змінити ситуацію на краще, мобілізують її пізнавальні засоби, посилюють контроль над перебігом подій. Виконання або невиконання певних дій істотно залежить від того, як особа оцінює свої поведінкові та пізнавальні можливості щодо досягнення бажаного результату [Бандура А., 2000; Фрейджер, 2001, с. 695–696; Ярошенко, 1994; Domanski, 2003; Keplinger, 2008].

У традиційному для когнітивної психології річищі соціально-психологічний контекст поведінки людини привертає небагато уваги. Проте Бандура досить пильно поставився до міжособово-комунікативних джерел функціонування особи. Він зазначав, що система Я – це не просто канал для соціоструктурних впливів. Я є соціально виробленим, і людські суб'єкти, тренуючи його вплив, діють узагальнено й проактивно, а не лише реактивно, аби сформувати характер їхніх соціальних систем. У цих суб'єктних трансакціях лю-

ди є як виробниками, так і продуктами соціальних систем. Індивідуальна суб'єктність і соціальна структура діють взаємозалежно. Соціальні структури створюються в результаті людської діяльності, а соціоструктурні практики і собі накладають обмеження і забезпечують сприятливі ресурси та структури можливостей для особистого розвитку й функціонування [Bandura, 2001]. Відтак належить уважніше придивитися до психологічного змісту самоефективності як особистісної властивості, з одного боку, але й як соціального (соціоструктурного) продукту – із другого.

Не дивно, що згодом Бандура розширив категорію самоефективності до колективної ефективності як переконання людей у тому, що їхні спільні зусилля можуть спричинити соціальні зміни. Цю колективну ефективність він ґрунтував на особистих ефективностях багатьох осіб, які працюють разом. Проте прямих аналогій між обома ефективностями немає: колективна ефективність – це не сума ефективностей індивідуальних. Бандура розглядав її радше в широкому соціальному, ніж у безпосередньо міжособовому контексті – аж до транснаціональної включеності і взаємозалежності, зростання яких, з одного боку, посилює колективну ефективність у здійсненні контролю над особистими долями і національним життям, а з другого – робить її не зовсім потрібною, посилюючи відтак ефективність індивідуальну [Bandura, 1995; Фрейджер, 2001, с. 699–700; Ярошенко, 1994].

Можна гадати, що оптимальне соціально-психологічне розуміння самоефективності міститься десь у проміжку між описаними Бандурою двома її рівнями – суто особистісним і транснаціональним. Позаяк від носіїв культури бідності важко очікувати на свідому активність із пошуку кваліфікованої психологічної допомоги (наявність такої активності якраз означала б істотне подолання ними своїх психологічних вад), то видається доцільним спрямувати увагу на міжособово-комунікативні обставини, які спонукають незаможних осіб до підвищення самоефективності.

Узагальнення особливостей свідомості та поведінки представників цієї соціально-економічної верстви дало підстави виділити низку соціально-психологічних чинників, що підвищують самоефективність особи як засіб подолання її життєвої безпорадності та виявляють себе на рівні безпосередніх контактів зі значущим оточенням:

1. Створення, заохочення, увиразнення позитивних зразків ефективної поведінки в близькому оточенні особи, серед до неї подібних.

2. Стимуляція до ідентифікації з ними. Заохочення до власних досягнень. Оперативна прихильна оцінка здобутих результатів. Акцентування власної здатності особи теж бути успішною.

3. М'яке, але наполегливе спонукання до активності. Допомога з боку оточення: спочатку – як спонукальна, а далі – як підтримувальна.

4. Підтримка побудови реалістичних планів і зусиль на їхнє виконання. Легкий (не заворожувальний) оптимізм.

5. Тактика малих кроків і скромних, але привабливих досягнень.

6. Організація прихильної громадської думки – помірковано позитивної, не критичної. Співчуття – радше словесне, ніж емоційне. Асертивна позиція щодо оцінок особою себе і своїх дій: заохочення в разі невміння або небажання звирятися, стримане ставлення до тих, хто звиряється надмірно.

7. У спільних діях – вирізнення позитивних індивідуальних внесків і результатів особи та маскувannya негативних.

8. Емоційна нейтралізація особистісних причин невдач.

Організація та забезпечення такого опосередкованого впливу на носіїв культури бідності допоможе актуалізувати соціально-психологічний потенціал їхнього оточення та спрямувати його на корекцію свідомості й поведінки осіб, які потерпають через властиву їм життєву безпорадність.

Така корекція потребує вироблення й застосування *соціально-психологічних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності* як стилю життя.

За результатами дослідження способу життя і стратегій виживання бідних Н. Тихонова зробила висновок, що їхня проблема полягає радше не в низькому рівні прибутку, а в неможливості вести той спосіб життя, який веде більшість їхніх співгромадян. Стратегії виживання, які використовують бідні, є різноманітнішими, ніж стратегії всіх решти, проте вони містять більше пасивних або деструктивних дій [Тихонова, 1998].

Стратегії зараджування економічній депривації К. Муздибаєв визначає як когнітивні та поведінкові зусилля особи з керування

специфічними вимогами кризової ситуації, які перевищують її власні ресурси. В умовах економічної кризи особа застосовує десятки мікростратегій, використовуючи при цьому поєднання кількох їх. Для бідних характернішими є пасивні форми зараджування матеріальним труднощам. Пошук винуватців свого неблагополуччя – це спроба, з одного боку, виправдати свою невдачу, а з другого – зберегти самоповагу. Переважання негативних думок та звинувачувальної стратегії поєднується з браком продуктивних способів долання труднощів. Нагромадження невеликого досвіду призводить до безпорадності й пасивності, депресії, напруження й пригнічення, наслідком яких стають упередженість та переадресування гніву на інших осіб. Водночас, на думку Муздыбаєва, непривабливий образ бідної людини виявляється однією з причин того, що бідні отримують меншу допомогу, ніж забезпечені [Муздыбаев, 2001].

Вивчаючи соціальну адаптацію малозабезпечених сімей у нових соціально-економічних умовах, Г. Пляскіна визначила її як процес взаємодії, взаємного впливу та пристосування адаптанта і адаптаційного середовища, у результаті якого відбувається їхній розвиток, устанавлюється стан рівноваги та задовольняються потреби особи. Різні сім'ї мають різний адаптаційний потенціал та можливість його реалізації. На особливу увагу заслуговує становище малозабезпечених сімей. Пляскіна описує три найпоширеніші стратегії поведінки. Першу характеризує повна пасивність, вибікувальна позиція, економія на всьому. Друга передбачає різні типи використання професійно-кваліфікаційного потенціалу: орієнтацію на монозайнятість і пошук високооплачуваної роботи або на додаткову роботу і пошук нових джерел прибутків. Третя стратегія пов'язана з удосконаленням професійної кваліфікації через підвищення рівня освіти, опанування іншої професії. Патерналістськи-егалітаристські соціальні очікування психологічно перешкоджають виборові активних і конструктивних стратегій адаптації, виправдовують пасивні і навіть підштовхують до деструктивних стратегій. Водночас серед бідних Пляскіна зафіксувала багато таких, хто взагалі не визначився зі стратегією поведінки в разі погіршення умов життя [Пляскина, 2007].

П. Козирева відзначає значну диференційованість нинішнього російського суспільства за рівнем адаптації до мінливих соціальних умов. За роки радикальних перетворень збільшилася кількість громадян, які розглядають події, що відбуваються, як розширення мож-

ливостей для реалізації своїх здібностей і соціального просування. Спостерігається послаблення ролі пасивних адаптаційних практик та підвищення значущості активних моделей і способів соціально-економічної адаптації. Натомість розвиткові адаптаційних процесів перешкоджають, зокрема, висока залежність громадян від держави та брак ефективного механізму реалізації людського капіталу [Козырева, 2011].

Досліджуючи соціальні ресурси молодих сімей у подоланні бідності, М. Мезенева розглядає ці ресурси як можливості індивіда або групи, які може бути використано для зміни соціального статусу. Бідні молоді сім'ї мають нижчий, порівняно із забезпеченими, рівень посідання соціальних ресурсів: нижчий рівень освіти, кваліфікації, культури, нерозвиненість стосунків за домінування внутрішньосімейних зв'язків. Серед основних стратегій подолання бідності Мезенева називає інтенсифікацію трудової діяльності, професіоналізацію, нарощування кваліфікації, формування й використання соціальних контактів. З-поміж усіх можливих стратегій поведінки бідні молоді сім'ї частіше вибирають регресивні і залежні стратегії. Таким сім'ям властиві прагнення до спокійного сімейного життя, менша орієнтація на кар'єру, очікування на допомогу, покладання обов'язків на зовнішні обставини [Мезенева, 2012].

У контексті вироблення соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності як стилю життя в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення було поставлено завдання визначити *перелік можливих форм, методів і прийомів соціально-психологічної допомоги* носіям відповідного стилю. Із цією метою опитано 34 студентів-магістрантів психологічної спеціальності Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Житомирського державного університету імені Івана Франка. Студенти описували засоби психологічної підтримки осіб, які потерпають через матеріальну незабезпеченість, спричинену їхньою життєвою безпорадністю.

Зроблені описи було опрацьовано за допомогою контент-аналізу. Їх поділено на три групи: цілі психологічної допомоги (38,1%), організаційні форми та методи (29,8) і прийоми впливу та способи взаємодії (32,1%).

На основі узагальнення складено перелік цілей психологічної допомоги: підвищення самооцінки, підвищення самоусвідомлення, корекція цінностей і постав, посилення відповідальності, посилення

впевненості, подолання безпорадності, мотивування до змін, мотивування до підвищення матеріального добробуту, підвищення само-ефективності й продуктивності, активізація ресурсів, мотивування до праці, адаптація, поліпшення емоційно-вольової саморегуляції, підвищення довіри.

Серед цих цілей соціально-комунікативний зміст простежується в таких позиціях, як посилення відповідальності та підвищення довіри. Натомість решта має індивідуально-особистісне спрямування.

Методи психологічної підтримки об'єднано в такі групи: психодіагностика, психологічне консультування, різні види групової роботи (у т. ч. тренінг), профорієнтація, залучення до соціальних структур, робота з оточенням (насамперед із сім'єю), використання засобів літератури й мистецтва.

Із названих методів виразніший соціально-комунікативний характер мають групова робота, профорієнтація, залучення до соціальних структур, робота з оточенням.

Набагато складніше далися формулювання прийомів і засобів впливу та взаємодії з респондентами-клієнтами. Важче також було їх узагальнювати і визначати психологічний зміст. Урешті-решт сформульовано такий набір: орієнтація на позитивний Я-образ, похвала й заохочення, психоемоційна підтримка; зосередження уваги на позитивних зразках, цілепокладання та визначення перспектив, показ привабливості свободи та відповідальності; аналіз можливостей і здібностей, усвідомлення особистих інтересів; обговорення причин безпорадності, аналіз негативних рис і мотивів, психотерапія дитячих травм і проблем; спілкування з носіями подібних проблем, укладання корисних знайомств; провокація стресу, моделювання ситуації виживання; рух від простого до складного, аутотренінг і візуалізація, фізичне навантаження.

На відміну від цілей і методів визначення соціально-комунікативного змісту цих прийомів видається менш доречним, оскільки вони є ближчими до бажаних результатів, що можуть або мають бути досягнуті незалежно від застосованих засобів. Проте можна виділити кілька прийомів, що мають радше міжособовий характер: похвала й заохочення, зосередження уваги на позитивних зразках, показ привабливості свободи та відповідальності, спілкування з носіями подібних проблем, укладання корисних знайомств.

Наступним завданням стало виявлення *значущих зв'язків між чинниками підвищення самоефективності життєво безпорадних осіб і змістом психологічної допомоги їм*. Із цією метою було опитано 41 науковця Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Респондентам пропонували до кожного чинника вибрати від одного до трьох елементів психологічної допомоги, у змісті яких вони вбачають найбільше можливостей для його прояву. (До анкети було включено ті вищеназвані елементи, що мають соціально-психологічне спрямування).

За отриманими даними зроблено висновок, що серед соціально-психологічних чинників самоефективності особи як засобу подолання її життєвої безпорадності увагу психологів привертають заохочення до власних досягнень, увиразнення зразків ефективної поведінки, організація прихильної громадської думки. А в просторі психологічної допомоги домінують підвищення довіри та зосередження уваги на позитивних зразках. Серед методів роботи частіше йшлося про залучення до соціальних структур та групову роботу, натомість малоістотною виявилася профорієнтація. Що ж до ефективних прийомів, то експерти наголошували на значенні позитивних зразків.

У просторі зроблених експертами виборів проведено кластерний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять кластерів. На цій підставі сформульовано п'ять основних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності: знецінення особистісних причин невдач завдяки спілкуванню з носіями подібних проблем; спонукання до активності і підтримка на основі залучення до соціальних структур; вирізнення позитивних та маскуванню негативних внесків особи до спільної діяльності; стимуляція до ідентифікації з позитивними зразками та заохочення до власних досягнень; тактика скромних, але привабливих досягнень шляхом зосередження уваги на позитивних зразках.

Ці засоби було використано як матеріал для подальшого визначення *змісту можливої корекційної роботи* з носіями бідності як стилю життя. Для цього проведено тренінгові заняття зі студентами-психологами 5-го курсу Житомирського державного університету імені Івана Франка.

У роботі взяли участь 38 студентів (дві академічні групи по 19 осіб). За даними питальника ПТБ кожен групу поділено на дві тре-

нінгові підгрупи, які працювали одночасно в одному приміщенні. В одній групі виділено підгрупу з 10 осіб, які показали високий рівень тяжіння до бідності, і підгрупу з дев'ятьох осіб, до якої увійшли респонденти з низьким і середнім рівнем такого тяжіння. У другій групі підгрупи створено за іншим принципом: підгрупу з дев'ятьох учасників склали студенти із середнім рівнем тяжіння до бідності, а ще одна підгрупа з 10 осіб стала «мішаною»: до неї потрапили учасники з низьким і високим рівнями психологічного тяжіння до бідності.

Студентам було поставлено завдання розробити систему засобів психологічної допомоги матеріально незабезпеченим особам, причиною неможливості яких є їхня власна життєва безпорадність.

Таке завдання студенти виконували досить активно, декотрі навіть завзято. Хоча всі учасники тренінгу виступали в ролі фахівців-експертів, у стилі роботи визначених підгруп до певної міри простежувалися особливості, зумовлені більшою чи меншою схильністю самих учасників бути потенційно бідними.

Так, у підгрупі з низьким і середнім рівнем тяжіння до бідності студенти, розташувавшись по колу, сиділи вільніше, на дещо більшій відстані один від одного, ніж у підгрупі з високим рівнем, учасники якої сиділи тісніше. Так само в першій підгрупі активною була більшість студентів, тоді як у другій – приблизно половина. Учасники першої підгрупи говорили голосніше і частіше сперечалися. Серед них не виділилося явного лідера, а коли наприкінці заняття результати обговорення потрібно було оформити в чистовий текст, цю функцію було доручено одній студентці. У підгрупі з високим рівнем тяжіння до бідності досить виразно виділився лідер, а підсумковий текст готували всі разом.

Такі особливості групової взаємодії проявилися як типові втілення індивідуалістських постав тих, хто не схильний бути бідним, і колективістських – тих, кому властиво тяжіти до бідності як стилю життя.

У другій групі різниця між підгрупами із середнім і «мішаним» рівнями тяжіння до бідності виявилася менш помітною. Стиль взаємодії підгрупи із середнім рівнем був подібнішим до стилю підгрупи з низьким і середнім рівнем із попередньої групи: її учасники поводитися розкутіше, працювали активніше, лідер серед них не виділився, на відміну від «мішаної» підгрупи. Натомість оформлення тексту в «мішаній» підгрупі виконувала одна студентка – як у під-

групі з низьким і середнім рівнем. Ще одна відмінність, якої не було в попередній групі, проявилася в організації закінчення роботи: підгрупа із середнім рівнем закінчила її організовано, тоді як «мішана» підгрупа ніяк не могла організуватися.

Найважливіші відмінності належало шукати в змісті запропонованих учасниками тренінгу засобів підвищення самоефективності життєво безпорадних осіб. Проте виразних підстав для виділення таких відмінностей не проявилось.

Узагальнення поданих студентами пропозицій привело до поділу їх на такі самі три групи, що й у вищеописаному опитуванні студентів-магістрантів, а саме: цілі психологічної допомоги, її організаційні форми та методи, прийоми впливу та способи взаємодії.

До цілей належать: усвідомлення власних позитивних і негативних рис; усвідомлення особливостей взаємодії з оточенням та спільної діяльності з ним; усвідомлення особистісних причин власних невдач; підвищення самооцінки; зміна ставлень і поглядів; подолання страхів і невпевненості; посилення довіри до оточення; актуалізація своєї креативності і талантів. Видається доречним доповнити цей перелік ще одним пунктом, який виділився в попередньому опитуванні, – посилення відповідальності.

Серед форм і методів роботи визначилися: різні види групової роботи (психотерапія, тренінг); профорієнтація; лекції, презентації, відеопродукція, ознайомлення з літературою; відвідування закладів для старих людей, інвалідів, сиріт; волонтерство; громадська робота; залучення оточення; звернення до соціальних служб, центрів зайнятості; психологічна підтримка у вигляді лонгітюдного супроводу. Варто також мати на увазі раніше сформульовану форму роботи – залучення до соціальних структур.

До прийомів впливу та способів взаємодії зараховано: спілкування з особами, що мають подібні проблеми; позитивні приклади (успішні люди і люди, що стали успішними, подолавши власні негаразди); обмін життєвим досвідом та обговорення життєвих сценаріїв; моделювання спільної діяльності; спільне планування майбутнього, вироблення плану дій, формулювання життєвих цілей; надання емоційної підтримки, визнання, похвали; обговорення переваг здорового способу життя. Додатковий прийом із раніше визначених – показ привабливості свободи та відповідальності.

Проведене дослідження показало, що набір соціально-психологічних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя є чималим, а водночас обмеженим. Цілі допомоги зосереджуються навколо корекції особистісних рис і постав на основі усвідомлення власних проблем та гармонізації стосунків з оточенням. Організаційні форми та методи – це переважно групова робота і взаємодія із соціальними структурами. Найефективніші прийоми впливу та способи взаємодії з оточенням полягають у колективному обговоренні наявних проблем, життєвого досвіду, планів і цілей, орієнтації на позитивні приклади, виконанні спільної діяльності.

Далі було поставлено завдання дослідити *психологічні кореляції між тяжінням до бідності і самоефективністю* в контексті ціннісного самовизначення особи.

Під впливом соціальних оцінок, що їх отримує особа у відповідь на свої дії, вона навчається (або не навчається) регулювати свою поведінку та внутрішні психоемоційні стани, набуває (або не набуває) здатності більш-менш відсторонено ставитися до самої себе.

Актуальним стало з'ясування *змістових зв'язків між ціннісними орієнтаціями особи, її схильністю бути бідною і здатністю до підвищення самоефективності*. Для цього було опитано 123 студенти-психологи (71 студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка і 52 студенти Ужгородського національного університету), у т. ч. 11 хлопців і 112 дівчат.

Респондентам було запропоновано анкету, яка складалася з питальника ПТБ, Шкали загальної самоефективності [Шварцер, 1996], 20 висловів ціннісного змісту. Ці вислови було взято з методик Морфологічний тест життєвих цінностей В. Сопова і Л. Карпушиної [Сопов], Ціннісний питальник Ш. Шварца [Методика Ш. Шварца], Тест сенсожиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва [Леонтьев, 2006], Шкала диспозиційного егоїзму К. Муздибаєва [Муздыбаев, 2000], Методика діагностики спрямованості особи Б. Басса [Практическая..., 1998, с. 563–569], Методика діагностики парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, А. М. Еткінда, Методика діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особи, Методика самооцінки психологічної адаптивності [Фетискин, 2002, с. 9–13, 69–70, 322–323], а також із власної анкети. На попередніх етапах дослідження відповідні показники корелювали зі схильністю бути бідним, здат-

ністю давати собі раду в скрутних ситуаціях. (Частину висловів було взято з методик без змін, а частину – переформульовано й відредагровано). Вислови оцінювано за 4-бальною шкалою за ступенем згоди/незгоди з їхнім змістом: 1 – зовсім не згоден; 2 – радше не згоден, ніж згоден; 3 – радше згоден, ніж не згоден; 4 – цілком згоден.

У просторі переліку цінностей здійснено факторний аналіз, за результатами якого виділилися шість факторів, що сукупно охоплюють 59,1% загальної дисперсії: «Прагнення саморозвитку» (22,6%), «Сенс життя» (9,6%), «Досягнення» (8,2%), «Громадська активність» (7,3%), «Самоствердження» (6,3%), «Самореалізація» (5,1%).

За результатами відповідей на питальник ПТБ студентів було поділено на три групи – тих, які мають високий (47,2%), середній (32,5%) та низький (20,3%) рівень психологічного тяжіння до бідності.

Порівняння вибору цінностей представниками цих трьох груп (застосовано критерій Фішера) показало, що найбільш значущі відмінності проявилися в межах факторів «Прагнення саморозвитку», «Сенс життя» і «Самоствердження». Результати не принесли несподіванок: особи з низьким рівнем тяжіння до бідності виявили відносно вищу схильність до саморозвитку, пошуку сенсу життя та самоствердження; натомість тим, хто має високий рівень такого тяжіння, властиві слабкі орієнтації на ці цінності; а респонденти із середнім рівнем займали, як правило, проміжні позиції.

Показовим став вибір вислову «Моє життя склалося саме так, як я мріяв», оцінка якого увійшла зі значущим навантаженням до всіх трьох названих факторів. Респонденти з низьким рівнем тяжіння до бідності оцінили його значення за 4-бальною шкалою на 3,1, із середнім – 2,7, із низьким – 2,3 бала. Схожим чином розподілилися оцінки вислову «Для мене важливо бути впливовим, справляти вплив на людей і перебіг подій», що увійшов до фактору «Самоствердження»: 2,8, 2,5 і 2,2, відповідно.

Водночас за окремими ключовими індикаторами оцінки, що їх дали респонденти з низьким рівнем тяжіння до бідності, значуще відрізнялися від оцінок носіїв середнього і низького рівнів, які, натомість, виявилися близькими між собою. Так, відповідні показники за висловами «Для мене важливо навчатися, щоб пізнавати щось нове в галузі знань, яку я вивчаю» (фактор «Прагнення саморозвитку»)

становили 3,7, 3,3 і 3,3, «У житті я ще не знайшов свого покликання та чітких цілей» (фактор «Сенс життя») – 1,8, 2,4 і 2,4 бала. Це дає підстави припускати, що особам, які не схильні обирати бідність як стиль життя, притаманні більш виразні ціннісно-орієнтаційні позиції порівняно з рештою респондентів.

Далі було розглянуто *відмінності між респондентами з високою і низькою самоефективністю*. За показниками відповідної шкали респондентів було поділено на дві групи – із високим (52,8%) і низьким (47,2%) рівнем.

Основні відмінності (за критерієм Пірсона) між цими групами стосувалися висловів, які ввійшли до фактору «Прагнення саморозвитку». Так, найбільш навантажений у його межах вислів «Для мене важливо навчатися, щоб пізнавати щось нове в галузі знань, яку я вивчаю» респонденти з високим рівнем самоефективності оцінили на 3,5 бала, тоді як із низьким – на 3,2 ($p \leq 0,05$). Тобто для представників «самоефективної» групи орієнтація на саморозвиток є істотною. Ще більш показовими виявилися оцінки вислову «Мені подобається ставити перед собою реальні завдання і виконувати їх»: відповідно 3,4 і 2,9 бала ($p \leq 0,01$).

Індикатори решти п'яти факторів проявилися меншою мірою (хоча й значуще) та досить рівномірно. Вони показують, що особи, які прагнуть бути самоефективними, поширюють це своє прагнення й на пошук сенсу життя, досягнення, громадську активність, процеси самоствердження та самореалізації.

Наступна процедура полягала в *порівнянні показників груп респондентів, виокремлених на основі рівня психологічного тяжіння до бідності і рівня самоефективності*. Виділено чотири групи: не схильні до бідності та самоефективні (сюди ввійшли опитані з низьким рівнем тяжіння до бідності і високим рівнем самоефективності) – 23 особи; схильні до бідності, але самоефективні (тут опитані з високим рівнем тяжіння до бідності і високим рівнем самоефективності) – 21 особа; не схильні до бідності та неефективні (тут мали опинитися респонденти з низьким рівнем тяжіння до бідності і низьким рівнем самоефективності, але позаяк таких виявилось лише двоє, то в цю групу було включено також респондентів із середнім рівнем тяжіння до бідності) – 21 особа; схильні до бідності та неефективні (респонденти з високим рівнем тяжіння до бідності і низьким рівнем самоефективності) – 37 осіб. (Респондентів із середнім рівнем пси-

хологічного тяжіння до бідності загалом із вибірки було вилучено – за винятком третьої з перелічених груп).

На основі критерію Фішера було виявлено значущі відмінності між оцінками, що їх дали представники цих чотирьох груп. Такі відмінності проявилися в 11 випадках із 20 і стосувалися головно висловів, що ввійшли до факторів «Прагнення саморозвитку», «Сенс життя» і «Самоствердження», тобто тих самих, у яких мали місце виразніші відмінності між групами респондентів, виділених за рівнем психологічного тяжіння до бідності, ніж за рівнем самоефективності. Можна, отже, стверджувати, що ціннісно-орієнтаційний контекст є психологічно вагомим для актуалізації першої характеристики особи порівняно з другою.

У більшості випадків значущі відмінності мали місце між двома «крайніми» групами – не схильними до бідності та самоефективними, з одного боку, і схильними до бідності та неефективними – із другого. У межах фактору «Прагнення саморозвитку» оцінки розподілилися таким чином: у групі не схильних до бідності та самоефективних вислів «Мені подобається ставити перед собою реальні завдання і виконувати їх» оцінено на 3,7 бала; серед схильних до бідності, але самоефективних – 3,2; серед несхильних до бідності, але неефективних – 3; у групі схильних до бідності та неефективних – 2,9 бала; вислів «Мoje життя склалося саме так, як я мріяв» отримав оцінки 3,3, 2,7, 2,5, 2,1, відповідно.

За фактором «Самоствердження» оцінено вислови «Для мене важливо бути впливовим, справляти вплив на людей і перебіг подій» (2,9, 2,4, 2,5, 2,1) та «Я швидко освоююся в новій обстановці, включаюся в нову для себе справу» (3,4, 3,1, 2,6, 2,5).

Серед індикаторів фактору «Сенс життя» виокремився вислів «У скрутних ситуаціях я намагаюся не планувати далеко наперед» – 3, 3,4, 2,9, 2,8 бала. Тут, як бачимо, протилежною до групи з високим рівнем тяжіння до бідності та низькою самоефективністю виявилася дещо парадоксальна група з високим рівнем тяжіння, але й високою самоефективністю: її представники найчастіше погоджувалися з наведеним висловом. Можливо, така собі обачність у плануванні наперед допомагає їм до певної міри компенсувати власну схильність бути бідними і за рахунок цього підтримувати достатню самоефективність.

Ще більш парадоксальними виявилися співвідношення оцінок вислову «У скрутних ситуаціях я намагаюся займатися громадською діяльністю», що дістав найбільше навантаження в просторі фактору «Громадська активність»: 2,2, 2,4, 1,9 і 2 бали. Тут крайні оцінки дали представники двох проміжних груп: найвищу – схильні до бідності, але самоефективні, а найнижчу – не схильні до бідності, але й неефективні. Виходить, що залучення до громадських справ допомагає носіям бідності підвищувати свою ефективність.

Загалом належить зробити висновок, що психологічне тяжіння до бідності та здатність до самоефективності істотно пов'язані з ціннісно-орієнтаційним контекстом економічної життєдіяльності особи. Цей зв'язок є психологічно вагомим для актуалізації тяжіння до бідності порівняно із самоефективністю.

Особливо значущою ціннісно-орієнтаційною властивістю виявилось прагнення саморозвитку. Різною мірою даються взнаки й такі риси, як намагання усвідомити сенс життя, мотивація досягнень, громадська активність, прагнення самоствердитися, схильність до самореалізації. Для осіб із високим рівнем психологічного тяжіння до бідності саме ці характеристики є проблемними, а відтак вимагають посиленої психокорекційної уваги.

Тому важливий напрям корекційної роботи з носіями бідності як стилю життя має становити *актуалізація прагнення до підвищення самоефективності*.

Черговим завданням дослідження стало з'ясування *змістових зв'язків між схильністю особи до вибору бідності як стилю життя і її психологічною спрямованістю на підвищення самоефективності з використанням засобів, що їх пропонує оточення*. Із цією метою було опитано 296 осіб: 244 студенти – психологи, політологи та філософи – Київського національного університету імені Тараса Шевченка і 52 студенти-психологи Ужгородського національного університету, у т. ч. 60 чоловіків і 236 жінок.

Респондентам було запропоновано анкету, яка складалася з питальника ПТБ та вищеописаного переліку можливих або бажаних цілей, організаційних форм і методів роботи, конкретних прийомів та способів взаємодії, на які розраховують респонденти в разі звернення по психологічну допомогу.

Порівняння показників респондентів із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності показало брак принципових відміннос-

тей між їхніми уподобаннями щодо організаційних форм і методів роботи. Лише на рівні тенденції зафіксовано вищу прихильність осіб із середньою (29,3%) та високою (27,2%) схильністю бути бідними до розтягнутої в часі психологічної підтримки порівняно з тими, у кого така схильність є низькою (17,4%). Очевидно, ті, хто самостійно дає собі раду зі своїми матеріальними проблемами, не потребують (або мало потребують) тривалої постійної допомоги.

Ще одна форма роботи – відвідування закладів для старих людей, інвалідів, сиріт – видається досить привабливою респондентам із високим рівнем тяжіння до бідності (14,4%), менше подобається тим, у кого цей рівень середній (9,1%), та практично не цікавить осіб із низькою схильністю до бідності (2,9%).

Принциповішими виявилися відмінності в оцінці цілей психологічної допомоги. Особливо значуще це стосується бажання подолати страхи і невпевненість, яке найвиразніше показали особи з високим рівнем психологічного тяжіння до бідності (68%), близький до них показник мали особи із середнім рівнем (65,7%), натомість респонденти, яким таке тяжіння мало властиве, істотно менше (37,7%) потребують долати свої страхи й невпевненість ($p \leq 0,01$).

Подібним чином розподілилися оцінки потреби підвищити самооцінку: 32,8, 29,3 та 18,8% ($p \leq 0,05$), відповідно.

Таким чином, очікування респондентів від можливої психологічної допомоги істотно залежать від їхнього суб'єктивного статусу у сфері власної зарадності щодо матеріальних проблем. Що безпораднішою є особа, то більше вона сподівається на те, що «хтось» може (повинен?) допомогти їй стати сміливішою, упевненішою, прихильнішою до самої себе. Характерним є бажання радше позбутися своїх негативних рис, ніж розвинути позитивні.

Серед прийомів і способів психологічної допомоги найбільш показовими виявилися позитивні приклади людей, які досягли успіху: про свій інтерес до них повідомили 32,8% респондентів, що мають високий рівень психологічного тяжіння до бідності, 42,4% тих, хто має середній рівень, і 53,6% осіб із низьким рівнем ($p \leq 0,01$). Виходить, що саме останні, тобто ті, хто найменше потребує власне психологічної допомоги, найбільше орієнтуються на ознайомлення з позитивним досвідом інших людей та, очевидно, готові брати його на озброєння. Натомість проблемні особи менше цікавляться ознайомленням із чужим досвідом.

Із цього роду даними кореспондує й оцінка такого прийому, як обмін життєвим досвідом: його вище оцінили особи, не схильні бути бідними (53,6%), порівняно із схильними (40,8%) та, ще більше, із тими, кому властивий середній рівень цієї схильності (35,4%; $p \leq 0,05$).

А ось такий прийом, як спілкування з особами, які мають подібні проблеми, респонденти, що схильні бути бідними, відзначали значуще частіше (40,8%), ніж схильні середньо (19,2%) або мало (17,4%; $p \leq 0,05$). Можна зробити висновок, що в ставленні до оточення психологічне тяжіння до бідності спонукає радше до емоційно насиченого, але непродуктивного спілкування з до себе подібними, ніж до намагання взяти позитивний досвід інших за керівництво до дії.

Для того щоб з'ясувати, чи впливає усвідомлення особою притаманного їй психологічного тяжіння до бідності на підвищення її самоефективності, частині опитаних – 173 студентам Київського національного університету імені Тараса Шевченка (49 чоловіків і 124 жінки) – було запропоновано виконати ще одне завдання. Після заповнення питальника ПТБ вони працювали з переліком рис, що характеризують людей, яким властива схильність бути бідними.

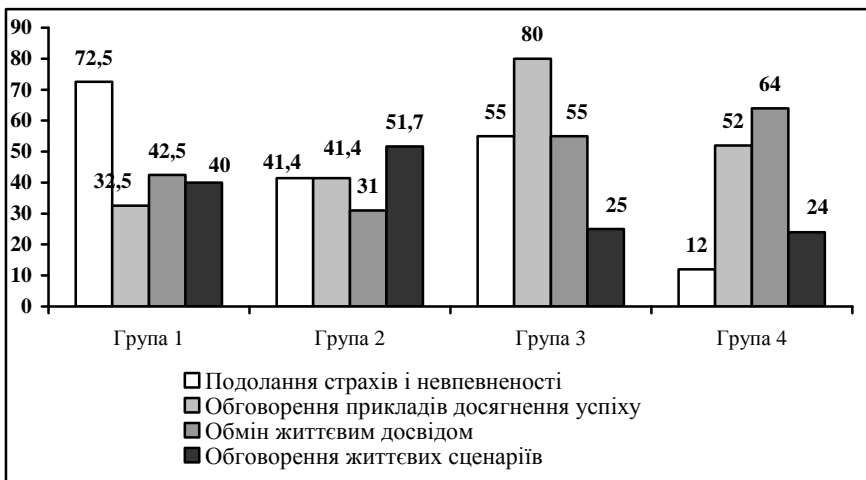
Спочатку потрібно було вибрати риси, притаманні самому респондентові, після чого належало дати короткий опис того, у чому саме кожна з вибраних рис проявляється. Ця робота передбачала спонукання учасників до самооцінки та самоаналізу як евентуально бідних осіб. За результатами такого аналізу респондентів було поділено на дві групи – тих, хто визнає в собі таку схильність, і тих, хто її заперечує.

Лише після виконання цього завдання респонденти оцінювали вищезгадані цілі підвищення самоефективності, організаційні форми і методи роботи, прийоми та способи допомоги як характеристики звернення по психологічну консультацію.

На підставі отриманих даних визначено чотири групи випробуваних: ті, хто має високу схильність до бідності і визнає це (40 осіб); хто має високу схильність до бідності, але заперечує це (29 осіб); хто має низьку схильність до бідності, але визнає її в собі (20 осіб); хто має низьку схильність до бідності і заперечує її (25 осіб). (Для посилення контрастності між досліджуваними групами із вибірки було вилучено респондентів із середнім рівнем тяжіння до бідності).

Далі на основі критерію Фішера було здійснено порівняння відповідей представників цих груп. Практично не було відмінностей у виборі організаційних форм і методів підвищення самоефективності.

Найвиразніші відмінності простежено в оцінках прийомів та способів психологічної допомоги. Зафіксовано істотно вищу орієнтацію осіб, які мають низький рівень тяжіння до бідності, але визнають його в собі, на позитивні приклади людей, які досягли успіху. Обмін життєвим досвідом найбільше приваблює тих, хто має низьку схильність бути бідним і заперечує її. Обговорювати життєві сценарії найчастіше люблять особи з високим рівнем тяжіння до бідності, які його в собі заперечують (рис. 1.2).

Примітки: група 1 – схильні до бідності і визнають це; група 2 – схильні до бідності, але заперечують це; група 3 – не схильні до бідності, але визнають її в собі; група 4 – не схильні до бідності і заперечують її в собі.

Рис. 1.2. Вибір цілей або способів психологічної допомоги залежно від оцінки свого тяжіння до бідності (%)

Менш виразно поділилися респонденти за оцінкою цілей психологічної допомоги. Проте одна мета – подолати страхи і невпевненість – значуще диференціювала практично всі чотири групи: найчастіше її декларували ті, хто має високу схильність до бідності і визнає це, а дедалі рідше – ті, хто має низьку схильність, але визнає її в

собі, має високу схильність, але заперечує це, має низьку схильність і заперечує її в собі (див. рис. 1.2).

Загалом можна стверджувати, що особи, які обирають бідність як стиль життя, визнають потребу психологічної допомоги для себе. Проте таке визнання має радше екстернальний характер: вони охоче перекладають відповідальність за власну поведінку на інших людей. Ці особи більшою мірою орієнтуються на позбавлення від негативних рис, ніж розвиток позитивних. Від оточення насамперед очікують на допомогу в подоланні страхів і невпевненості та підвищенні самооцінки. Усвідомлення таких особливостей посилює в них відповідні очікування. На відміну від більш ефективних осіб, вони мало цікавляться позитивним досвідом інших людей та можливостями його використання у власній життєдіяльності. Натомість віддають перевагу малопродуктивному спілкуванню з носіями подібних до їхніх проблем.

1.7. Долання психологічного тяжіння до бідності: досвід корекційного впливу

Описані вище закономірності впливу психологічної допомоги різного змісту на індивідуально-психологічні та соціально-комунікативні особливості осіб, схильних до бідності як стилю життя, було перевірено в ході проведених тренінгів. Зміст цієї роботи стосувався до *можливостей корекції особистісних і міжособових постав.*

Ішлося, зокрема, про *доцільність попередньої роботи з притаманними носіям бідності страхами.* Під час науково-практичного семінару для слухачів Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників було організовано дві тренінгові групи, до складу яких уходили вихователі дошкільних навчальних закладів, кількістю 28 і 23 особи, усі жіночої статі.

Вправи, використані під час тренінгу в обох групах, було взято переважно з книжки К. Фопеля [Фопель, 2000] та різною мірою адаптовано до умов і цілей роботи. З огляду на дещо завеликий обсяг груп більшість вправ було виконано в підгрупах, у їхніх межах обговорювано результати, а на загальне обговорення виносилися лише

окремі приклади або зроблені підгрупою висновки. Утворення та переструктурування підгруп відбувалося на основі формальних ознак або за результатами спільної роботи.

Перед початком і після закінчення тренінгу учасники заповнювали анкету, що складалася з питальника ПТБ та переліку 10 способів поведінки, до яких вони вдаються в скрутних ситуаціях [Васютинський, 2013а].

Робота з першою групою мала на меті подолання страхів і невпевненості (що є насамперед проблемою осіб, схильних до бідності і які таку схильність у собі визнають). Для цього на початковому етапі стояла мета актуалізувати переживання учасниками цих негативних рис. Було застосовано прийом шиккування за ознаками рівня самооцінки – від найвищої до найнижчої, аналогічно – місця в суспільній ієрархії, рівня впевненості в собі або невпевненості. Учасники публічно оцінювали також і рівень своєї готовності бути відвертими.

Подальші вправи було спрямовано на поступове усвідомлення своїх страхів і невпевненості та послаблення їхньої інтенсивності через обговорення в групі та підгрупах.

На підставі ототожнення з обраним у стані релаксації предметом було піддано аналізу відповідні асоціації, що відображають власні позитивні і негативні риси та життєві перспективи учасників тренінгу. Це спонукало їх до самоаналізу та усвідомлення сильних і слабких сторін своєї особистості.

Наступна вправа полягала в обговоренні можливих змін характеру, поведінки, стилю життя у випадку раптового зубожіння і раптового збагачення. Оцінюючи таку, лише ймовірну, ситуацію, учасники моделювали притаманні їм риси, увиразнюючи їх на тлі самовизначення в проблемній ситуації.

Дальше завдання, що його виконували учасники тренінгу, полягало у виявленні та обговоренні причин (мотивів), через які вони не змінюють своєї роботи – попри її численні вади й труднощі. Передбачувано, що таке обговорення допоможе усвідомити притаманну багатьом учителям життєву безпорадність і страх перед істотними змінами.

Упевненість або невпевненість у собі могли також проявитися у вигаданій ситуації – перебування на роботі в «шапці-невидимці», коли особа може побачити й почути, що про неї говорять її колеги за її відсутності.

За результатами проведеної роботи виявилося, що рівень психологічного тяжіння до бідності в групі знизився, але незначуще, що не дає підстав говорити про наявність прямого психокорекційного ефекту. Що ж до можливих способів поведінки, то показники більшості їх не змінилися. У двох випадках було зафіксовано зміни на рівні тенденції, але в негативному щодо цілей впливу напрямі: знизилося прагнення «очолити яку-небудь справу» та посилилося намагання «не планувати далеко наперед».

Можна відтак припустити, що інтенсивна й швидка актуалізація страхів і невпевненості призводить радше до негативного результату – фактичного зниження опорності особи на несприятливі життєві чинники. Натомість позитивні зміни, якщо й можливі, то внаслідок більш тривалої корекції, що має настати після початково травматичного самоусвідомлення.

Роботу в другій групі було побудовано на основі обміну життєвим досвідом. (До такого способу роботи тяжіють найбільш благополучні особи – ті, хто має низьку схильність бути бідним і заперечує в собі таку схильність).

У прийомі шиккування за різними ознаками запропоновано рівень самооцінки та місце в суспільній ієрархії, а замість упевненості чи невпевненості в собі – рівень життєвої досвідченості або недосвідченості.

Для актуалізації змісту життєвого досвіду було дано завдання зобразити свій досвід на рисунку у вигляді мапи – від народження до теперішнього часу. Оскільки більшість учасників відобразила досвід у сфері професійної діяльності, наступні завдання полягали в поглибленому розгляді відповідної інформації: свій професійний досвід учасники розкривали в процесі усного інтерв'ю для решти членів підгруп та в письмовому описі, що його потім кожна з підгруп аналізувала.

Свідомій оцінці (можливо, і переоцінці) життєвого досвіду сприяло обговорення найбільшої життєвої помилки кожного з учасників, оцінка підгрупою його власної вини, провини інших людей, впливу об'єктивних обставин. До усвідомлення змісту та ролі досвіду в житті особи спонукав пошук аналогій у її власному досвіді і досвіді інших членів групи.

Порівняння даних методик, що їх виконали учасники тренінгу до і після його проведення, показало, що в цьому випадку можна го-

ворити про певне, на рівні тенденції, послаблення психологічного тяжіння до бідності. Спостережено (також на рівні тенденції) позитивні зміни у виборі способів поведінки: зросло намагання «здобути симпатію інших людей» та знизилося прагнення «змінити обстановку і швидко в ній освоїтися». (У попередніх дослідженнях до другого способу, попри його позірну привабливість, частіше вдавалися не-ефективні особи, які, очевидно, більш охоче відмовлялися від потреби щось змінити, ніж відгукувалися на швидке освоєння).

Отже, загалом зміни в другій тренінговій групі виявилися прийнятнішими з огляду на бажане підвищення самоефективності учасників. Можна гадати, що в наданні психологічної допомоги життєво незарадним особам можливими є дві основні стратегії.

Перша полягає в попередньому створенні умов для достатньо глибокого усвідомлення ними своїх психологічних проблем, що має призвести спочатку до посилення негативних переживань та поглиблення психоемоційних проблем. Подальша робота повинна мати істотно психотерапевтичний характер і бути спрямованою на тривалий процес подолання особистісних травм і комплексів. Лише після досягнення позитивного результату стає доцільним набуття нового досвіду зараджування в складних ситуаціях.

Друга стратегія має більш позитивістське спрямування і зорієнтована на досягнення очевидних та зрозумілих для самої особи результатів у вигляді вмінь і навичок, придатних для поліпшення адаптації та підвищення самоефективності. Комплекси і травми залишаються «за дужками» процесу здобування впевненості в собі як активному суб'єкті життєдіяльності.

Ще одну перевірку *доцільності застосування певних тренінгових прийомів для корекції особистісних і міжособових постав* носіїв бідності як стилю життя було здійснено під час тренінгів із підвищення особистісної самоефективності, проведеного з відвідувачами районних центрів зайнятості Печерського та Солом'янського районів м. Києва. У заняттях, що тривали по три години, узяли участь 16 і 12 (разом – 28) осіб.

Структуру занять було зорієнтовано на послідовне виконання вправ, спрямованих на активізацію учасників, а далі – на самоаналіз, обговорення життєвих сценаріїв, обмін життєвим досвідом, обговорення позитивних прикладів. Крім традиційних для тренінгу вправ на знайомство та психогімнастичних прийомів, було проведено

вправи, що передбачали перевтілення в предмет, визначення свого місця в соціальній ієрархії, позитивну і негативну самооцінку, матеріальне самовизначення, аналіз ранніх переживань, оцінку себе як працівника, аналіз життєвих помилок, порівняння себе з образом позитивного прикладу тощо [Фопель, 2000].

Для оцінки ефективності тренінгу учасникам було запропоновано два варіанти анкети – на початку і наприкінці заняття, що містили, зокрема, 10 пунктів Шкали загальної самоефективності [Шварцер, 1996], сім пунктів із переліку цінностей, за якими раніше було виявлено відмінності між респондентами з високим, середнім і низьким рівнями психологічного тяжіння до бідності, та 10 способів типової поведінки в скрутних ситуаціях, визначених за такою самою ознакою.

Статистично значущих відмінностей не зафіксовано. Неістотно (на рівні тенденції) зріс рівень самоефективності. Мали місце й невеликі позитивні зрушення за низкою окремих показників. Наприклад, у шістьох учасників підвищився рівень згоди з висловом «У несподіваних ситуаціях я завжди знаю, як маю поводитися» (знизився лише в одного, у решти – не змінився). У сімох учасників зменшилося бажання шукати допомоги інших людей у скрутних ситуаціях (в одного воно збільшилося, у решти – не змінилося). Тобто можна припускати, що в результаті тренінгу дещо зросла готовність діяти самостійно в проблемних умовах.

Водночас майже всі учасники позитивно висловилися з приводу своїх особистих вражень, серед яких чимале місце посідали відчуття зрослого оптимізму, чіткішої визначеності, готовності активно діяти.

Література

Адлер А. Наука жить / А. Адлер // Наука жить. – К. : Port-Royal, 1997. – С. 7–186.

Бабак І. М. Соціальна діагностика чинників бідності: регіональний вимір / І. М. Бабак, А. Є. Дроздік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 6. – С. 128–132.

Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000.

Бандура О. О. Стиль життя особистості як соціально-психологічний феномен / О. О. Бандура // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 36–39.

Бандура О. О. Компетентний стиль життя: критерії та механізми формування / О. О. Бандура // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 8. – К., 2000. – С. 35–38.

Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества / Л. Бевзенко. – К., 2008.

Бестужев-Лада И. В. Прогнозирование образа жизни (некоторые методологические проблемы) / И. В. Бестужев-Лада // Социологические исследования. – 1974. – № 2. – С. 58–69.

Бова А. Доходи і домагання: порівняльне дослідження у чотирьох європейських країнах / А. Бова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009а. – № 1. – С. 158–168.

Бова А. Уявлення про суб'єктивно-нормальні доходи населення України і Грузії / А. Бова // Соціальна психологія. – 2009б. – № 4 (36). – С. 113–120.

Бурдье П. Практичний глузд / П. Бурдье. – К. : Український центр духовної культури, 2003.

Васютинський В. О. Особливості комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності / В. О. Васютинський // Права дітей із спектром аутистичних порушень: освітні, соціальні та медичні послуги : матер. наук.-практ. конф. – Львів : Тріада плюс, 2013а. – С. 24–29.

Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013б. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.

Вебер М. Аскетичний протестантизм і капіталістичний дух // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – С. 355–380.

Возьмитель А. А. Образ жизни: теоретико-методологические основы анализа / А. А. Возьмитель, Г. И. Осадчая // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 58–65.

Дейнека О. С. Экономическая психология / О. С. Дейнека. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000.

Дембицька Н. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С. 49–59; № 3 (29). – С. 53–67.

Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций представителей разных социально-экономических групп (предпринимателей и безработных) в изменяющейся России / Н. А. Журавлева // Макропсихология современного российского общества / под ред. А. Л. Журавлева, А. В. Юревича. – М. : Ин-т психол. РАН, 2009. – С. 254–278.

Захаріяш Л. Соціально-психологічні особливості успішного підприємця / Л. Захаріяш // Соціальна психологія. – 2007. – № 5 (25). – С. 74–81.

Звоновский В. Б. Локализация ответственности как фактор социального поведения / В. Б. Звоновский, М. Г. Мацкевич // Социологические исследования. – 2009. – № 3. – С. 45–57.

Зубіашвілі І. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації / І. Зубіашвілі // Соціальна психологія. – 2008. – № 5 (31). – С. 109–122.

Канеман Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы / Д. Канеман, А. Тверски // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 4. – С. 31–42.

Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности / Е. А. Климов // Психология индивидуальных различий. – М. : ЧеРо, 2000. – С. 140–143.

Коваленко И. Н. Поведение и власть в организации / И. Н. Коваленко, Н. П. Коваленко. – О. : Юридична література, 2003.

Козырева П. М. Социальная адаптация населения России в постсоветский период / П. М. Козырева // Социологические исследования. – 2011. – № 6. – С. 24–36.

Кормич Л. І. Державна соціальна політика та майнове розшарування в Україні [Електронний ресурс] / Л. І. Кормич, Е. А. Гансова. – Режим доступу : http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova,Kormich.doc.

Коулман В. Тест «Удовлетворенность своей жизнью» [Електронний ресурс] / В. Коулман. – Режим доступу : http://uclg.ru/education/psihologiya/testyi/lecture_test_«udovletvorennost_svoey_jiznyu»..html, 2012.

Куценко В. И. Философско-социологическое содержание категории «образ жизни» / В. И. Куценко // Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 13–32.

Лежнина Ю. П. Социально-демографические факторы, определяющие риск бедности и малообеспеченности / Ю. П. Лежнина // Социологические исследования. – 2010. – № 3. – С. 36–45.

Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2006.

Макаренко О. Психологічні особливості особистості в умовах тривалого безробіття / О. Макаренко, М. Голубева, С. Кравчук // Соціальна психологія. – 2007. – № 2 (22). – С. 71–79.

Малина О. Особистість як суб'єкт стилю життя / О. Малина // Психологічні перспективи. – 2008. – Вип. 12. – С. 59–67.

Мезенева М. В. Социальные ресурсы молодых семей в преодолении бедности (на материалах Вологодской области) : автореф. дис. ... канд. социол. наук / М. В. Мезенева. – Санкт-Петербург, 2012.

Методика Ш. Шварца (Ценностный опросник (ЦО) Шварца [Электронный ресурс] / Тест ценности Шварца. – Режим доступа : <http://psycabi.net/testy/322-test-tsennosti-shvartsa-tsennostnyj-oprosnik-tso-shvartsa-metodika-shvartsa>.

Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2007а. – № 4 (24). – С. 3–16.

Москаленко В. Економічна культура особистості як чинник її соціальної адаптації / В. Москаленко, О. Міщенко // Соціальна психологія. – 2007б. – № 5 (25). – С. 57–73.

Москаленко В. Суб'єктність економічної соціалізації особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – С. 39–52.

Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.

Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев ; под ред. В. Е. Семенова. – Ленинград : Наука, 1983.

Муздыбаев К. Эгоизм личности / К. Муздыбаев // Психологический журнал. – 2000. – № 2. – С. 27–39.

Омелянська Г. П. Стиль життя як соціологічна категорія / Г. П. Омелянська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 8. – К., 2000. – С. 17–20.

Парсонс Т. Мотивация экономической деятельности // О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академич. Проект, 2000. – С. 329–353.

Пляскина Г. Е. Социальная адаптация малообеспеченных семей в новых социально-экономических условиях (на материалах Республики Бурятия) : автореф. дис. ... канд. социол. наук / Г. Е. Пляскина. – Улан-Удэ, 2007.

Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 1998.

Салахутдинова Р. Р. Качество трудовой жизни работников сельского хозяйства / Р. Р. Салахутдинова // Социологические исследования. – 2009. – № 11. – С. 45–55.

Солодников В. В. Социология социально-дезадаптированной семьи / В. В. Солодников. – СПб. : Директ, 2007.

Сопов В. Ф. Морфологический тест жизненных ценностей [Электронный ресурс] / В. Ф. Сопов, Л. В. Карпушина. – Режим доступа : <http://www.psihu.net/library/file92>.

Стешина Е. Г. Концепты *богатство* и *бедность* в молодежном языковом сознании русских и англичан : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. Г. Стешина. – Саратов, 2008.

Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / Р. А. Ануфриева, Е. И. Головаха, Е. А. Донченко и др. ; отв. ред. Л. В. Сохань, В. А. Тихонович. – К. : Наук. думка, 1982.

Стиль человека: психологический анализ / под ред. А. В. Либины. – М. : Смысл, 1998.

Сычева В. С. Бедность и ее измерение / В. С. Сычева // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2001. – № 14. – С. 176–188.

Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003.

Тихонова Н. Е. Бедные: образ жизни и стратегии выживания // Куда идет Россия? Трансформация социальной сферы и социальная политика / Н. Е. Тихонова ; под общ. ред. Т. И. Заславской. – М., 1998. – С. 199–209.

Тихонова Н. Е. Малообеспеченные в современной России: специфика уровня и образа жизни / Н. Е. Тихонова // Социологические исследования. – 2009. – № 10. – С. 29–40.

Тихонова Н. Е. Низший класс в социальной структуре российского общества / Н. Е. Тихонова // Социологические исследования. – 2011. – № 5. – С. 24–35.

Толочёк В. А. Стили профессиональной деятельности / В. А. Толочёк. – М. : Смысл, 2000.

Фернам А. Деньги. Секреты психологии денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. – СПб. : прайм Еврознак; М. : Олма-Пресс, 2005.

Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.

Фопель К. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего : практич. пособие : пер. с нем. / К. В. Фопель. – 2-е изд. стер. – М. : Генезис, 2000.

Фрейджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.

Хашченко В. А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / В. А. Хашченко // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 1. – С. 106–127.

Хашченко В. А. Экономическая идентичность личности: психологические детерминанты формирования / В. А. Хашченко // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 5. – С. 32–49.

Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра. – Режим доступу : www.edportal.org.ua/books/conference.2005/Khomra.pdf.

Швалб Ю. Психологічні критерії визначення стилю життя / Ю. Швалб // Соціальна психологія. – 2003. – № 2. – С. 14–20.

Шварцер Р. Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 71–77.

Ярошенко С. С. Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 43–50.

Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / Albert Bandura // Self-Efficacy in Changing Societies / Ed. by Albert Bandura. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – P. 1–45.

Bandura A. Social cognitive theory: An agentic perspective / Albert Bandura // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.

Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański. – Режим доступу : www.cebi.pl/texty/maj03.doc.

Keplinger A. Poczucie skuteczności alternatywą dla bierności / A. Keplinger // Bierność społeczna: Studia interdyscyplinarne / Red. nauk.: A. Keplinger / A. Keplinger. – Warszawa : ENETEIA, 2008. – S. 37–53.

Lewis O. Five Families. Mexican Case Studies in the Culture of Poverty / O. Lewis. – New York : Basic Books, 1959.

Murali V. Бедность, социальное неравенство и психическое здоровье [Електронний ресурс] / Murali V., Oyebode F. // Обзор современной психиатрии. – 2004. – Вып. 23. – Режим доступу : <http://www.psyobsor.org/1998/23/2-1.php>.

Ratecka A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Електронний ресурс] / A. Ratecka. – Режим доступу : <http://krytyka.org/index.php/artykuy-naukowe/rone/280>.

Sztompka P. Socjologia. Analiza społeczeństwa / P. Sztompka. – Kraków : Znak, 2007.

Żemojtel-Piotrowska M. Postawy roszczeniowe a system wartości w ujęciu Shaloma Schwartza / M. Żemojtel-Piotrowska, T. Baran, J. Piotrowski // Psychologia Społeczna. – 2011. – T. 6. – №. 2 (17). – S. 146–158.

Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»

Дайте, будь ласка, відповідь, чи згодні Ви з наведеними висловками, поставивши позначку в колонці «Так» або «Ні». Якщо можливими є обидві відповіді, виберіть ту, яка здається Вам більш підходящою.

<i>Вислови</i>	<i>Так</i>	<i>Ні</i>
1. Я людина наполеглива й працьовита, але не надто успішна		
2. Я здатен керувати великим колективом		
3. Я прагну в усьому і всюди дотримувати порядку		
4. Якби я мав багато грошей, я жив би, не обмежуючи себе ні в чому		
5. Я майже весь час турбуюся про своє фінансове становище		
6. Найбільше я ціную успіх		
7. Я інколи купую речі просто тому, що вони модні		
8. Я маю достатньо сил, щоб розраховувати на успіх у житті		
9. Зазвичай я повільний і не досить активний		
10. Мені приємно, коли я викликаю захват і всім подобаюся		
11. Я в усьому люблю змагання й боротьбу		
12. Зазвичай я можу працювати ретельно, не звертаючи уваги на шум, який створюють інші		
13. Я часто кажу, що не можу собі чогось купити, навіть якщо це не так		
14. Я майже завжди досягаю поставлених цілей		
15. Я людина діяльна, енергійна, повна ініціатив		
16. Інколи я використовую гроші, щоб впливати на людей		
17. Я надаю перевагу роботі, де треба діяти швидко, але не потрібна висока якість		
18. Я людина підприємлива		
19. Зазвичай мені вдається наскладати потрібну суму грошей		
20. Я вмію наполегливо працювати		

21. Я намагаюся не планувати далеко вперед, бо багато що залежить від того, як складуться обставини		
22. Мої друзі в матеріальному відношенні – люди заможні		
23. Я пишаюся своїми фінансовими успіхами		
24. Я здатен за короткий час виконати великий обсяг роботи		
25. Я часто почуваюся безпорадним		

Ключ: нараховувати 1 бал за відповідь «так» у висловах 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25 та 1 бал за відповідь «ні» – у висловах 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24. Сума балів від 16 до 25 – високий рівень психологічного тяжіння до бідності; від 13 до 15 – вищий від середнього; від 10 до 12 – середній; від 7 до 9 – нижчий від середнього; від 0 до 6 – низький рівень.

Опросник «Психологическое тяготение к бедности»

Ответьте, пожалуйста, согласны ли Вы с приведенными высказываниями, поставив пометку в колонке «Да» либо «Нет». Если возможны оба ответа, выберите тот, который кажется Вам более подходящим.

	Высказывания	Да	Нет
1.	Я человек упорный и трудолюбивый, но не слишком преуспевающий		
2.	Я способен руководить большим коллективом		
3.	Я стремлюсь во всем и всюду соблюдать порядок		
4.	Если бы у меня было много денег, я жил бы, не стесняя себя ни в чем		
5.	Я почти все время беспокоюсь о своем финансовом положении		
6.	Больше всего я ценю успех		
7.	Я иногда покупаю вещи просто потому, что они модные		
8.	Я имею достаточно сил, чтобы рассчитывать на успех в жизни		
9.	Обычно я медлителен и недостаточно активен		
10.	Мне приятно, когда я вызываю восхищение и всем нравлюсь		
11.	Я во всем люблю соревнование и борьбу		
12.	Обычно я могу работать тщательно, не обращая внимания на шум, создаваемый другими		
13.	Я часто говорю, что не могу себе чего-то купить, даже если это не так		
14.	Я почти всегда достигаю поставленных целей		
15.	Я человек деятельный, энергичный, полный инициатив		
16.	Иногда я использую деньги, чтобы влиять на людей		
17.	Я предпочитаю работу, где нужно действовать быстро, но не требуется высокого качества		
18.	Я человек предприимчивый		
19.	Обычно мне удастся накопить нужную сумму денег		

20. Я умею упорно работать		
21. Я стараюсь не планировать далеко вперед, потому что многое зависит от того, как сложатся обстоятельства		
22. Мои друзья в материальном отношении – люди состоятельные		
23. Я горжусь своими финансовыми успехами		
24. Я способен за короткое время выполнить большой объем работы		
25. Я часто чувствую себя беспомощным		

Ключ: насчитывается 1 балл за ответ «да» в высказываниях 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25 и 1 балл за ответ «нет» – в высказываниях 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24. Сумма баллов от 16 до 25 – высокий уровень психологического тяготения к бедности; от 13 до 15 – выше среднего; от 10 до 12 – средний; от 7 до 9 – ниже среднего; от 0 до 6 – низкий уровень.

2. БІДНІСТЬ ЯК СТИЛЬ ЖИТТЯ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ

2.1. Методологічні засади дослідження бідності в контексті набуття соціального капіталу

Найзагальніше можна сказати, що бідні не володіють достатніми ресурсами для того, щоб мати доступ до суспільних благ і повноцінно задовольняти свої потреби. За чинник такої недостатності Н. Тихонова вважає соціальний капітал. За всієї значущості соціального капіталу провідну роль у його концентрації відіграє саме економічне становище людини. Соціальне включення представників нижчих страт у соціальні мережі є нижчим тому, що вони для оточення радше тягар, ніж цікаві партнери, з погляду зміцнення власного становища [Тихонова, 2004].

Натомість ми вважаємо, що ресурсом для подолання соціальної прірви якраз і може бути *набуття соціального капіталу*. Звісно, соціальний капітал не є панацеєю для поліпшення економічного добробуту. Проте він може зменшити залежність бідних від постійного безгрошів'я і навчити в деяких випадках обходитися без грошей у задоволенні потреб. Бідні верстви населення мають труднощі в утворенні сталих соціальних зв'язків із більш заможними верствами, але водночас не втрачають цієї здатності в спілкуванні з такими самими, як вони самі.

У сучасних дослідженнях соціального капіталу склалися дві традиції: соціологічна, до яких належать підходи П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Ф. Фукуями, Р. Патнема, І. Мачеринскене, Р. Мінкуте-Генриксона, Ж. Симаневічене, В. Титова, Н. Тихонової [Бурдьє, 2002; Коулман, 2001; Фукуяма, 2003; Патнем, 1996; Мачеринскене, 2006; Титов, 2010; Тихонова, 2004], і соціально-психологічна, яка (меншою мірою) представлена Н. Лебедевою, А. Татарком, І. Семків [Лебедева, 2010; Семків, 2009, 2010а, 2010б].

Узагальнюючи різні підходи, ми визначаємо соціальний капітал як потенційну можливість членів групи свідомо використовувати ресурси соціальної мережі задля задоволення власних потреб. Соціальні мережі, норми, санкції, зобов'язання постають як складові соціального капіталу, а соціальний капітал є їхньою якістю, бо завдяки йому соціальна мережа набуває принципово відмінних ознак порівняно з простими соціальними зв'язками. Такими ознаками є доступність до ресурсів, корисність і продуктивність самої мережі, які сприяють розвиткові кожного її члена. У мережі відбувається не просто налагодження контактів, а створення соціальної структури, у підтримці й розвитку якої зацікавлений кожний член з огляду на особисту користь для нього.

Якщо набуття соціального капіталу розглянути як процес, то можна виділити кілька етапів, кожний із яких має свої особливості.

Актуалізація потреб спонукає суб'єкта до задоволення їх за допомогою відповідного предмета. Це простіше з тими потребами, які він усвідомлює і може задовольнити у звичний для нього спосіб. Проте, задовольняючи такі повсякденні потреби, суб'єкт задовольняє й потреби, що стосуються до його особистості, – пізнання, поваги, любові, самореалізації тощо. Такі потреби не можуть бути задоволені за один раз, а тому вони актуалізовуватимуться й посилюватимуться залежно від певних ситуацій і подій у житті суб'єкта. Задоволення потреб є мотиваційною складовою набуття соціального капіталу і відправною точкою побудови мережі соціальних зв'язків. Воно відбувається переважно в ситуаціях взаємодії з іншими людьми, із якими суб'єктові комфортно спілкуватися, а відтак сприяє набуттю тривалих і стабільних стосунків з іншими.

Пошук відповідного ресурсу ґрунтується на оцінці власних потреб і можливостей їх задовольнити. За наявності таких можливостей суб'єкт задовольняє потребу. Але якщо ресурсу недостатньо або зовсім немає, то він шукає іншу особу, яка посідає цей ресурс і може надати відповідну до його потреби послугу. Що ширшим є коло знайомств, то більшою є ймовірність знаходження осіб, які мають відповідні можливості. Соціальний капітал надає суб'єктові доступ до таких ресурсів, як матеріальний, фінансовий, фізичний, часовий, інформаційний, соціальний, психологічний.

Вибір компетентної особи, яка володіє потрібним ресурсом, дає можливість спрогнозувати конкретні результати, що їх можна

отримати від мережі зв'язків. Ресурс особи залежить від її професійної і соціально-психологічної компетентності, репутації, посади. Визначення рівня компетентності відбувається крізь призму власних уявлень суб'єкта про те, якою має бути особа, що надає послуги, як вона має розв'язувати наявні проблеми. Якщо такі показники оцінювано високо, то особа, яка надає послугу, є авторитетною, і це стає основою налагодження тривалих стосунків, а отже, і набуття соціального капіталу. Проте позаяк мотивація суб'єкта не вичерпується однією потребою, на неї впливає ієрархія цінностей тощо, то можна сказати, що й оцінка іншої особи відбувається за багатьма критеріями – і провідними, і другорядними. Відповідність здатностей іншої особи до потреб та уявлень суб'єкта формує його довіру до неї та віру в її авторитет.

Обмін послугами між суб'єктами соціального капіталу перебігає нерівноцінно з погляду економіки: ринкова вартість однієї послуги може перевищувати вартість іншої. Проте в набутті та збільшенні обсягу соціального капіталу має значення не реальна вартість послуг, а суб'єктивна оцінка суб'єктом їхньої цінності. Важливою є навіть готовність суб'єктів робити нерівноцінний обмін послугами. Коли у взаємодії між суб'єктами послуга набуває конкретної економічної вартості у вигляді грошей, можна сказати, що суб'єкти взаємодіють за економічними, а не соціально-психологічними законами. І водночас, коли взаємодія не підпорядковується економічним законам, а будується на задоволенні потреби довірчих стосунків, поваги, прийняття іншими тощо, така взаємодія переходить у соціально-психологічну площину.

Інвестування в соціальний капітал означає намагання суб'єкта підтримувати стосунки, якщо він зацікавлений і надалі отримувати певні послуги або надавати їх у відповідь. Тому він інвестує свої ресурси в розвиток цих стосунків. Такі інвестиції можуть проявлятися в зменшенні вартості власної послуги, наданні певних привілеїв, наданні додаткового типу послуг, дотриманні зобов'язань. І навпаки, брак постійних інвестицій призводить до затухання взаємодії і припинення стосунків. Інвестицією, яка сприяє зміцненню соціального капіталу, є також і комфортні умови взаємодії між суб'єктами або соціально-психологічний клімат у колективі.

В. Титов, аналізуючи сучасні теорії соціального капіталу, пропонує розглядати його через поступовий перехід з індивідуального

рівня на наступні рівні залучення індивіда в більш складні соціальні утвори. На кожному рівні прояву соціального капіталу від індивіда вимагають різних компетенцій для оволодіння ресурсом. Автор виділяє чотири рівні прояву соціального капіталу: безпосереднє оточення індивіда (сім'я, друзі, сусіди, робочий колектив), локальні громади (товариства, кооперативи), громадські і професійні організації (профспілки, асоціації), різноманітні форми громадянської активності (політичні партії, рухи, акції) [Титов, 2010].

А. Красилова зазначає, що соціальний капітал взаємозалежний із традиційними показниками соціальної нерівності, такими як рівень добробуту, владні повноваження, культурний капітал, інші статусні характеристики. Рівень соціального капіталу дослідниця визначає як додаткові можливості отримання різноманітних благ і послуг, досягнення соціально-економічного статусу [Красилова, 2007].

Набуття соціального капіталу бідними особами може бути проблематичним у зв'язку з тим, що, по-перше, ті, хто володіє соціальним капіталом, аби дозволити іншим долучитися до соціальної мережі, мають бути зацікавлені в тому, що їм запропонують; по-друге, ті, хто хоче приєднатися, мають володіти, крім економічного, ще й іншими формами капіталу. Налагодження соціальних зв'язків, які стануть передумовою для виникнення солідного соціального капіталу, можливе тільки в разі належного матеріального забезпечення особи. Важко уявити, що хтось, прагнучи влаштуватися на престижну роботу, не може дозволити собі придбати відповідний одяг, або претендуючи на роботу в іншому місті, не має грошей, щоб винайняти житло. Проте саме лише володіння матеріальним капіталом не забезпечує прийняття особи мережею. Другою перешкодою може стати культурний капітал, адже для того, щоб стати частиною соціальної мережі, потрібно мати відповідний культурний та освітній рівень. Брак цих та інших форм капіталу підриває встановлення довірчих стосунків між представниками різних соціальних груп.

У подоланні бідності важливим є не просто включення до соціальних мереж, але й наявність *соціального капіталу як спільного надбання всієї групи*. Розширення соціальної мережі створює більші можливості, наприклад, для пошуку нової роботи, а соціальний капітал стає інструментом здобуття потрібної інформації, психологічної підтримки, матеріальних благ. Носії бідності часто виявляються ізольованими від більш успішних співгромадян, що призводить до пе-

ривання передачі соціального досвіду, доконечного для успішної адаптації до соціально-економічних умов.

Для подолання бідності до соціальної мережі має бути включено інших осіб, які досягли певних економічних успіхів і мають потрібний життєвий досвід розв'язання проблем. Соціальні утвори в середовищі бідних верств населення не є продуктивними, бо їхніх представників позбавлено додаткових економічних ресурсів. Але проблема ще й у тому, що навіть за наявності цих ресурсів їх не навчено ефективно ними розпоряджатися, вони не вміють здобувати користь із того, що мають. Тому неможливі особи, крім матеріальної допомоги, потребують і психологічної, спрямованої на корекцію відповідного стилю життя.

2.2. Психологічні властивості соціального капіталу носіїв бідності

Для виявлення соціально-психологічних властивостей соціального капіталу залежно від рівня економічного добробуту було відібрано такі методики: Питальник для вимірювання індивідуального соціального капіталу КРІКС Р. Стилі (адаптація І. Семків) [Семків, 2009, с. 208–210], Анкета самооцінки соціально-психологічної компетентності Л. Лепіхової [Лепіхова, 2004], Копінг-тест Лазаруса (Р. Лазарус і С. Фолкман, адаптація Т. Крюкової, Є. Куфтяк, М. Замишляєвої) [Крюкова, 2007], Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності, Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В. Бойко) [Фетискин, 2002, с. 94–95, 149–153], Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптація Є. Бажина, С. Голинкіної, А. Еткінда), Методика діагностики міжособових стосунків Т. Лірі [Практическая..., 1998, с. 288–297, 408–418] та Шкала базових переконань (Р. Янофф-Бульман) [Падун, 2008]. Серед важливих у цьому контексті показників соціального капіталу ми визначили такі: довіра в міжособових стосунках та інституційна довіра, готовність надавати допомогу, потреби, які хоче задовольнити особа, рівень соціальної активності, середній рівень прибутку на одного члена сім'ї.

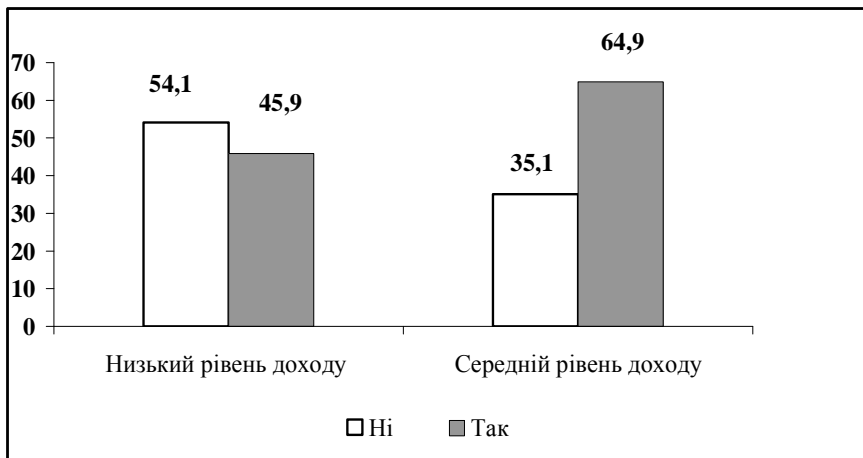
Було опитано респондентів у двох групах (101 і 107 осіб) із різним набором методик. У першій групі випробуваних використано методику КРІКС, анкету самооцінки соціально-психологічної компетентності, діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності.

Для вивчення *довіри в міжособових стосунках* ми просили відповісти на запитання «Як ви вважаєте, чи можете довіряти більшості людей?». Відповіді оцінювано за 5-бальною шкалою, де 1 бал – це абсолютна недовіра, а 5 – максимальна довіра. Істотної різниці в довірі до людей у групах із низьким і середнім рівнем прибутку виявлено не було (через малу кількість респондентів із високим рівнем прибутку їх до порівняння ми не включали). Це може бути свідченням того, що довіра в структурі соціального капіталу не є визначальним ресурсом економічного добробуту респондентів і що як бідні, так і більш заможні члени суспільства мають однакові можливості налагоджувати соціальні зв'язки. Інша річ, що такі зв'язки істотно відрізняються характером взаємодії і її кінцевим результатом.

Важливим показником, без якого неможливим стає набуття соціального капіталу, є *готовність надавати допомогу виходячи з наявних ресурсів*, інвестування власних ресурсів у мережу соціальних зв'язків. Для виявлення такої готовності було поставлено запитання «Чи виконусте ви неоплачувану роботу в якій-небудь добровільній організації?» (рис. 2.1).

Отримані результати показують, що серед респондентів із низьким рівнем прибутку більшою є частка тих, хто не погоджується виконувати безоплатну роботу, ніж серед респондентів із середнім рівнем. І навпаки, респонденти з відносно вищим матеріальним рівнем більше готові надавати допомогу, ніж менш забезпечені особи ($p \leq 0,05$).

Важливість *потреб, які особа може задовольняти за рахунок використання мережі соціальних зв'язків*, ми визначали за оцінкою різних форм допомоги – фінансової, матеріальної, фізичної, психологічної, в отриманні потрібної інформації. Статистично вірогідної різниці в значенні фінансової, матеріальної, фізичної та інформаційної допомоги виявлено не було. На рівні тенденції ($p \leq 0,1$) встановлено, що серед респондентів із низьким рівнем прибутку потреба психологічної допомоги виражена сильніше (3,5 за 5-бальною шкалою), ніж у тих, хто має середній рівень (2,9).

Рис. 2.1. Готовність респондентів із різним рівнем прибутку надавати допомогу (%)

Членство в різноманітних добровільних організаціях дає змогу вивчити ступінь залучення особи до мережі соціальних зв'язків. Респонденти мали зазначити свою належність до таких організацій, тривалість перебування в них, частоту відвідувань, рівень активності тощо. Не спостережено принципової різниці в належності до релігійних, спортивних, дозвіллевих, культурно-просвітніх, політичних, екологічних, благодійних організацій, робітничих товариств. Лише членство в професійних громадських організаціях виявилось більш притаманним респондентам із середнім рівнем прибутку ($p \leq 0,1$). Очевидно, воно сприяє набуттю корисних знайомств у професійній сфері, розширює спектр ресурсів для реалізації професійного потенціалу. Це, своєю чергою, збільшує не лише фінансовий капітал, а й людський (у вигляді знань, умінь і навичок) та культурний (набуття кваліфікаційного рівня).

Дослідження *соціального капіталу як індивідуального ресурсу* за методикою КРІКС дало змогу оцінити два його прояви: соціальний капітал публічної сфери (соціальні та професійні вміння, громадянські обов'язки, міжнародні зв'язки) та соціальний капітал приватної сфери (соціальні зв'язки, відпочинок, щоденні вміння). Виявилося, що респондентам із низьким рівнем прибутку відчутніше бра-

кує емоційного і соціально-професійного ресурсу та ресурсу соціальних інститутів (у всіх випадках $p \leq 0,1$).

Проте виразнішим виявився брак соціально-психологічної компетентності ($p \leq 0,05$) як свідчення того, що малозабезпечені особи частіше відчують труднощі у взаємодії з іншими людьми. Під соціально-психологічною компетентністю звичайно розуміють знання людини, які вона може застосувати в міжособовій взаємодії. Така компетентність виявляється у сфері взаємин та спілкування в процесі розв'язання проблемних життєвих ситуацій, здійснення особистісних виборів та самоствердження [Особистісний вибір..., 2005, с. 89].

За допомогою методики на виявлення мотиваторів соціально-психологічної активності було встановлено, що для респондентів із середнім рівнем прибутку більш характерними є мотивація досягнення успіху ($p \leq 0,05$; рис. 2.2) та прагнення влади ($p \leq 0,1$; рис. 2.3), ніж для менш забезпечених осіб. Виходить, що представники першої групи є більш спрямованими на досягнення успіху в стосунках та розв'язання спільних завдань.

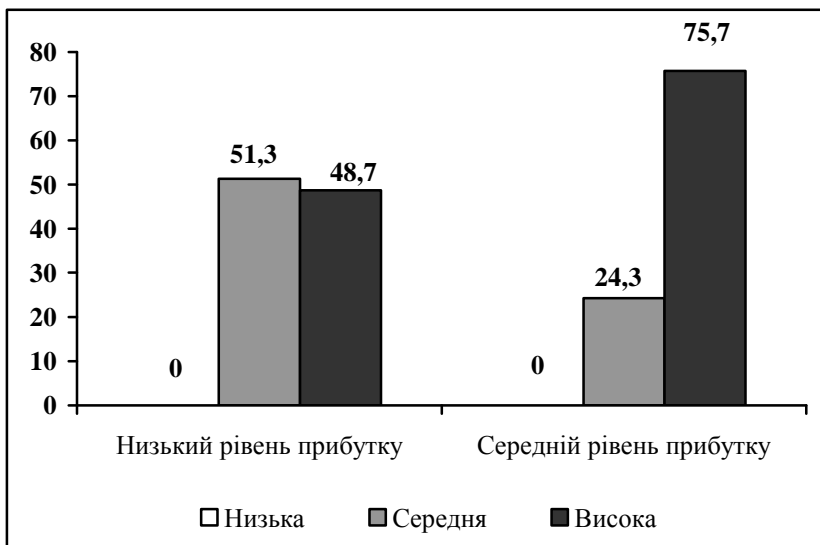

Рис. 2.2. Мотивація досягнення успіху респондентів із різним рівнем прибутку (%)

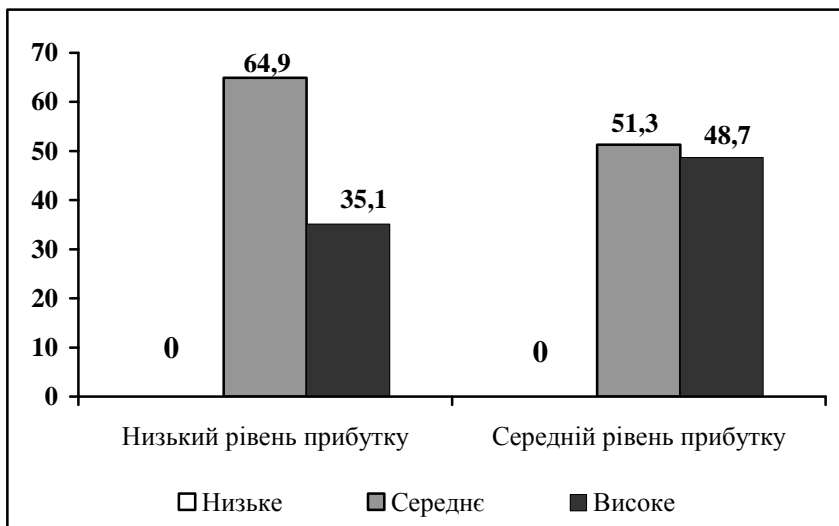

Рис. 2.3. Прагнення влади респондентів із різним рівнем прибутку (%)

Отже, дослідження в першій групі показало, що обсяг соціального капіталу в осіб із середнім рівнем економічного добробуту загалом є більшим, ніж в осіб із низьким рівнем. Більш забезпечені особи мають вищий рівень доступу до емоційних ресурсів, до ресурсів у публічній сфері, зокрема до соціально-професійного ресурсу та ресурсу соціальних інститутів. Психологічним підґрунтям такої переваги є вищий рівень соціально-психологічної компетентності, що дає змогу конструктивно розв'язувати проблеми в міжособовій взаємодії. Натомість у малозабезпечених осіб спостерігається більш виражена потреба психологічної допомоги у зв'язку з тим, що вони відчують брак емоційної підтримки з боку оточення.

У другій групі випробуваних ми використали методики з діагностики міжособових стосунків, копінг-стратегій, рівня суб'єктивного контролю, загальної комунікативної толерантності, базових переконань.

Для вивчення *довіри в міжособових стосунках* ми просили відповісти на запитання «Як ви вважаєте, чи можете довіряти більшості людей?». Для визначення *інституційної довіри* респонденти оцінювали за 5-бальною шкалою такі структури, як Президент Укра-

їни, уряд (Кабінет Міністрів України), Верховна Рада, суд, прокуратура, правоохоронні структури (СБУ, міліція), податкова міліція, митниця, армія, голова обласної держадміністрації, мер міста, органи місцевої влади; приватні підприємства, банки, страхові компанії; профспілки, церква, ЗМІ, медицина, наука і освіта, благодійні фонди, добровільні організації й товариства; керівництво, робочий колектив, сім'я, родичі, друзі, сусіди. Проте нас цікавив не сам рівень інституційної довіри як такої, а співвіднесення її показників із показниками довіри в міжособовому спілкуванні. Кореляційний аналіз за критерієм Пірсона показав високий рівень кореляції між довірою в обох сферах.

Довіра, яка є основою набуття соціального капіталу, пов'язана з такими стилями міжособових стосунків, як недовірливий-скептичний ($-0,36$, $p \leq 0,01$), і співпрацюючий-конвенційний ($0,24$, $p \leq 0,05$). Це вказує на те, що особи, які реалістично оцінюють судження і вчинки, є в міру критичними щодо оточення і менш скептичними, більше схильні налагоджувати довірчі стосунки з іншими, а отже, швидше набувати соціального капіталу, ніж ті, хто надто критично ставиться до оточення через страх бути обманутим або якісь інші побоювання. Водночас ті випробувані, що демонструють високі показники за співпрацюючим-конвенційним стилем, надмірно намагаються сподобатися оточенню без урахування реальної ситуації. Хоча це допомагає їм швидше набувати соціального капіталу, проте стосунки можуть мати поверховий характер, що не сприяє тривкій взаємодії.

Високий рівень довіри тісно пов'язаний із комунікативною толерантністю. Від'ємний зв'язок проявився з такими показниками: неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини ($-0,42$, $p \leq 0,01$), використання себе як еталона для оцінки поведінки і способу мислення інших людей ($-0,42$, $p \leq 0,01$), категоричність або консерватизм в оцінках інших людей ($-0,39$, $p \leq 0,01$), невміння приховувати неприємні почуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнера ($-0,38$, $p \leq 0,01$), невміння прощати інших за їхні помилки, ненавмисно завдані прикроші ($-0,36$, $p \leq 0,01$), нетерпимість до фізичного і психічного дискомфорту, що його створюють інші люди ($-0,29$, $p \leq 0,01$). Це говорить про те, що збільшення обсягу соціального капіталу відбувається в тих осіб, яким більш прита-

манно враховувати в спілкуванні думку інших, приймати їх такими, якими вони є, без упереджень стосовно до них.

В осіб, які мають великий обсяг соціального капіталу, переважає оптимістичне ставлення до світу. Переконавання в тому, що навколишній світ є доброзичливим щодо них (0,44, $p \leq 0,01$), що на світі більше добра, ніж зла (0,5, $p \leq 0,01$), віра в доброту людей (0,45, $p \leq 0,01$) допомагають їм успішно набувати соціальний капітал.

Високий рівень довіри до інших спостерігається й в осіб, які мають низькі показники за суб'єктивним контролем у сфері досягнень (-0,22, $p \leq 0,05$) і виробничих відносин (-0,27, $p \leq 0,05$), що може вказувати на те, що такі люди приписують свої успіхи або невдачі радше збігові обставин, долі, допомозі інших людей, ніж собі.

Відповідно до положення, що соціальний капітал є доступом до ресурсів інших людей, для того щоб визначити *потребу ресурсів*, респондентам було запропоновано оцінити різні форми допомоги залежно від того, якої саме вони потребують: фінансової, матеріальної, фізичної, психологічної, в отриманні доконечної інформації. Після цього було проведено кореляційний аналіз зв'язку між цими показниками і соціально-психологічними властивостями за критерієм Пірсона.

В осіб, які потребують фінансової та матеріальної допомоги, проявилися низькі показники інтернальності у сфері досягнень, невдач, сімейних стосунків, вони переконані у випадковості подій і браку сенсу в цьому світі. Такі люди, отже, не бачать зв'язку між власними діями і значущими подіями їхнього життя, не вважають себе за здатних контролювати ситуацію, покладаються в житті на збіг обставин. Життя для них перебігає безсенсово і не підпорядковане якимось законам. Так само й створення стосунків і набуття соціального капіталу в їхніх уявленнях відбувається без їхньої активної участі.

У тих, хто потребує фінансової допомоги, має місце нетерпимість до фізичного і психічного дискомфорту, що його створюють інші люди (0,23, $p \leq 0,05$), що є ознакою комунікативної інтолерантності. Особи з високим рівнем потреби матеріальної допомоги посплугуюються такими копінг-стратегіями, як дистанціювання (0,22, $p \leq 0,05$) і взяття відповідальності (0,23, $p \leq 0,05$), що їх можна охарактеризувати як протилежні стратегії: одні дистанціюються від

проблемної ситуації або уникають відповідальності за неї, другі, навпаки, беруть на себе надмірну відповідальність.

У цій групі також проявилися стилі владний-лідерський (0,3, $p \leq 0,01$), незалежний-домінантний (0,29, $p \leq 0,05$), недовірливий-скептичний (0,23, $p \leq 0,05$). Такі люди в стосунках можуть демонструвати грубощі й нетактовність, нав'язують свою думку і намагаються повчати інших, чим викликають незадоволення і бажання надалі уникати контакту з ними. Ті ж, хто виявляє недовірливість, також мають малі шанси в набутті соціального капіталу: вони заздалегідь займають упереджену позицію щодо співрозмовників, і це стає перешкодою для комунікації.

Ті, хто найбільше потребує фізичної допомоги, набувають соціального капіталу завдяки сильному прагненню бути прийнятим іншими. Для цього вони часто намагаються догодити вимогам оточення, навіть усупереч своїм принципам і правилам, свідченням чого є високий показник співпрацюючого-конвенційного стилю міжособових стосунків (0,23, $p \leq 0,05$). Водночас вони вважають, що від них нічого не залежить, що показує від'ємний зв'язок із переконанням у контрольованості світу (-0,23, $p \leq 0,05$). А це стає сильною перешкодою для розширення обсягу соціального капіталу.

Виражена потреба в отриманні доконечної інформації корелює з прагненням підігнати під себе партнера по спілкуванню (0,24, $p \leq 0,05$). Такий зв'язок може характеризувати осіб, які прагнуть маніпулювати іншими задля досягнення власних цілей, нівелюють особистість тих, кого вони використовують. Хоча це досить потрібна властивість для набуття соціального капіталу, що допомагає швидко досягти потрібного результату, проте наслідки, які може відчути на собі партнер по взаємодії, можуть згодом підірвати довіру та призвести до розірвання стосунків.

Потреба психологічної допомоги найбільше пов'язана з покірним-сором'язливим (0,27, $p \leq 0,05$) і залежним-слухняним (0,33, $p \leq 0,01$) стилями взаємодії. Отже, ті, хто часто відчуває тривогу і невпевненість, частіше шукають опору в комусь сильнішому, більше залежать від думки інших, схильні до поступок та конформізму. Такі особи відчувають брак поваги до самих себе, свідченням чого є від'ємний зв'язок зі шкалою переконання в цінності власного Я (-0,22, $p \leq 0,05$). Тому виявлені стилі взаємодії та постави в стосунках сприяють набуттю соціального капіталу, проте питання про ко-

ристь такої взаємодії залишається відкритим, адже такий соціальний капітал може як допомагати розв'язувати проблеми і поглиблювати стосунки, так і, навпаки, ускладнювати їх.

Для виявлення *готовності надавати допомогу* іншим людям респондентам було запропоновано оцінити кількість часу, який вони могли б присвятити безоплатній роботі в добровільній організації. Кореляційний аналіз виявив зв'язки цього показника з такими стилями міжособової взаємодії, як покірний-сором'язливий (0,31, $p \leq 0,01$), залежний-слухняний (0,26, $p \leq 0,05$), співпрацюючий-конвенційний (0,29, $p \leq 0,01$), відповідальний-великодушний (0,26, $p \leq 0,05$); із комунікативною інтолерантністю (-0,28, $p \leq 0,01$), зокрема використанням себе як еталона для оцінки поведінки і способу мислення інших людей (-0,22, $p \leq 0,05$), невмінням приховувати неприємні почуття під час зіткнення з некоммунікabelьними рисами партнера (-0,3, $p \leq 0,01$), невмінням прощати інших за їхні помилки, ненавмисно завдані прикрощі (-0,35, $p \leq 0,01$), невмінням пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших (-0,27, $p \leq 0,05$); із базовими переконаннями щодо доброзичливості світу (0,25, $p \leq 0,05$), доброти людей (0,27, $p \leq 0,05$), віри в те, що на світі більше добра, ніж зла (0,27, $p \leq 0,05$), а також довіри в міжособових стосунках (0,29, $p \leq 0,01$). Тут можна сказати, що ті, хто готовий надавати допомогу іншим, виявляють дружелюбність, довіру, високий рівень терпимості та неупередженості. Надмірне намагання бути хорошим в очах оточення підштовхує таких людей до необдуманих рішень не на свою користь. А надмірна відповідальність за інших призводить до того, що вони жертвують власними інтересами.

Показник *загальної соціальної активності* дає змогу виявити ступінь залучення особи до мережі соціальних зв'язків через активне чи неактивне членство в різноманітних організаціях на добровільній основі. Сумарний показник таких організацій визначає загальну соціальну активність. Шляхом кореляційного аналізу було виявлено його зв'язки із співпрацюючим-конвенційним (0,33, $p \leq 0,01$), відповідальним-великодушним (0,22, $p \leq 0,05$) стилями взаємодії, із базовими переконаннями в справедливості світу (0,21, $p \leq 0,05$), його контрольованості (0,24, $p \leq 0,05$), наповненості сенсом (0,23, $p \leq 0,05$), із готовністю надати допомогу (0,36, $p \leq 0,01$). Активно залучені в різні форми громадської діяльності особи виявляють дружність у стосунках, дещо надмірну нав'язливість у допомозі партнерам по

взаємодії. Для них світ сповнений сенсу, вони вірять у справедливість, що дає їм змогу активно обстоювати власну життєву позицію.

Загалом можна стверджувати, що обсяг соціального капіталу в осіб із низьким рівнем економічного добробуту є меншим, ніж в осіб із середнім рівнем. У малозабезпечених осіб спостерігається більш виражена потреба психологічної допомоги через відчуття браку емоційної підтримки з боку оточення. Вони частіше відчують труднощі у взаємодії з іншими, а водночас для розв'язання власних проблем шукають опору в комусь сильнішому, тому часто залежать від думки інших, схильні поступатися, проявляють конформізм. Такі люди не бачать зв'язку між власними діями і значущими подіями в житті, не вважають, що вони здатні контролювати потрібну ситуацію і покладаються на збіг обставин. Життя для них перебігає без сенсу і не підпорядковане яким-небудь законам. До стосунків підходять прагматично, розраховуючи на певну вигоду. Водночас виправдовують себе тим, що інші люди поведуться стосовно них так само, і самі мало готові надавати допомогу тим, хто її потребує.

2.3. Способи розв'язання проблем набуття і використання соціального капіталу носіями бідності

Від того, що ми розуміємо під бідністю та економічним добробутом і що вважаємо за кінцевий результат допомоги бідним людям, залежатиме те, на що спрямуємо зусилля і як визначимо способи розв'язання проблеми. Якщо вважати, що основною проблемою носіїв бідності є брак фінансових ресурсів для задоволення потреб, то розв'язання лежатиме в площині фінансової підтримки і перестане бути сферою компетентності психолога. Якщо ж бідність розуміти як наслідок дії, зокрема, соціально-психологічних чинників, то роботу з такою категорією громадян слід організовувати за допомогою психологічних методів.

Така робота не повинна бути якимсь навчальним курсом, у якому інформативно подають матеріал. Для ефективної допомоги краще скористатися із соціально-психологічних засобів у формі індивідуальної консультації або соціально-психологічного тренінгу, де

кожний з учасників має змогу вчитися не тільки на власному досвіді, а й досвіді інших. Водночас групова робота сприяє засвоєнню певних моделей набуття соціального капіталу.

Набуття соціального капіталу носіями бідності, з одного боку, може сприяти подоланню бідності, а з другого, навпаки, – спричиняти її посилення. Проблема не в тому, як успішно набути нових зв'язків, а в тому, яким чином із них скористатися. Екстернальний локус контролю, фаталізм, знижена самооцінка, які проявилися в дослідженнях, породжують марні очікування з боку бідних стосовно до тих, із ким вони взаємодіють. Постійні очікування на те, що хтось має надати їм допомогу, не сприяють активному подоланню свого становища, а набуття соціального капіталу перетворює їх на пасивних споживачів або, ще гірше, на тих, хто паразитує, не роблячи нічого корисного для розвитку стосунків. Тому акцент потрібно змістити з тих, хто надає допомогу, на тих, хто її отримує.

Часто-густо впевненість у тому, що всі проблеми можна розв'язати за допомогою фінансових ресурсів, унеможливорює повноцінне використання інших ресурсів. Значне переоцінювання впливу грошей або, навпаки, нехтування їх не сприяє накопиченню економічного капіталу. Звичні для бідних моделі поведінки є перешкодою для істотних змін у їхньому житті. Вони не тільки ускладнюють цей процес, а й погіршують і без того скрутне становище. Визначення соціально-психологічних чинників, які перешкоджають адекватному набуттю соціального капіталу носіями бідності як стилю життя, частково допоможе виявити причини поширення бідності. Узагальнення результатів теоретичного та емпіричного аналізу дало можливість виокремити низку таких чинників.

1. Егоцентризм у стосунках з іншими і низький рівень соціальної рефлексії. Неусвідомлені потреби та стан незадоволення, який при цьому виникає, змушують бідних шукати предмети, які можуть компенсувати їхнє становище. Проте користь від такої компенсації не завжди є очевидною. Ефект може бути тимчасовим, і через певний час потреби актуалізуються знову. Цей стан змушує бідних зосереджуватися тільки на своїх потребах, і що інтенсивнішим він є, то інтенсивнішим стає зосередження на собі. У такі хвилини їм важко об'єктивно оцінити стан тих, із ким вони взаємодіють. Тому взаємодія в основному відбувається за усталеним сценарієм, де частково компенсуються їхні незадоволені потреби. Це схоже на замкнене ко-

ло, де бракує змін. З одного боку, така ситуація підтримує соціальний капітал, а з другого – гальмує набуття нових соціальних зв'язків. Егоцентризм бідних проявляється також і в тому, що їм важко збагнути, чим мотивація інших людей відрізняється від їхньої, важко зрозуміти, що керує поведінкою інших, і вони часто-густо пояснюють її відповідно до своїх власних уявлень про світ.

2. *Нераціональне використання соціального капіталу.* Егоцентрична позиція носіїв бідності впливає на ефективність використання соціального капіталу. Маючи психологічні проблеми, бідні не ефективно використовують соціальні зв'язки. Вони частенько намагаються розв'язати свої проблеми через близьких і друзів, витрачаючи на це багато часу, проте не завжди можуть отримати кваліфіковану допомогу. Допомогу від знайомих здебільшого отримують у вигляді порад, співчуття, уваги до своєї персони, що має тимчасовий ефект у формі відреагованого стану, ілюзії вислуханості, відчуття привернення до себе уваги інших. Надмірна чутливість до критики змушує бідних шукати тих, хто ставиться до них поблажливо, без критики, аби зайвий раз не травмувати себе. Інакших стосунків, де цього немає, бідні уникатимуть. Тобто вони частіше шукають виправдання своєї життєвої позиції, ніж істинних причин своїх економічних негараздів.

3. *Законсервованість мережі соціальних зв'язків.* Нестача ресурсів для розв'язання проблем і брак доступу до потрібних ресурсів через мережу знайомств із такими самими бідними породжують ситуацію безперспективності й безвиході. Товари або послуги, які можуть надати бідні, не мають попиту в цій мережі, бо в усіх є такі. Тому для просування власних послуг і товарів потрібен ринок збуту, а це передбачає вихід за межі наявної ситуації і наявних знайомств. Соціальні уявлення, носіями яких у цій мережі є бідні, не дають їм вийти за межі ситуації, у якій перебуває вся мережа знайомств. Крім того, правила, за якими відбувається взаємодія, стереотипізуються і стають нормою життя в усіх проявах, яку надалі важко змінити.

4. *Упередженість щодо певних типів нематеріальних послуг.* Конвертація одних форм капіталу в інші породжує безліч варіацій того, як може відбуватися обмін різноманітними ресурсами. І що більше таких варіацій, то більше шансів задовольнити свої потреби різними способами. Обмежена ж кількість їх сприяє посиленню стану незадоволення або стереотипізації поведінки, яка за певних жит-

тевих обставин утруднює адаптацію до нових умов. Соціальні стереотипи й постави щодо обміну ресурсами, поширені в суспільній свідомості, впливають на те, чи буде суб'єкт здійснювати обмін чи не буде і яким чином це відбуватиметься. Певні типи послуг, такі як психологічне консультування або професійне навчання, бідні часто розцінюють як не варті уваги, а тим паче фінансових витрат, бо не бачать, як така послуга може змінити їхнє життя в економічній площині. Наприклад, тим, хто не розуміє специфіки роботи психолога, психотерапевтичний процес між психотерапевтом і клієнтом може здаватися звичайною балачкою. Тому бідні не підуть на платні заняття до психолога, коли можна вдосталь наговоритися у дворі із сусідом. А на окремі типи обміну взагалі може бути накладено табу.

5. *Помилковість в оцінці компетентності інших людей.* Носії бідності як стилю життя назагал частіше помиляються в оцінках і прогнозах поведінки інших людей. Збіднений або травматичний досвід взаємодії з різними прошарками суспільства призводить до того, що вони не можуть точно оцінити компетентність інших, помиляються в знайомствах, розчаровуються, коли їхня довіра не виправдовується, і, як наслідок, утрачають довіру до будь-кого з їхнього оточення. Бідні не позбавлені впливу ефектів каузальної атрибуції, тому в оцінці тих, хто заможніший за них, можуть приписувати їм неадекватно негативні характеристики або, навпаки, переоцінювати їхні можливості. Це ще більше протиставляє стиль життя бідних більш заможному.

6. *Неприйняття правил і норм, які функціонують у суспільстві.* Бідні відчують труднощі у взаємодії з представниками різних соціальних груп. Для них залишається незрозумілим, чому певні правила в одній соціальній групі діють, а в іншій – ні. Соціальний світ вони сприймають як хаотичний і невпорядкований, а тому потребують більш чітких, наперед визначених, зрозумілих для них правил. Якщо ж хтось діє в неприйнятний для них спосіб і грає за іншими правилами, вони сприймають таких людей як шахраїв або тих, із ким краще не мати жодних справ, тому намагаються уникати контакту з ними.

На нашу думку, роботу з носіями бідності слід спрямувати не на подолання наслідків дії цих чинників, а на їхню корекцію. Тому відповідно до описаних соціально-психологічних чинників корекційна робота має відбуватися в таких напрямках.

1. Посилення рефлексивних процесів. У зв'язку з тим, що бідним буває важко не тільки розуміти навколишній світ, а й пояснити причини власних переживань, станів і вчинків, корисним було б обговорення в групі проблем, що зумовлюють їхню поведінку. Таке обговорення сприяло б розумінню своєї мотивації, мотивації інших людей, усвідомленню взаємовпливів. Водночас усвідомлення відповідальності за свої вчинки допоможе відповісти на питання про те, чому одні люди уникають контакту з ними, а інших, навпаки, приваблює їхнє товариство. Усвідомлення себе як ресурсу для інших сприятиме налагодженню нових знайомств. Звісно, краще було б сформувати рефлексивні навички для корекції бідними своєї поведінки самим, тоді б вони стали суб'єктами усвідомлення причин своїх проблем. Проте реалізація цього напрямку роботи буде нереальною через часові обмеження, що їх задають умови проведення соціально-психологічного тренінгу. Тому рефлексивну функцію мають узяти на себе тренер та учасники групи.

2. Зниження інтенсивності егоцентризму. Позбутися повністю егоцентризму, найпевніше, не вийде, та цього й не потрібно. Егоцентризм як захисна реакція на життєві обставини, є водночас індикатором дієвості тих соціальних впливів, які бідні відчувають на собі. Тому роботу доцільно будувати на тому, що зниження інтенсивності егоцентризму відбудеться внаслідок переосмислення цих впливів. Інтерпретація характеру соціальних впливів як байдужих або агресивних та викривлене бачення мотивації суб'єктів цих впливів посилюють егоцентричну позицію щодо інших. Усвідомлення своєї мотивації і відкриття того, що вона нічим не відрізняється від мотивації інших людей, дасть можливість скоригувати егоцентризм у бік послаблення. Зниження інтенсивності такої позиції приведе до підвищення довіри до інших людей, із якими особа хотіла б налагодити знайомство.

3. Переосмислення доцільності набутих соціальних зв'язків. З'ясування бідними того, чого насправді їм бракує, поставить перед ними питання, чи відповідає вся мережа знайомств тим цілям, які вони мають. Звідси й питання про те, яку роль мають відігравати різні знайомства в їхньому житті. Розмежування знайомств за різними сферами і впорядкування їх за важливістю дадуть змогу прояснити, на що першочергово має бути спрямовано зусилля. Розуміння того, що кожною зі сфер знайомств можуть керувати відмінні принципи й

правила, змусить виробити свої критерії ефективної взаємодії в кожній із них. Досягнення або недосягнення поставлених цілей коригуватиме поведінку відповідно до вироблених критеріїв ефективної взаємодії або змусить переосмислити ці критерії на відповідність до поставлених завдань.

4. *Розширення мережі соціальних зв'язків.* З одного боку, усвідомлення себе як ресурсу для інших дасть змогу частково зняти уявні бар'єри, які перешкоджають налагодженню нових знайомств, посилить віру у власну корисність, а з другого боку, усвідомлення того, що наявна мережа знайомств не забезпечує потрібних ресурси для розв'язання проблем, спричинить пошук нових знайомств, які більше задовольнятимуть відповідно до очікувань. Саме таке розуміння цих двох аспектів набуття соціального капіталу запустить процес пошуку, що стане позитивним зрушенням у стилі життя. У разі вдалого виходу з цього процесу має змінитися структура мережі: або зміняться сфери життєдіяльності з тими самими ключовими поста- тями, які відігравали головну роль у цих знайомствах, або на зміну цим постатям прийдуть нові, що стануть авторитетами в певній сфе- рі.

5. *Вироблення нових ефективних стратегій взаємодії.* Най- кращим способом засвоєння нових стратегій взаємодії є наочна де- монстрація зразків успішної поведінки. Тому для реалізації такого процесу потрібно, щоб у тренінговій роботі брали участь не тільки носії бідності як стилю життя, але й ті, хто має успішний досвід розв'язання своїх проблем. Група не повинна бути однорідною і складатися тільки з представників бідних прошарків суспільства. У ній мають бути зібрані представники різних професій із різним жит- тевим досвідом. Така репрезентація має показати, що в реалізації цілей можуть бути різні моделі, зокрема у сфері фінансів. Поява но- вих людей із несхожим досвідом може наразитися на осуд, проте та- кі прояви повинні стати для тренера важливими показниками, на які треба звернути увагу і які слід піддати опрацюванню. У результаті осмислення представлених моделей взаємодії належить формувати нові стратегії, які допомагатимуть досягати поставлених цілей.

6. *Набуття здатності визнавати помилковість своїх су- джень.* Егоцентрична позиція в стосунках є основним джерелом упереджених суджень і сприяє запереченню своїх помилок. Тому для ефективного проведення психологічної роботи, яка б сприяла ви-

знанню помилок, потрібно знизити рівень інтенсивності егоцентризму. Розуміння того, що кожний помиляється і не може бути вбережений від цього, утримання себе від упереджених оцінок стосовно інших та займання вичікувальної позиції є кроком до забезпечення себе від хибних оцінок і дій. Цей крок мінімізує переоцінку як у бік знецінення можливостей інших, так і в бік ідеалізації.

7. Переосмислення доцільності правил і норм, завдяки яким вибудовуються стосунки з іншими. Ніщо так не пояснює того, чому треба дотримуватися певних правил і норм, як можливість бути залученим до їхнього творення. Наочна демонстрація вироблення нових правил дає змогу відчувати на собі їхній вплив і зрозуміти, чому вони потрібні і яким чином регулюють взаємодію з іншими. Тому тренер протягом усього заняття має акцентувати на потребі створення й дотримання правил, які забезпечили б комфортне спілкування в групі, а також на переживаннях, які виникають в учасників тренінгу в момент дотримання їх. Усвідомлення доцільності правил і норм для розв'язання групових завдань полегшує таке дотримання.

Отже, набуття соціального капіталу дає одночасно змогу нарощувати інші форми капіталу. Проте головною особливістю соціального капіталу носіїв бідності як стилю життя є те, що його функціонування не дає позитивного економічного ефекту. Причинами цього є: низький рівень рефлексії, егоцентризм у стосунках з іншими, неефективність використання соціального капіталу, законсервованість мережі соціальних зв'язків, поширеність соціальних стереотипів щодо соціального капіталу, помилковість в оцінці ресурсів інших людей. Відтак способами подолання бідності як стилю життя в процесі набуття соціального капіталу мають бути: посилення рефлексивних процесів, зниження інтенсивності егоцентризму, переосмислення доцільності набутих соціальних зв'язків, розширення мережі соціальних зв'язків, вироблення нових ефективних стратегій взаємодії, набуття здатності визнавати помилковість своїх суджень, переосмислення доцільності правил і норм, завдяки яким вибудовуються стосунки з іншими.

2.4. Соціально-психологічна характеристика економічного самовизначення сільського і міського населення

Узвичаєння бідності *в сільському і міському середовищі* опосередковано соціально-психологічними особливостями відповідних територіальних спільнот, що зберігають і ретранслюють із покоління в покоління усталений спосіб життя людей, зі своїми традиціями, цінностями й пріоритетами. Територіальна спільнота виконує роль каналу комунікації, що кристалізує та поширює норми сільського або міського життя.

Західні дослідження проблеми бідності в сільському чи міському середовищі будуються переважно на вивченні найбідніших районів міста: трущоб, гетто, негритянських районів, при цьому місто постає як високостратифіковане суспільство, у якому, згідно з культурними концепціями, і розвивається субкультура бідності [Lewis, 1964; Townsend, 1979] або формується андерклас [Карвацкий, 2005]. У вітчизняних же дослідженнях [Лавріненко, 2005; Махмудов, 2011; Овчинцева, 2004; Прибиткова, 1999, 2006; Чепурко, 2005; Чигрин, 2006] у діаді «село-місто» саме село сприймають як бідне, а місто, навпаки, як простір можливостей, у т. ч. й матеріальних.

У сучасному українському суспільстві суб'єктивне сприймання свого матеріального становища як незадовільного є вельми поширеним явищем [Бова, 2009; Євдокимова, 2008; Лавріненко, 2005; Чепурко, 2005]. Хоч об'єктивно сільське населення має нижчий економічний статус, прояви бідності як стилю життя трапляються як у сільському, так і в міському середовищі.

Дослідники проблеми бідності в різних територіальних спільнотах зосереджуються здебільшого на порівнянні сільського і міського населення загалом, уважаючи, що містяни як об'єктивно, так і суб'єктивно є багатшими за селян, а отже, і відмінності між ними зводяться до відмінностей між бідними і багатими. Натомість ми вважаємо за потрібне порівнювати власне бідних представників різних територіальних спільнот, щоб мати змогу визначити соціально-психологічні особливості узвичаєння бідності та адаптації до неї в сільському і міському середовищі.

Згідно з теорією О. Льюїса, культура бідності має однакові характеристики й прояви незалежно від загальної культури, суспільства та інших показників [Lewis, 1964], тож можемо припустити, що психологічний зміст переживання свого незадовільного матеріального становища має бути однаковим або принаймні схожим як у сільських, так і в міських бідних. Однак, зважаючи на структурно-функціональні та соціально-психологічні характеристики міста і села, припускаємо, що є різниця в рівні і глибині його суб'єктивного сприймання, причинах і факторах формування бідності як стилю життя, механізмах узвичаєння бідності і способах її подолання. В. Тапіліна, вивчаючи уявлення міського і сільського населення про причини бідності і багатства, доводить, що причини бідності і їхня ієрархія в міських і сільських респондентів відрізняються: міські більшого значення надають індивідуальним, а сільські – структурним причинам [Тапилина, 1997, с. 125–128].

Ю. Мельник та І. Яковлева, розглядаючи особливості економічної ідентичності мешканців села і міста, відзначають її несформованість, а також наявність суперечності між її когнітивним та емоційним компонентом, що призводить до постійного відчуття незадоволення зі свого матеріального становища. Вони підкреслюють, що попри певні відмінності економічна ідентичність мешканців села і міста дуже схожа [Мельник, 2011].

Місто є різноманітнішим і кількісно, і якісно, що зумовлює більш насичене життя людей, які в ньому живуть. Місто розвивається як простір культурної та інноваційної активності, а село – як простір стабільності, збереження і трансляції традицій із покоління в покоління [Шипилов, 2006]. З огляду на це можемо припустити, що сільським мешканцям більше властиві субкультурні та структурні чинники відтворення і спадкування бідності як стилю життя. У місті незадовільне матеріальне становище пов'язується з браком активності й цілеспрямованості особи, що пояснює домінування індивідуальних причин відтворення бідності.

Рівень гетеро/гомогенності громади визначає її структурну диференціацію. У міському соціумі представлено широкую розмаїтість професій і соціальних статусів, що забезпечує високий рівень диференціації населення. Сільська громада значно однорідніша і сприймається як певна єдність. Висока професійна та соціальна диференціація в місті зумовлює поставання соціальних стосунків

на раціональній і вигідній основі. У сільській місцевості простежується слабша функціональна залежність між членами громади, що допомагає будувати взаємини на емоційній основі. Через це сільське населення сприймає бідність як норму, звичний спосіб життя, а прагнення до збагачення часто піддає негативній оцінці. До бідних ставляться із жалістю, розумінням, пропонують їм допомогу. У міському ж середовищі бідні частіше опиняються в соціальній ізоляції, їх сприймають як вигнанців, ставляться до них радше з осудом.

Проблему *економічного самовизначення сільського і міського населення* актуалізує передавання бідності як стилю життя від старшого покоління до молоді. Щоб зрозуміти психологічний зміст, який сучасна українська молодь укладає в категорії «бідність–багатство», та особливості її самовизначення в цьому контексті, ми провели опитування представників сільської і міської молоді на два етапи.

За результатами попереднього етапу, у якому взяли участь 128 осіб віком від 15 до 25 років, було визначено їхні уявлення про основні риси сільської і міської молоді та сільської і міської громад [Губеладзе, 2011]. Виявилось, що однією з основних рис, яка описує сільську молодь, є бідність, а міська молодь, відповідно, постає як багата. Власне, такі результати важко назвати несподіваними, їхнє підтвердження можна знайти в працях багатьох науковців, що вивчають проблему бідності [Лавріненко, 2005; Овчинцева, 2004; Чепурко, 2005; Ковалиско, 2006]. Утім, нас зацікавило, які інші риси в уявленнях молоді корелюють з ознакою «бідні–багаті» та утворюють із нею спільне семантичне поле.

Для другого етапу дослідження, у якому взяли участь 399 осіб віком від 15 до 25 років, ми використали створений на основі раніше отриманих даних семантичний диференціал, біполярні ознаки якого теоретично могли б описувати сільську і міську молодь. Загалом він складався з 27 пар ознак і повторювався двічі – із зміною інструкції. Спершу респонденти мали оцінити за 5-бальною шкалою сільську молодь, а потім і міську. Ці показники ми назвали «Опис сільської молоді» та «Опис міської молоді».

Далі було проведено факторний аналіз отриманих даних. Більшість факторів, що утворилися, виявилися біполярними, що є свідченням неоднорідності й складності відображених у них феноменів.

За результатами факторного аналізу «Опис сільської молоді» утворилися шість значущих факторів, що пояснюють 52,6% дисперсії.

Третій фактор (9,2% загальної дисперсії), який ми умовно визначили як «Бідність – Багатство сільської молоді», об'єднав такі ознаки: бідні – багаті (.78); мають перспективи – не мають перспектив (-.60); мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки (-.45); неосвічені – освічені (.41). В уявленнях респондентів бідність сільської молоді пов'язана з браком перспектив, підтримки з боку оточення і зв'язків, а також невисоким рівнем освіти. Зазначимо, що всі три пункти можуть бути як причинами, так і результатом незадовільного матеріального становища. І навпаки, багатство позитивно корелює з освіченістю, наявністю життєвих перспектив, зв'язків і підтримки.

За допомогою факторного аналізу даних «Опису міської молоді» утворилися шість значущих факторів, внесок яких у загальну дисперсію становив 52%.

Ознака «Бідні – Багаті» проявилася в четвертому факторі (8,8%), що об'єднав такі показники: гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені (.71); бідні – багаті (-.60); мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки (.56); мають перспективи – не мають перспектив (.56); самовпевнені, амбітні – сором'язливі, непевнені (.47); україномовні – російськомовні (-.46). Краще матеріальне становище міської молоді, на думку респондентів, виявляється в наявності модного одягу, перспектив і зв'язків, які дають змогу почуватися впевнено. Цікаво, що важливою виявилася мова спілкування: російськомовну молодь респонденти сприймають як багатшу.

Для уточнення психологічного змісту фактору «бідність – багатство сільської молоді» залежно від походження респондентів ми провели факторний аналіз даних відповідно до місця їхнього проживання. Зокрема, ми піддали факторному аналізу *відповіді молоді сільського походження* за семантичним диференціалом «Опис сільської молоді», у результаті чого утворилися сім значущих факторів, внесок яких у сумарну дисперсію становив 55%.

Для розгляду було взято другий фактор (9,6%), семантичну структуру якого становили такі ознаки: мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки (-.68); гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені (-.60); мають перспективи – не ма-

ють перспектив (-,62); самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені (-,59); бідні – багаті (,46); замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні (,42); насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я, родина (-,42). Як бачимо, молодь сільського походження схильна пов'язувати бідність сільської молоді з браком зв'язків і підтримки. Вона невимоглива до одягу, сором'язлива й невпевнена, замкнута й відлюдкувата. Що вищим є рівень бідності, то більш значущими стають сім'я й родина на противагу роботі й кар'єрі. Схильність пов'язувати бідність із замкнутістю й відлюдкуватістю підтверджує теорія соціальної ізоляції бідних, згідно з якою, з одного боку, суспільство самовідмежується від бідних, а отже, від соціально неблагополучних людей, а з другого – бідні, розуміючи свою нездатність мати певні соціальні блага, намагаються психологічно дистанціюватися від оточення і в такий спосіб підтримувати свою ідентичність.

Ураховуючи середні значення (табл. 2.1), можна констатувати, що сільська молодь схильна вважати свій матеріальний статок за нижчий від середнього, однак має зв'язки й підтримку з боку оточення на рівні вищому від середнього. Сільська молодь вважає себе за досить гарно і модно вдягнену, упевнену у своїх силах. Вона дружелюбна й товариська і віддає перевагу сім'ї й родині, а не кар'єрі.

Далі було проаналізовано *уявлення сільської молоді про матеріальне становище міської молоді*. У результаті факторизації утворилися сім факторів, внесок яких у сумарну дисперсію становив 59,7%. Із цих факторів для аналізу взято другий – «Бідність – Багатство міської молоді», у якому поєдналися такі показники: бідні – багаті (-,59); мають перспективи – не мають перспектив (,55); сумні – веселі (-,51); гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені (,50); самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені (,49); україномовні – російськомовні (-,47); мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки (,46). Тож сільська молодь в оцінці міської так само схильна пов'язувати бідність із безперспективністю, невимогливістю до одягу, сором'язливістю, невпевненістю, браком підтримки і зв'язків. А ще бідність міської молоді пов'язують із сумним настроєм та україномовністю. Натомість багатство позитивно корелює з наявністю перспектив, веселим настроєм, гарним модним одягом, самовпевненістю, амбітністю, російськомовністю, наявністю зв'язків і підтримки.

Таблиця 2.1

**Оцінки ознак, які корелюють із бідністю і багатством
в уявленнях сільської і міської молоді**

Ознаки	Сільська молодь		Міська молодь	
	про сіль-ську	про мі-ську	про сіль-ську	про мі-ську
Бідні – багаті	2,86	3,86	2,51	3,56
Мають перспективи – не мають перспектив	–	1,81	–	1,89
Сумні – веселі	–	3,99	–	4,07
Гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені	2,47	1,54	3,59	1,64
Самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені	2,80	1,75	3,22	1,79
Україномовні – російськомовні	–	4,12	–	4,26
Мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки	2,49	1,74	3,10	1,87
Неосвічені – освічені	–	4,00	–	4,03
Замкнуті, відлюдкуваті – товариські, дружелюбні	4,21	–	–	
Насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я, родина	3,86	–	3,82	1,89
Цілеспрямовані, наполегливі – безініціативні	–	–	–	2,07
Енергійні, активні – пасивні, бездіяльні	–	–	2,23	2,19
Творчі, новатори – консервативні	–	–	–	2,47
Люблять розважатися – займаються серйозними справами	–	–	–	1,82
Добрі – злі	–	–	–	2,91
Фізично сильні – фізично слабкі	–	–	1,87	

Примітки: Наведено дані за тими ознаками, що увійшли до опису факторів. Оцінки зроблено за шкалою від 1 до 5: що вищий бал, то більш вираженою є друга ознака в парі

Аналогічно було розглянуто уявлення міської молоді про матеріальне становище – своє та сільської молоді. Ми факторизували дані «Опису міської молоді», отримані від міських респондентів, і дістали вісім значущих факторів, що описують 62,8% дисперсії.

Другий фактор, у якому ознака «бідні – багаті» набула високого навантаження, утворився з таких показників: сумні – веселі (-,61); мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки (,61); самовпевнені, амбітні – сором'язливі, невпевнені (,59); неосвічені – освічені (-,59); цілеспрямовані, наполегливі – безініціативні (,55); україномовні – російськомовні (-,53); гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені (,53); мають перспективи – не мають перспектив (,50); насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я, родина (,50); енергійні, активні – пасивні, бездіяльні (,46); творчі, новатори – консервативні (,44); люблять розважатися – займаються серйозними справами (,44); бідні – багаті (-,41). Окрім уже звичних ознак, які асоціюються з бідністю-багатством, міська молодь схильна високий рівень добробуту пов'язувати з цілеспрямованістю й наполегливістю, активністю та енергійністю, творчістю й новаторством, а також із схильністю займатися серйозними справами, а не розважатися. Такі результати дають підстави для висновку про значення активної позиції особи в забезпеченні матеріального добробуту.

Наведені в табл. 2.1 дані свідчать про те, що молоді люди з міста оцінюють самих себе як веселих, самовпевнених і амбітних, модних, освічених, творчих, цілеспрямованих і наполегливих, енергійних та активних. У їхньому житті робота й кар'єра на першому місці, проте вони люблять і розважатися. Міська молодь перспективна і має підтримку, розмовляє російською мовою. Рівень свого матеріального добробуту вона оцінює як дещо вищий за середній (3,6 бала з 5).

Для визначення уявлень міської молоді про матеріальне становище молоді сільської та рис, із якими воно пов'язане, ми провели факторний аналіз «Опису сільської молоді», у результаті якого виділилися сім факторів, внесок яких у сумарну дисперсію становив 60,9%.

Ознака «бідні – багаті» утворила з іншими ознаками другий фактор: гарно вдягнені, модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені (,60); мають зв'язки, підтримку – не мають зв'язків, підтримки

(,60); бідні – багаті (-,58); самовпевнені, амбітні – сором'язливі, не-
впевнені (,57); насамперед робота, кар'єра – насамперед сім'я, роди-
на (,51). Більш навантаженою ознака «бідні – багаті» (-,69) виявилася
в четвертому факторі, який поєднав такі показники: гарно вдягнені,
модні – невимогливі до одягу, неохайно вдягнені (,72); фізично
сильні – фізично слабкі (-,42); самовпевнені, амбітні – сором'язливі,
невпевнені (,42); енергійні, активні – пасивні, бездіяльні (,41). Вихо-
дить, що в описі своїх сільських ровесників міська молодь також
пов'язує матеріальне становище з активністю–пасивністю, самовпев-
неністю чи сором'язливістю.

Як видно з табл. 2.1, в уявленнях міської молоді сільська
постає як гірше вдягнена, сором'язлива й неувпевнена, але фізично
сильна. При цьому рівень її матеріального забезпечення, наявність
зв'язків і підтримки, а також активність та енергійність оцінено на
середньому рівні. Підкреслено значну роль сім'ї і родини.

Порівняння оцінок респондентами матеріального становища
сільської і міської молоді показує, що сільська молодь схильна вва-
жати міську за багатшу (3,9 з 5 балів), тоді як свій рівень добробуту
оцінює як нижчий за середній (2,9; $p \leq 0,01$). Міська молодь теж
схильна вважати сільську за біднішу (2,5) – навіть більше, ніж себе
вважає сама сільська молодь ($p \leq 0,01$). Проте й своє матеріальне
становище вона оцінює помірніше (3,6), ніж це робить сільська мо-
лодь ($p \leq 0,01$). З одного боку, для такої оцінки є об'єктивні причини
– вищий рівень фінансової депривації в сільській місцевості, із дру-
гого – міська молодь, свідомо чи ні, занижує рівень матеріального
добробуту через те, що має досвід порівняння із значно багатшими
людьми. Натомість сільська молодь переважно орієнтується на рі-
вень добробуту своїх, як правило, незаможних односельців.

Отже, психологічний зміст категорій «бідні – багаті», визначе-
ні представниками сільської і міської молоді, дещо різняться. Загалом
сільське населення постає як бідніше. Міська молодь схильна
занижувати рівень матеріальних статків як своїх, так і сільських ро-
весників. Сільська молодь частіше пов'язує бідність із такими зов-
нішніми причинами, як брак зв'язків, підтримки, безперспектив-
ність, неосвіченість, тоді як міська бачить причини в пасивності, без-
ініціативності, консерватизмі.

2.5. Психологічні особливості узвичаєння бідності та адаптації до неї в сільському і міському середовищі

Для коректного виокремлення осіб, які є носіями культури бідності, ми узагальнили попередній досвід колег [Горшков, 2010; Кузіна, 2007] і вважаємо за доцільне поєднувати два індикатори: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний показник – різний для сільських і міських мешканців – вивели на основі попереднього опитування 302 осіб за методикою «Суб'єктивний економічний добробут» В. Хашенка [Хашенко, 2004], анкетною І. Гусєва [Гусєв, 2013], шкалою «матеріальне становище» з методики «Особистісна і соціальна ідентичність» В. Урбанович [Малкина-Пых, 2005, с. 146–149]. Суб'єктивний показник визначали за рівнем психологічного тяжіння до бідності за питальником ПТБ [Васютинський, 2013].

Ми вирішили за представників бідності як стилю життя вважати осіб із низьким рівнем добробуту як за об'єктивним, так і суб'єктивним показником, низьким об'єктивним і середнім суб'єктивним, низьким суб'єктивним і середнім об'єктивним показником. Надалі в аналізі результатів таких респондентів називатимемо «бідними», а тих осіб, які мають високі показники об'єктивного і суб'єктивного добробуту, – «небідними». Міських жителів було поділено на групи «корінних» (міські жителі, які народилися й виросли в місті) і «приїжджих» (які народилися й виросли в селі або селищі, однак уже протягом тривалого часу мешкають у місті).

Дослідження передбачало виявлення таких характеристик: визначення статусу носіїв бідності з урахуванням об'єктивного та суб'єктивного показників, зміст економічної свідомості, смислотвірний та інструментальний вектори бідності серед мешканців сіл, селищ, малих і великих міст.

Відмінності в *економічній свідомості* осіб із різними життєвими поставами, на думку І. Корокошка, проявляються в уявленні про себе як суб'єкта економічної діяльності, соціальних поставах на різні форми економічної поведінки, уявленні про матеріальний добробут, багатство і бідність, ставленні до багатих і бідних, ставленні до грошей, готовності до економічної конкуренції [Корокошко, 2011]. За суб'єктивні чинники усвідомлення індивідом своєї належності до

групи власників править низка компонентів економічної свідомості і самосвідомості особи: ставлення до власності, ставлення до себе як економічного суб'єкта (економічне Я, економічне самопочуття, економічні домагання, тип локусу контролю економічної самосвідомості) і ставлення до умов життя.

Смислотвірний компонент розуміють як сукупність світоглядних постав, життєвої спрямованості і домагань, сенсожиттєвих і ціннісних орієнтацій. Індикаторами ставлення до життя є сенсожиттєві орієнтації, які можна співвіднести з основними часовими періодами: минуле (задоволеність із самореалізації), теперішнє (насиченість життя), майбутнє (наявність життєвих цілей і перспектив).

Інструментальний компонент включає спосіб приймання рішень і їхньої реалізації, мотиваційні стратегії особи, локус контролю, мотивацію успіху та уникання невдач, показники соціально-психологічної активності. Вивчення цього блоку виходить із розуміння стилю життя як індивідуально вираженого модусу вибору та реалізації суб'єктивно значущих форм поведінки, спрямованих на адекватне в розумінні особи приєднання до способу життя референтного оточення, що увиразнюється в умовах ситуативної або довготривалої невизначеності.

Відтак у серпні-вересні 2013 року було опитано 424 особи віком від 18 до 76 років. За місцем проживання вибірка розподілилася таким чином: мешканців сіл – 22,2%, селищ – 11,3, малих міст – 20,5, мешканців великих міст міського походження – 28,5, сільського походження – 17,5%. Жінки становили 72,4%, чоловіки, відповідно, 27,6%. Факт міграції мали у своїй біографії 50,7% респондентів, а 49,3% не мігрували. Ми фіксували, де народився і виріс респондент, а також місце проживання натеper. Так було створено п'ять груп: сільські мешканці, жителі селищ міського типу, малих міст (до 50 тис. осіб), корінні міські жителі, ті, хто народився й виріс у селі, але вже не менш як п'ять років проживає в місті і вважає себе за міського мешканця. Невелику частину опитаних становили особи, які мігрували з малих міст до великого або навпаки. Їхні результати було враховано в загальній інтерпретації даних, однак в окрему групу їх не виділяли.

Методичною основою дослідження психологічних чинників відтворення бідності в сільському і міському середовищі стали особистісні питальники – для вивчення психологічних рис бідних із різ-

них територіальних спільнот у ракурсі рівня прибутку, типу поселення, соціально-демографічних ознак; психосемантичні методи – для дослідження уявлень про бідність і багатство та їхні причини. Респондентам було запропоновано п'ять методик: Питальник ПТБ [Васютинський, 2013], Опитувальник інтерперсонального діагнозу Т. Лірі [Практикум..., 2005, с. 683–693], Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд (СПА) [Фетискин, 2002, с. 193–197], Опитувальник «Стратегії економічної поведінки» А. Максименка [Максименко, 2004], Методика «Суб'єктивний економічний добробут» В. Хашенка [Хашенко, 2004], Методика «Діагностика стратегій імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях» [Фетискин, 2002, с. 438–442].

Відповідно до показників питальника ПТБ респондентів було поділено на три групи: із високим (43,2%), середнім (25,9%) і низьким (30,9%) рівнем психологічного тяжіння до бідності. Відносно більше (на рівні тенденції) таке тяжіння властиве жителям селищ і сіл, а також мешканцям міст сільського походження. Натомість у жителів малих міст і корінних жителів великого міста його рівень є відносно нижчим.

Цікаво, що схильними до бідності виявилися 48,5% жінок, тоді як серед чоловіків таких лише 29,1% ($p \leq 0,01$). Такі дані вчергове підтверджують тезу про жіноче обличчя бідності.

У межах ознак *інтерперсонального діагнозу*, за якими виявлено відмінності між бідними з різних типів поселень, було проведено факторний аналіз, у результаті якого виділилися п'ять значущих факторів, що описують 54,8% дисперсії.

Перший фактор «Я – хороший, інші – погані» (внесок у дисперсію 11,9%) показує більшу схильність міських бідних порівняно із сільськими до інтерпретації власних рис як позитивних, добрих аж до завищення самооцінки, тоді як щодо інших осіб вони виявляють підвищену критичність і нетерпимість.

У змісті другого фактору «Активний, діяльний, але скептичний» (11,4%) йдеться про наявність ділових, практичних рис у містян, які тяжіють до бідності. Водночас вони схильні виявляти недовірливість, підозріливість, скептицизм. Це люди, які готові багато працювати і, власне, працюють, але мало вірять у результативність своєї праці. Сільські ж бідні, навпаки, доволі довірливі, непрактичні і не досить наполегливі у своїх прагненнях.

Третій фактор виявився двополюсним і дістав назву «Упевненість – Сором'язливість» (11,2%). Тут міські бідні демонструють неупевненість у собі, сором'язливість та схильність до самозвинувачення більшою мірою, ніж бідні мешканці сіл і містян, які мігрували із села.

За четвертим, також двополюсним, фактором «Конформізм – Нонконформізм, індивідуалізм» (11,2%) було визначено, що сільське населення більш конформне, схильне погоджуватися і прощати. Однорідність і єдність сільської громади спричиняє розуміння бідності як норми, звичного способу життя. Натомість бідні мешканці міст найбільшою мірою шукають схвалення серед оточення: очевидно, їх до цього спонукає соціальна ізоляція, у якій вони опиняються, та емоційний дискомфорт як її наслідок.

Аналіз середніх значень за п'ятим фактором «Егоцентризм» (9,1%) продемонстрував несхильність сільських бідних до егоцентризму, вони радше намагаються губитися в натовпі, ніж виділятися, справляти враження, привертати до себе увагу. Натомість селяни, які мігрували до міста, навпаки, схильні до егоцентризму і не шукають схвалення інших.

За показниками *соціально-психологічної адаптації* було відібрано 15 ознак, за якими зафіксовано статистично значущі відмінності між бідними з різних типів поселень. У межах цих ознак проведено факторний аналіз, за яким виділилися п'ять значущих факторів, сумарна дисперсія яких вичерпує 59,5%.

Зміст першого фактору «Емоційний дискомфорт» (внесок у сумарну дисперсію 19,6%) виявив, що бідні мешканці сіл і селищ міського типу частіше відчувають скутість, внутрішню несвободу, почуваються приниженими, недостатньо себе цінують. Вони прагнуть уникати проблем, ховатися від них. Їм доводиться часто захищати себе, виправдовуватися, обґрунтовувати свої вчинки.

За ознаками другого фактору «Самокритичність, неприйняття себе» (11,3%) зроблено висновок, що за загалом невисокого рівня самокритичності бідних осіб мешканці сіл і селищ, які тяжіють до бідності, більше схильні до самоосуду, почуття провини, а вихідці із села, які мігрували до міста, навпаки, свої риси вважають за позитивні, такі, що варті поваги, проте, як і селяни, схильні до конформізму.

Змістовно третій фактор «Нестриманість (неконтрольована ворожість)» (10,8%) означає невіддатливість, упертість, нетерплячість, нестриманість, що яскравіше проявляється серед бідних мешканців сіл і селищ, а навіть серед містян – на протигагу мешканцям міст сільського походження.

Результати в межах четвертого фактору «Демонстративна афіліація» (9,3%) показують, що сільські бідні не люблять демонструвати свою прихильність, тоді як бідні мешканці міст сільського походження менше соромляться почуттів, відкритіше їх виражають, прагнуть підтримувати добрі стосунки, демонструють позитивне ставлення до оточення. Таку різницю можна, мабуть, пояснити пристосуванням останніх до нових умов життя і намаганням здаватися і бути успішним у міському середовищі.

Порівняння середніх значень за п'ятим фактором «Егоцентричне фантазування» (8,6%) дає змогу констатувати, що сільські бідні схильні навігадувати зайвого, ховаючись від реальності у фантазії, однак вони не полюбляють хвалитися і намагаються не думати про проблеми. Натомість мешканці міст сільського походження та жителі селищ схильні до егоцентричності, але рідше вдаються до фантазування.

Відмінності за *стратегіями економічної поведінки* бідних із різних територіальних спільнот переважно проявляються в здатності планувати життєдіяльність, рівні відповідальності, ставленні до освіти, типі роботи, розсудливості/авантюризмі, локусі контролю.

Так, найвищий рівень здатності до планування свого життя мають містяни як міського, так і сільського походження, а селяни найменше схильні до цього. Таку особливість можна пояснити природовідповідністю життєдіяльності селян: вони здебільшого орієнтуються на погоду, сезонність, урожайність – усе те, що постає водночас і причиною, і наслідком їхньої успішності й добробуту. Тому вони часто апелюють до неможливості планувати своє життя, оскільки його визначають чинники, що невідкладні самій людині.

Рівень відповідальності за свої слова і вчинки, уміння брати відповідальність на себе, а не покладати її на інших є значно вищими в мешканців міст, як корінних, так і сільського походження, порівняно із жителями сіл, селищ і малих міст.

Цікаво, що освіту як ресурс більшою мірою цінують містяни сільського походження, натомість корінні мешканці міст примен-

шують її значення. Жителі сіл, селищ і малих міст не мають чіткої позиції з цього питання. Очевидно, позитивна орієнтація міських мешканців сільського походження на освіту пов'язана з головною причиною їхньої міграції: вони переїжджають до міста здебільшого в юнацькому віці, щоб здобути освіту, а вже потім – працевлаштуватися в місті.

Привертає увагу, що респонденти, які психологічно тяжіють до бідності, загалом не готові працювати за наймом. Водночас мало хто з них наважується організувати власний бізнес. При цьому є й певні відмінності між жителями різних типів поселень. Так, бідні мешканці міст і селищ дещо більше схильні бути найманими працівниками, можливо, через наявність більшої кількості пропозицій щодо найманої праці. Натомість селяни вочевидь не бачать реальних можливостей працевлаштування, тож розраховують на власне домашнє господарство.

Якщо розглядати оцінку респондентами вислову «Більшість людей цінує вище кар'єрне зростання, ніж матеріальний прибуток» як проекцію власних орієнтацій, то можна констатувати, що більшою мірою на побудову кар'єри, не обов'язково високооплачуваної, зорієнтовані мешканці селищ і малих міст. Мешканці сіл і великого міста не визначилися щодо цього питання, а містяни сільського походження зорієнтовані на матеріальний прибуток на противагу професійному зростанню.

Найвищий рівень готовності все покинути і поїхати до великого міста будувати кар'єру виявили мешканці сіл і селищ. Їхня позиція в цьому питанні є доволі прозорою й очікуваною, оскільки в уявленнях селян міграція до міста часто-густо є чи не єдиним способом поліпшити власний добробут і шансом щось у житті змінити. Найнижчий рівень такої готовності показали містяни сільського походження та корінні мешканці міст, що, з одного боку, може бути пов'язане з браком потреби такої міграції, а з другого – із досвідом того, що сам факт міграції до міста не гарантує всіляких поліпшень. А загалом треба відзначити низький рівень готовності бідних мігрувати до міста для пошуку роботи.

Цікаво, що на удачу в житті найбільшою мірою розраховують мешканці міст сільського походження, а найменше – селяни. Такі дані можуть бути пов'язані з перманентною фінансовою депривацією сільського населення, яке втратило віру в краще

майбутнє і ні на що не розраховує. Натомість переселенці до міста із сільської місцевості сприймають свою міграцію як активну дію на шляху до поліпшення добробуту і розраховують на талант.

Для діагностики *стратегій імунітивної поведінки* в складних ситуаціях респонденти мали згадати одну або кілька ситуації зі свого життя, коли вони гостро й боляче відчували незадоволення зі свого матеріального становища. Потім із наведеного списку фраз обрати ті, які відповідали їхнім думкам, почуттям або діям у цій ситуації.

Найпоширенішою серед бідних українців стратегією виявилася схильність мріяти про кращі часи, яку обрало 58,6% респондентів. Аналізувати ситуацію схильні 44,8% опитаних, 43,6% – бажали, щоб ситуація зникла, а 42,5% – намагаються пристосуватися до складних фінансових умов. Найменш застосовуваною стала стратегія відкладання проблеми і зволікання – її обрали тільки 8,8% опитаних.

Загалом бідні, незалежно від місця проживання і походження, обирають пасивні стратегії очікування, зволікання та уникання проблем. Проте кростабуляція стратегій і різних типів поселень показала певні, хоч і не дуже виразні, відмінності. Бідні з міста – як міського, так і сільського походження, а також мешканці малих міст відносно частіше намагаються пристосуватися; селяни бажать, щоб ситуація зникла, але зволікають із діями, а мешканці селищ міського типу аналізують ситуацію, беруть із неї щось корисне і навчаються чогось нового. Тож відносно ефективніші стратегії зараджування бідності демонструють саме мешканці селищ, які зорієнтовані на аналіз і неповторення подібних проблем. Стратегії ж містян є пристосовницькими, не передбачають зміни самої ситуації. Найпасивнішою виявилася позиція селян, які, бажаючи уникнути складних ситуацій, занурюються в мрії й фантазування, не вдаючись до конкретних дій на поліпшення свого становища.

Відповідаючи на запитання «На кого або на що ви найбільше розраховуєте в складних умовах?», респонденти зазначали, що розраховують переважно на сім'ю (74,3%) та самого себе (59%), чверть опитаних (24,6%) надіється на Бога, 16,4% – на друзів. При цьому бідні майже не розраховують на освіту (4,4%), власне майно (1,1%), державу (0,5%).

На сім'ю виразніше покладаються бідні мешканці сіл, селищ та малих міст. Мешканці міст сільського походження дещо більше розраховують на себе, а містяни майже однаковою мірою розрахо-

вують на власні сили і на підтримку сім'ї. Серед мешканців міст сільського походження помітно більше тих, хто сподівається на Бога (41,2%; $p \leq 0,01$).

Розподіл відповідей до певної міри є свідченням інтернальності/екстернальності опитаних. Так, бідні мешканці сіл, селищ і малих міст більше схильні до екстернальності в розв'язанні життєвих проблем, розраховують на допомогу інших або на вплив зовнішніх, незалежних від них чинників (Бог, держава). Мешканці міст сільського походження виявляють сильнішу інтернальність, розраховуючи на власні сили й можливості. Містяни майже однаковою мірою схильні як до екстернальності, так і до інтернальності.

Для визначення оцінки бідними з різних територіальних спільнот свого матеріального добробуту ми порівняли їхні відповіді на запитання про *суб'єктивний економічний добробут*.

Найвищий рівень економічного оптимізму мають мешканці малих міст (3,7 із 5 балів), сіл (3,6), селищ (3,5) і великого міста (3,6), на противагу мешканцям міста сільського походження (3,2, $p \leq 0,05$): останні мало вірять, що їхній матеріальний стан поліпшиться найближчим часом. Вони також найнижче оцінюють своє матеріальне (2,4) і фінансове (2,6) становище, тому й рівень фінансової депривованості в них є високим. Водночас у них найсильнішим є бажання мати гроші. Цікаво, що найвище свій фінансовий і матеріальний добробут оцінюють селяни (3,2 і 2,9, відповідно) порівняно з представниками інших спільнот ($p \leq 0,05$). Оскільки селяни частіше порівнюють свій добробут із добробутом переважно незаможних односельців, то й їхній рівень видається їм достатнім, середнім, таким самим, як в інших. Натомість мешканці міст, як великих, так і малих, мають змогу порівнювати своє становище із заможнішими представниками міської спільноти, тому суб'єктивно вони сприймають себе як бідніших.

За невисокого бажання бідних обговорювати свої фінансові проблеми з іншими, найчастіше ці питання вони порушують із друзями (3,1), а також колегами чи однокурсниками (2,8). Такі розмови вочевидь виконують психотерапевтичну функцію, оскільки в такий спосіб незаможні особи намагаються вербалізувати і нейтралізувати свої переживання з приводу незадовільного матеріального становища.

Загалом було відібрано десять шкал, які показали статистично значущу різницю між сільськими і міськими бідними. Так, сільські мешканці, які психологічно тяжіють до бідності, вирізняються вищим рівнем екстернальності, більшою мірою схильні покладати відповідальність за власне матеріальне становище на інших людей та зовнішні обставини, не готові брати відповідальність за події у власному житті на себе. Їм властиве неприйняття себе та дезадаптація, яку супроводжує гостре відчуття емоційного дискомфорту. Найпопулярнішим способом його додання є ескапізм, або уникання проблеми: сільські бідні полюбують удавати, що проблеми немає. Вони виявляють високий рівень співпраці, що є свідченням здатності йти на компроміси, погоджуватися з іншими, залучатися до спільних справ. Такі особливості сільських бідних, на нашу думку, насамперед пов'язані із соціально-психологічними особливостями територіальної спільноти, а точніше – взаємодії особи і громади. Так, селяни більшою мірою відчувають фінансову депривацію, орієнтуючись на загалом низький рівень фінансового становища односельчан («У всіх так», «Я не гірший за інших» тощо).

Оскільки ескапізм є однією з ознак, за якою сільські бідні відрізняються від бідних з інших територіальних спільнот, ми перевірили, з якими ще індикаторами пов'язаний прояв ескапізму в бідних. Для цього здійснили парний кореляційний аналіз між показником ескапізму та іншими шкалами. З'ясувалося, що для селян утеча від проблем пов'язана насамперед із відчуттям фінансової депривації. Її супроводжують високий рівень критичності і неприйняття інших, що водночас поєднується з поступливістю й конформністю. Сільські мешканці критично ставляться до інших, проте потребують порад і керування. При цьому бідні селяни відчувають емоційний комфорт і адаптованість. Вони приймають себе та з оптимізмом дивляться на своє фінансове майбутнє. Тобто для них стратегія уникання і втечі у світ ілюзій та мрій є способом адаптуватися до складних фінансових проблем.

Загалом наші дані показують, що психологічно корінні містяни і мешканці міст сільського походження є досить схожими, мають у собі більше подібного, ніж відмінного. Так, бідні мешканці міст – як міського, так і сільського походження – доволі позитивно оцінюють себе та свої риси. Вони схильні до егоцентризму і мають низький рівень самокритичності, натомість до інших ставляться критично й

вимогливо. Проте важливим для них є схвалення і прийняття з боку оточення. У такий спосіб вони намагаються уникнути соціальної ізоляції або запобігти їй. У них досить високий рівень адаптованості та емоційного комфорту. Виявляючи здатність бути інтернальними, тобто покладаючи на себе відповідальність за свої вчинки, вони водночас розраховують і на підтримку з боку сім'ї. Їм властиві ділові, практичні риси. Вони спроможні обмірковувати і планувати власні дії. Багато працюють, але при цьому бувають зневіреними у власних силах та можливості досягти результату. У такому разі легко переходять до пасивних стратегій очікування, зволікання та уникання проблем у складних фінансових ситуаціях.

З-поміж усіх виділених за місцем проживання носіїв бідності як стилю життя психологічно найцікавішою є *група колишніх селян, які перебралися до міста*. Вони єдині, хто принципово змінив середовище перебування, а відтак розпочав і процес переідентифікації. З огляду на потребу призвичаїтися до нових умов життя та успішно адаптуватися в міському середовищі вони охоче виявляють своє позитивне ставлення до оточення, навіть схильні до демонстративної афіліації: не соромляться почуттів, а відверто їх показують.

На відміну від незаможних корінних містян, які не цінують або мало цінують освіту, бідні мешканці міст сільського походження зорієнтовані на здобуття освіти (зрештою, багато хто з них і подався до міста на навчання) та прагнуть самовдосконалення. Вони також більше за інших дбають про матеріальний прибуток, ніж кар'єру. При цьому мають відносно нижчий рівень економічного оптимізму і вищу фінансову депривованість.

Важливою рисою бідних містян сільського походження є вища моральна девіантність порівняно з корінними містянами і селянами. Така особливість уподібнює їх до мешканців селищ міського типу. Це наводить на думку про певну моральну проблемність представників проміжних середовищ – ні сільського (де домінують норми традиційної моралі), ні міського (де сильніше діє особиста моральна відповідальність). У таких умовах матеріальна недостатність і моральна нестійкість взаємно підсилюють одна одну, формуючи відповідний стиль життя.

2.6. Стиль споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом

Розвиток суспільства споживання та зумовлені ним зміни в способі життя українців викликають зростання інтересу до проблем психології споживчої поведінки, зокрема її особистісних та міжособових чинників. *Споживча поведінка* є складним і багатовимірним явищем. У працях з економічної теорії та маркетингу її визначають як процес формування попиту споживачів на товари й послуги, що зумовлює їхнє виробництво та споживання на ринку.

Із погляду економічної психології споживча поведінка є одним із варіантів економічної поведінки індивіда. О. Дейнека пропонує розглядати її в контексті вивчення споживчого вибору, уподобань, процесу приймання відповідних рішень та чинників, що на них впливають [Дейнека, 2000, с. 97–98]. Л. Куришова визначає споживчу поведінку як процес вибору, купівлі, використання або володіння товарами й послугами для задоволення своїх потреб і бажань. Змістову основу такої поведінки становить процес приймання рішення споживачами та чинники, що його зумовлюють [Куришова, 2010, с. 53–54].

Споживчу поведінку в широкому значенні можна розглядати як різновид соціальної поведінки особи, яка, за визначенням Е. Суїменка і Т. Єфременко, являє собою конкретний соціальний (соціально-комунікативний) спосіб здійснення діяльності особою або групою, екстеріоризацію їхніх мотивів, очікувань та постав, тобто зовнішній прояв внутрішньо-сміслової сторони людських дій [Суїменко, 2003, с. 24]. У соціально-психологічному контексті споживчу поведінку розглядала О. Посипанова, трактуючи її як соціальну активність, що безпосередньо спрямована на придбання, використання та позбавлення продуктів, послуг, ідей (включно з процесами приймання рішень, що передують цій активності та йдуть слідом за нею) [Посипанова, 2004, с. 9].

Дослідники пропонують різноманітні класифікації чинників споживчої поведінки. Так, модель Ф. Котлера, що є класичною для теорії маркетингу, передбачає поділ основних чинників споживчої поведінки на чотири групи – культурні, соціальні, психологічні та особистісні [Котлер, 1994, с. 173]. Проте із психологічного погляду

ця модель має серйозну ваду, розмежовуючи психологічні та особистісні чинники.

Комплексний характер у моделі, яку розглядає І. Альошина. Вона визначає зовнішні (культура, цінності, демографія, соціальний статус, референтні групи, сім'я) і внутрішні (сприймання, пам'ять, мотивація, риси особистості та емоції) чинники споживчої поведінки [Алешина, 2000, с. 13]. Таке структурування викликає певні запитання: тут в один ряд поставлено макро- і мікросоціальні феномени, а психічних процесів не відокремлено від особистісних утворів.

Грунтовну класифікацію чинників, що детермінують споживчу поведінку, подала О. Посипанова, яка визначає такі їхні групи: культурні, соціально-психологічні, психологічні, фізичні, економічні, товарні, ситуативні [Посыпанова, 2004, с. 126–128].

М. Мастинець поділяє чинники споживчої поведінки на дві основні групи – індивідуальні і надіндивідуальні. Серед індивідуальних чинників вона виділяє, зокрема, статусно-рольову позицію, а серед надіндивідуальних – соціокультурний простір, який складається з різноманітних соціальних полів, у яких перебуває особа. Соціальні поля поділяються на мікрополя (конкретні соціальні групи, із якими безпосередньо контактує індивід) і макрополя (організації, соціальні інститути, культура, мода, громадська думка тощо). Соціокультурний простір за допомогою соціальних комунікацій справляє вирішальний вплив на поведінку споживача [Мастинець, 2009].

Представники біхевіоральної економіки, такі як Д. Канеман, А. Тверські, Д. Аріелі та ін., значну роль у детермінації споживчої поведінки у сфері матеріальних благ віддають несвідомим, ірраціональним впливам [Канеман, 2003; Ariely, 2008, с. 304].

Важливим соціально-психологічним чинником, який формує споживчу поведінку особи, є її стиль життя. Такий стиль В. Васютинський визначає як «індивідуально виражений модус вибору та реалізації особою суб'єктивно значущих для неї форм поведінки, спрямованих на адекватне в її розумінні приєднання до способу життя референтного оточення, що увиразнюється в умовах ситуативної або довготривалої невизначеності» [Васютинський, 2012, с. 29]. Із такого розуміння можна виснувати, що споживча поведінка є одним із ключових способів приєднання людини до способу життя, що його схвалює і приймає значуще для неї оточення.

Таким чином, споживча поведінка постає як багатогранне й комплексне явище, зумовлене складною індивідуальною та надіндивідуальною детермінацією. Аналіз її соціально-психологічних чинників має бути зорієнтовано, зокрема, на врахування економічного статусу респондентів. Відповідно до такого контексту було побудовано емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей *стилю споживання матеріальних благ особами з різним економічним статусом* як усталеної форми споживчої поведінки.

Проведене дослідження включало два етапи – попередній та основний (констатувальний). На попередньому етапі було здійснено добір методичного інструментарію на основі вісьмох методик, призначених для діагностики соціальної мотивації, ціннісної сфери, самоставлення, локусу контролю. В опитуванні брали участь 94 студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. У результаті створено батарею методик, які було включено до анкети на основному етапі емпіричного дослідження.

Основний етап складався з анкетування, фокус-групових дискусій та глибинних інтерв'ю. Усього в анкетуванні взяли участь 327 респондентів із різним економічним статусом віком від 18 до 60 років. Опитування було проведено за допомогою панелі он-лайн. Склад вибіркової сукупності відповідав статево-віковій структурі дорослого населення України.

До анкети було включено запитання для вимірювання рівня об'єктивного (місячний прибуток у гривнях) і суб'єктивного (порівняльна оцінка) матеріального становища. Поєднання цих даних утворило інтегральний показник економічного статусу особи відповідно до схеми, запропонованої М. Каніболоцькою [Каніболоцька, 2014, с. 56]: виділено чотири групи респондентів – із низьким економічним статусом (33%), середнім (28,7%), вищим від середнього та високим (25,4%), «парадоксальна група», представники якої мають об'єктивно низький рівень прибутку, але суб'єктивно оцінюють його високо (12,8%).

Під час опитування вимірювали такі показники: локус контролю, психологічне тяжіння до бідності, мотивація досягнення, мотивація афіліації, ціннісні орієнтації, компоненти стилю споживання матеріальних благ. Було використано методики: Діагностика парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи (адаптація

Е. Бажина, С. Голинкіної, А. Еткінда), Діагностика особистісної поведінки «альтруїзм-егоїзм», Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особи С. Бубнової, Діагностика мотивів афіліації А. Меграбіана [Фетискин, 2002, с. 14–18, 23–24, 26–28, 95–98], Методика діагностики особи на мотивацію до успіху Т. Елерса [Практическая..., 1998, с. 626–632], питальник «Психологічне тяжіння до бідності» [Васютинський, 2013].

Отримані в результаті анкетування дані було піддано процедурі факторного аналізу. Відібрано фактори з власним значенням більшим за 1. У результаті цієї процедури виділилися п'ять факторів, що сукупно пояснюють 54,5% дисперсії: «Орієнтація на статус і досягнення» (внесок у дисперсію 17,8%), «Пасивна екстернальність» (11,9%), «Орієнтація на допомогу іншим та повагу оточення» (10,2%), «Орієнтація на індивідуалізм та естетизм» (8,5%), «Конформізм» (6,1%).

Ми використали наведену факторну структуру як пояснювальну модель для інтерпретації соціально-психологічної характеристики стилю споживання матеріальних благ особами з різним економічним статусом та визначення його специфіки в осіб із низьким статусом. Аналіз статистичних відмінностей показав, що незаможним особам найбільш притаманними є ознаки, що утворили другий фактор «Пасивна екстернальність» ($p \leq 0,01$): інтернальність, орієнтація на відпочинок, мотив афіліації – страх відторгнення, орієнтація на добробут. Отже, можна говорити, що зі зниженням економічного статусу діють тенденції посилення психологічного тяжіння до бідності, схильності до зовнішнього локусу контролю, страху бути неприйнятним. Відповідно стиль споживання матеріальних благ такими особами характеризують істотно виражені орієнтації на зовнішні чинники споживчої поведінки, прагнення бути прийнятим соціальним оточенням. А це диктує споживання саме тих матеріальних благ, володіння якими є обов'язковим для ідентифікації з певною соціальною групою.

Для визначення змісту стилю споживання матеріальних благ ми розробили власну анкету, що містить 40 запитань. Їх було складено на основі аналізу першоджерел, завдяки якому виділено вісім компонентів такого стилю: демонстративний (споживання як демонстрація соціального статусу; купують дорогі, престижні речі, щоб виділитися із загальної маси, підкреслити реальний або вдаваний

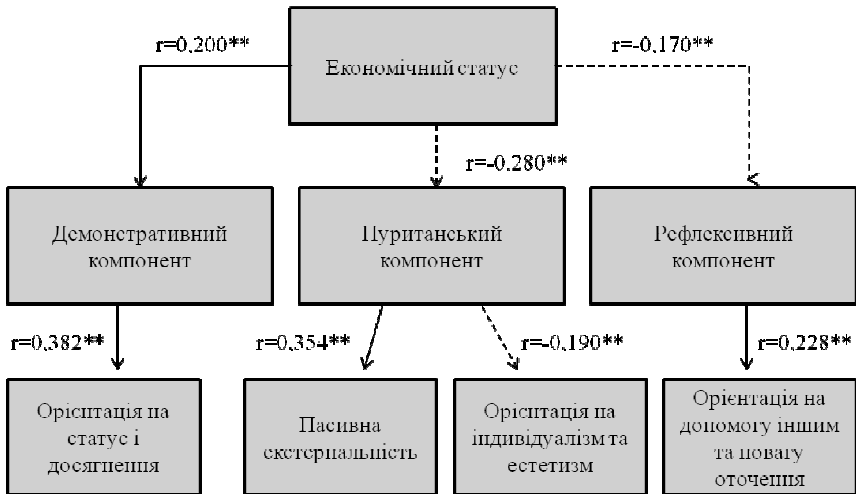
високий статус); просьюмерський (проактивність у споживчій поведінці, активна дослідницька робота перед купівлею, порівняння цін, складників продуктів тощо); гедоністичний (отримання задоволення від самого купівельного процесу); пуританський (добровільні обмеження споживання, критичне ставлення до його надмірностей); конформістський (прагнення не відстати від моди, бути як усі); рефлексивний (якість, надійність та максимальний комфорт як критерії споживчого вибору); афіліативний (рішення про купівлю продукту приймають на основі думки референтної групи); екологічний (піклування про корисність і натуральність речей, а також їхню безпечність для навколишнього середовища).

За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу one-way ANOVA було проаналізовано, які запитання краще диференціюють респондентів із різним економічним статусом, та виділено 13 тих, за якими є значущі статистичні відмінності між відповідними групами. Піддавши процедурі факторного аналізу відповіді на ці запитання, ми отримали чотири фактори (загалом вони пояснюють 54,2% дисперсії), що їх інтерпретували як емпірично виділені компоненти стилю споживання, властиві досліджуваній сукупності: демонстративний, пуританський, гедоністичний та рефлексивний.

Далі було виявлено статистично значущі відмінності між середніми показниками груп із різним економічним статусом за такими компонентами, як *демонстративний, пуританський та рефлексивний*: в осіб із низьким економічним статусом більш вираженими виявилися пуританський ($p \leq 0,000$) та рефлексивний ($p \leq 0,01$) компоненти, натомість менше – демонстративний ($p \leq 0,001$) компонент стилю споживання матеріальних благ. За показниками гедоністичного компонента значущих відмінностей не зафіксовано.

Статистичний аналіз зв'язків між економічним статусом, соціально-психологічними характеристиками стилю споживання матеріальних благ і його компонентами показав, що фактор «Орієнтація на статус і досягнення» позитивно корелює з демонстративним компонентом ($p \leq 0,000$); фактор «Пасивна екстернальність» – із пуританським компонентом, який, нагадаймо, є найбільш притаманним саме носіям низького економічного статусу ($p \leq 0,000$); фактор «Орієнтація на допомогу іншим та повагу оточення» має позитивний зв'язок із рефлексивним компонентом ($p \leq 0,000$); фактор «Орієнтація на індивідуалізм та естетизм» негативно корелює з пуританським ком-

понентом ($p \leq 0,001$), що є переважно властивим особам із низьким економічним статусом (рис. 2.4).

Рис 2.4. Кореляційні зв'язки між економічним статусом, компонентами та соціально-психологічними особливостями стилю споживання матеріальних благ

Отже, демонстративність у споживанні пов'язана із соціальною мотивацією, спрямованою на досягнення високого статусу в суспільстві та орієнтаціями на статус, успіх, матеріальне збагачення. Пуританський, обмежувально-ощадливий стиль споживання пов'язаний з особистісною поставою покладання відповідальності за своє життя на вплив зовнішніх обставин (екстернальність), пасивною поведінкою, орієнтацією на пасивний відпочинок. Зі зниженням економічного статусу актуальність естетичного компонента споживання та значення індивідуалізму як можливості самовираження за рахунок споживання ексклюзивних речей також істотно знижується на користь цінових та функціональних атрибутів предметів споживання.

Соціально-психологічні особливості стилю споживання матеріальних благ особами з низьким економічним статусом було також досліджено під час п'ятох фокус-групових дискусій (три – з 15 жінок).

ками віком 20–60 років та дві – з 12 чоловіками віком 20–45 років) і десятиох глибинних інтерв'ю з випробуваними (шість чоловіків і чотири жінки) з різним економічним статусом у Києві. За допомогою цих методів ми вивчали такі показники, як стиль життя, цінності, соціальні уявлення про різні за економічним статусом групи, сприймання власного економічного статусу, вплив референтних груп, основні сектори споживання матеріальних благ, мотивація вибору та структура споживання матеріальних благ.

Отримані результати дають змогу говорити про те, що *стилеві особливості споживання незаможних осіб* порівняно з представниками середнього та, особливо, високого економічного статусу полягають у добровільному обмеженні споживання, критичному ставленні до його надмірностей, що характеризує пуританський стиль споживання. Незаможні особи набагато менше подорожують, відвідують розважальні заклади, ресторани тощо.

Найчастіше учасники дослідження називали такі важливі для них аспекти стилю життя, як сім'я, робота, самореалізація, відпочинок, подорожі, розваги, хобі, суспільство, друзі, спорт, соціальна активність, творчість. Але важливість цих компонентів для носіїв різного економічного статусу є неоднаковою. Ми просили учасників прорангувати за важливістю названі ними ціннісні аспекти стилю життя. На першому місці для абсолютної більшості їх перебуває сім'я – осередок безпеки й підтримки, для багатьох – основа життя, без якої взагалі неможливо існувати. Для респондентів із низьким економічним статусом такі цінності, як робота, статус, досягнення, самореалізація в професійній діяльності, виявилися відносно менш важливими, ніж для осіб із високим статусом. Для незаможних осіб, особливо жінок, важливими є самореалізація в сімейних стосунках, а також творчість, наявність хобі, волонтерство та вплив соціального середовища, щодо якого вони почуваються менш захищеними, ніж матеріально більш забезпечені особи. Для носіїв високого і середнього економічного статусу важливішими, ніж для низького, є друзі, розваги та спорт.

Аналіз структури витрат та особливостей стилю споживання матеріальних благ представниками різного економічного статусу підтвердив тенденції, які було виявлено в результаті вищеописаного кількісного дослідження. Малозабезпеченим особам притаманний переважно пуританський стиль споживання, основні витрати припа-

дають на харчування, комунальні послуги і транспорт, тоді як більш забезпечені громадяни витрачають більше коштів на розваги та подорожі. Що ж до товарів тривалого користування (мобільні телефони, побутова техніка тощо), то важливими є також надійність, репутація, престижність бренду або країни-виробника: тут представники низького економічного статусу реалізують рефлексивний та інколи демонстративний стилі споживання. Носіїв високого та середнього статусу характеризує більш виражена схильність до демонстративного та гедоністичного стилів споживання, хоча в умовах економічної кризи їхній стиль також стає більш рефлексивним і раціональним.

Емоційні переживання представників низького економічного статусу з приводу власного життя та економічного становища є здебільшого негативно забарвленими. Їм властива постійна тривога за свій добробут і фінансове становище, невпевненість у власних силах і здатності змінити ситуацію на краще. Вони демонструють негативні очікування щодо майбутнього і низьку здатність адаптуватися до швидких змін у суспільстві. Сподівання на майбутнє частіше пов'язують з очікуванням на позитивні зміни в країні, ніж із докладанням власних зусиль. Вони почуваються вразливими, соціально незахищеними, плекають свій комплекс нижчості, переживають страх бути відторгнутими суспільством. Відповідно стиль споживання тих матеріальних благ, який вони намагаються демонструвати соціальному оточенню (одяг, взуття, телефон), часто продиктовано бажанням певним чином приховати своє матеріальне становище, показати вищий статус, ніж є насправді.

Корекція описаних негативних рис осіб із низьким економічним статусом може спиратися на соціально-психологічні засоби, спрямовані, з одного боку, на послаблення негативного впливу переважання зовнішнього локусу контролю, страху знехтування, психологічного тяжіння до бідності, а з другого – на посилення спроможності рефлексувати небажаний вплив неефективних референтних груп, підвищення асертивності, упевненості в собі, особистісної самоефективності.

2.7. Психологічна характеристика сімей, які сповідують культуру бідності

Як структурна соціальна одиниця, сім'я віддзеркалює загальний стан суспільства, суперечності й наслідки процесів, що відбуваються в ньому. За сучасної економічної і політичної ситуації в Україні інститут сім'ї зазнає серйозних матеріальних і морально-психологічних труднощів [Кравченко, 2006].

У психологічній науці сім'ю традиційно розглядають як групу людей, пов'язаних узами шлюбу-батьківства-спорідненості, що має велике значення для особи, а її найважливішою функцією є репродуктивна [Антонов, 1996; Яблонська, 2013]. Відповідно ми виділили три сфери міжособової взаємодії для аналізу проблеми бідності в сімейному аспекті: подружні взаємини (чоловік – дружина); батьківсько-дитячі стосунки (батьки – діти); родинні стосунки (родина загалом, рід).

Зміни в сучасному суспільстві, пов'язані з ломкою традиційної системи статевої стратифікації, приводять до зміни гендерних ролей у *подружніх взаєминах*. Відхід від усталеної моделі сім'ї та розподілу сімейних функцій позначається на особливостях її функціонування. Так, аналізуючи особливості сімейних стосунків та причини деструкції шлюбу, багато авторів зазначає, що трансформація економічної функції, а саме – зниження економічної ролі чоловіка та домінантне становище жінки – стає одним із чинників, що може шкодити фінансовому добробуту, спричиняти конфлікти, розлад і руйнацію сімейно-шлюбних взаємин [Швец, 2004; Волчкова, 1999].

Серед найбільш типових чинників, які зумовлюють ризики опинитися в тій чи тій групі бідних, виділяють «полярні» сімейні ситуації – як високе сімейне «навантаження» (багатодітні або неповні сім'ї), так і переривання вертикальних зв'язків із родиною. Іншими рисами бідних сімей і водночас чинниками, що породжують бідність, є: високий рівень розлучень, високий рівень позашлюбної і ранньої народжуваності, підвищена конфліктність взаємин, раннє статеве життя, практика цивільних шлюбів [Лібанова, 2004; Момоток, 2011; Солодовников, 2007; Lewis, 1969].

Низький соціально-економічний статус сім'ї посилює ризики соціалізації дитини під впливом *батьківсько-дитячих стосунків*. Як

показують дослідження, кризові процеси негативно відображаються насамперед на сім'ях із дітьми: вони мають найвищу ймовірність убожіння, що прямо пропорційна кількості дітей до 18 років [Лібанова, 2004, 2008; Чернега, 2010; Момоток, 2011]. Попри всі негаразди в суспільстві, такі як збільшення частки дітей, які перебувають на державному утриманні, поширення дитячої безпритульності та бездоглядності, переважна більшість дітей в Україні традиційно проживає в сім'ях [Бідність..., 2009].

Г. Пляскіна зазначає, що в суспільстві високих технологій малозабезпеченість сімей призводить до їхньої соціальної ізоляції, «інформаційної бідності», ускладнює соціальну адаптацію. Поляризація суспільства, нерівність життєвих шансів через залежність від рівня матеріального забезпечення ведуть до відтворення бідності, звуження перспектив для дітей із малозабезпечених сімей. Це передусім нерівність у можливостях здобути освіту, а надалі й у працевлаштуванні. Таким чином, бідність набуває стійкого характеру: бідні батьки відтворюють бідних дітей [Пляскина, 2007].

Така несприятлива ситуація дається взнаки в особистісному розвитку дітей. Так, О. Белкін зауважує, що вже в дошкільному віці в дітей із бідних сімей проявляється постава «бути як усі». У дітей із забезпечених родин краще розвинена фантазія, вони сміливіше віддаються її поривам. Діти ж із бідних сімей до останнього чекають на вказівки, на взірці й приклади, які треба відтворити [Белкин, 2002].

Дослідження І. Зубіашвілі показує, що діти хворобливо сприймають розгубленість батьків, обтяжених економічними проблемами. Вони дуже гостро переживають матеріальні труднощі за достатку товарів у крамницях та високих стандартів споживання, що їх нав'язує реклама [Зубіашвілі, 2008б].

Г. Беленька виділяє сім страт українського суспільства. Діти з найменш забезпечених страт мають такі негативні індивідуально-психологічні особливості: не відвідують навчальних закладів, схильні створювати ілюзорний світ, плекають віру в ідеального дорослого, поведуться незалежно й агресивно, намагаються привернути до себе увагу та виділитися з-поміж однолітків, їм властиві заздрість, жадібність, ворожість до більш забезпечених дітей або підлабузництво [Беленька, 2006].

Кумулятивний вплив батьківських прибутків на життєві шанси дітей є істотним. Водночас С. Маєр доводить, що рівень прибутків

впливає не безпосередньо на успішність дітей, а через особистісні риси їхніх батьків. Вона описує кілька соціологічних теорій пояснення ролі матеріального рівня сім'ї в розвитку дітей. В *інвестиційній теорії* відношення між батьківським і дитячим економічним успіхом є результатом біологічних та інших успадкувань у поєднанні з тим, що батьки вкладають у дітей. Представники *теорії «добрих батьків»* вважають, що низький прибуток шкодить дітям тим, що знижує здатність батьків бути «добримими». Ця теорія має дві версії: «батьківського стресу» (негативний вплив злиднів як стресу для батьків) і «наслідування» (бідність впливає на взаємодію батьків і дітей між собою та з оточенням). У межах *теорії відносної депривації* дослідники стверджують, що низький прибуток заважає брати повноцінну участь у соціальному житті, зменшує зацікавленість батьків у заохоченні дітей до досягнення успіху [Mayer, 2002, с. 12–16].

Р. Мертон у висновках про механізми індивідуальної (дез)адаптації великого значення надає батьківській сім'ї. Він розглядає сім'ю як «мимовільного вихователя девіантної поведінки», а за механізм такого мимовільного виховання пропонує вважати завищені очікування батьків-невдах щодо успіхів їхніх дітей, що їх супроводжують обмежені можливості реалізації. Саме ця суперечність стає основним джерелом відхилень у поведінці [Мертон, 2006, с. 279–280].

Предметом аналізу бідності в контексті сімейної взаємодії стають також сімейні міфи, сценарії, традиції [Варга, 2001; Нестерова, 2004; Шутценберг, 2005; Яблонська, 2013]. Можна припустити, що бідні сім'ї активніше продукують деструктивні міфи про гроші, забезпеченість, багатство і т. ін., передають неефективні життєві сценарії, відтворюючи бідність у наступних поколіннях.

Як зауважує І. Зубіашвілі, українці схильні до крайнощів: одні покоління обожнювали капітал, інші заперечували саму ідею накопичення. Міфи про гроші передавалися з вуст в уста у вигляді життєвої мудрості, прислів'їв, анекдотів. Ці міфи відіграють у свідомості людей роль обмежувачів і негативних програм [Зубіашвілі, 2008а]. Зневажливе ставлення до грошей зазвичай маскує фінансову безпорадність, заздрість і страх. Певну роль у формуванні цього стереотипу відіграли спочатку релігійні, а потім і радянські ідеологічні постулати, що закликають зневажати багатство, якому протиставляли духовний аскетизм, відмову від приватної власності.

Відповідно до сімейної системної психології *збереження і передавання родинної пам'яті* є важливою умовою нормального функціонування сімейної системи. Переривання вертикальних зв'язків і відрив від коріння негативно позначається на житті сім'ї. Так, К. Бейкер і Ю. Гіппенрейтер з'ясували, що успішність соціального функціонування нащадків репресованих осіб залежить від того, чи було підтримувано вертикальні зв'язки між поколіннями. Передавання досвіду сім'ї було особливо плідним, коли до онуків доходили особистісні взірці, моральні цінності, нагромаджені в поколіннях дідів та передані через батьків або безпосередньо. Такий сімейний капітал ставав основою їхнього існування та орієнтиром у кризових ситуаціях [Бейкер, 1995]. Тому для вивчення й подолання проблем бідності в сімейному аспекті важливо працювати не лише з одним поколінням сім'ї, а залучати всю родину, приділяючи увагу родинній історії та сімейним сценаріям.

Щоб виявити особливості сімейної взаємодії носіїв бідності як стилю життя, ми розробили програму емпіричного дослідження, яка включала комплекс методик на діагностику сімейних стосунків та економічного статусу. Дослідження проходило у 2014 р. шляхом інтернет-опитування. Випробуваними стали 198 одружених респондентів віком від 19 до 56 років із різних регіонів України, серед яких жінки становили 82,8%.

Для діагностики рівня психологічного тяжіння до бідності використано питальник ПТБ [Васютинський, 2013]. За результатами опитування розподіл респондентів виявився таким: високий і середній рівень – по 28,8%, низький – 42,4%. Суб'єктивну складову економічного статусу ми визначали за допомогою запитання «Як би ви оцінили своє матеріальне становище порівняно з більшістю людей, які вас оточують?». Трохи гірше за інших з погляду матеріальної забезпеченості почуваються 18,2% респондентів; нарівні з іншими оцінили себе 34,8%; трохи кращим за інших своє матеріальне становище вважають 37,4%; набагато кращим – 4%. Для визначення об'єктивної складової економічного статусу застосовано завдання «Зазначте середній рівень прибутку на одного члена вашої сім'ї», де пропонувалося три варіанти відповіді: менше ніж 1000 грн (таких виявилось 7,6%), від 1000 до 2000 грн (48%), від 2000 грн і більше (44,4%). Зафіксовано істотну відповідність між цими трьома показниками ($p \leq 0,001$).

Рівень сімейного благополуччя ми оцінювали за Опитувальником задоволеності зі шлюбу В. Століна, Т. Романової і Г. Бутенко [Олифірович, 2006, с. 179]. Переважна більшість респондентів (85,5%) належить до благополучних сімей (10,6% – радше благополучні, 22,7% – благополучні, 52,5% – абсолютно благополучні сім'ї); 4,5% респондентів можна зарахувати до типу перехідної сім'ї; 9,5% – до неблагополучних сімей (2% – радше неблагополучні, 5,5% – неблагополучні, 2% – абсолютно неблагополучні сім'ї). Найбільш задоволеними зі свого подружнього життя виявилися респонденти, які мають низький рівень тяжіння до бідності ($p \leq 0,01$), високий об'єктивний і суб'єктивний економічний статус ($p \leq 0,001$).

За ще один параметр аналізу сімейної взаємодії респондентів ми обрали *постави в подружній парі*, які вивчали за допомогою опитувальника «Вимірювання постав у сімейній парі» Ю. Альошиної, Л. Гозмана, О. Дубовської [Диагностика совместимости...]. Зокрема, аналізували шкали «ставлення до автономності або залежності подружжя», «ставлення до патріархального або егалітарного типу сім'ї», «ставлення до грошей».

За шкалою автономності – залежності подружжя одне від одного відповіді респондентів розподілилися за принципом нормального розподілу з незначною перевагою в бік прихильності до спільної діяльності. Кореляційних зв'язків цього параметра з економічним статусом і рівнем психологічного тяжіння до бідності не зафіксовано. Проте виявлено його статистично значущий зв'язок із рівнем задоволеності зі шлюбу ($p \leq 0,001$), тобто тяжіння до бідності опосередковано (через незадоволення з подружніх взаємин) пов'язане з індивідуалістичними поставами, невмінням налагоджувати подружню взаємодію та організовувати спільну сімейну діяльність.

Що ж до орієнтації на традиційні (патріархальні) або сучасні (егалітарні) сімейні цінності, то нашу вибірку характеризують дещо менш традиційні погляди. Ми зафіксували, що випробувані з низьким рівнем тяжіння до бідності демонструють більш егалітарні орієнтації, ніж респонденти із високим рівнем ($p \leq 0,001$). Цікаво, що аналогічного зв'язку з об'єктивним рівнем прибутків не спостережено, тобто консервативність поглядів, стереотипізація подружніх ролей є радше свідченням постав на бідний стиль життя, ніж реальним чинником низького економічного рівня.

За шкалою «ставлення до грошей» вибірку характеризує нормальний розподіл у межах опозиції «марнотратство – ощадливість». Ця характеристика не залежить ні від рівня тяжіння до бідності, ні від об'єктивного та суб'єктивного економічного статусу, тобто економіст не впливає на рівень економічного добробуту. Такий парадоксальний висновок можна пояснити тим, що в основі фінансової поведінки лежать різні мотиви: ощадливість заможних як раціональний розподіл витрат і вимушена ощадливість незабезпечених осіб через брак коштів та ірраціональний страх перед убожінням. Утім, таке припущення потребує дальшої перевірки.

Специфіку *розподілу сімейних ролей* ми з'ясовували за допомогою опитувальника «Визначення особливостей розподілу ролей у сім'ї» Ю. Альошиної, Л. Гозмана, О. Дубовської [Распределение ролей...]. Ми зосередили увагу на двох ролях – «господар – господиня» і «матеріальне забезпечення сім'ї».

Роль відповідального за матеріальне забезпечення об'єднує різноманітні справи й обов'язки, пов'язані із зароблянням грошей. Численні дані показують, що цю роль сприймають як чоловічу і її реалізація більшою мірою лежить на плечах чоловіка [там само]. Відповіді наших респондентів в основному зосередилися навколо варіантів «це в основному залежить від чоловіка, але й від жінки також» і «це в основному залежить від жінки, але й від чоловіка також». Проте ми зафіксували такий цікавий момент: рівень задоволеності зі шлюбу є вищим у тих сім'ях, де основне матеріальне навантаження припадає на чоловіка, а дружина допомагає йому, на відміну від сімей, у яких це переважно обов'язок жінки або лише чоловіка ($p \leq 0,05$).

Роль «господиня – господар» традиційно передбачає купівлю продуктів і приготування їжі, доглядання одягу, забезпечення затишку, порядку й чистоти в домі. У більшості культур цю роль закріплено за дружиною (матір'ю), хоча в сучасній сім'ї відбулися значні зміни. Відповідно до опитувань, до 70% чоловіків готові визнати, що ця роль має бути поділена між дружиною і чоловіком порівну [там само].

Наше дослідження підтвердило цю тенденцію. Проте ми виявили й несподівану закономірність: респонденти з високим рівнем тяжіння до бідності, на відміну від тих, хто до неї не тяжіє, переважно віддають цю роль чоловікові, а дружина постає як помічниця. На-

томість респонденти з низьким тяжінням цю роль приписують жінці, а чоловік – допомагає ($p \leq 0,001$). Очевидно, представники обох груп дещо по-різному розв'язують суперечність між, з одного боку, бажанням визнавати рівність чоловіків і жінок, а з другого – покладанням на чоловіків більшої відповідальності за загальний добробут сім'ї.

Для аналізу актуальності *сімейних міфів* ми використали методику «Аналіз сімейного міфу» О. Несторової [Васильченко, 2012, с. 13], зокрема шкали «Міф про злі сили, які атакують сім'ю», «Міф абсолютизації сімейних ситуацій», «Міф про стабільність і безконфліктність сімейного благополуччя».

Кореляційного зв'язку з тяжінням до бідності не встановлено. Зафіксовано обернений зв'язок міфу про злі сили з об'єктивним економічним статусом сім'ї ($p \leq 0,05$) і рівнем задоволеності зі шлюбу ($p \leq 0,05$), а також позитивний – із ступенем контакту з батьківською сім'єю ($p \leq 0,01$). Виявлено взаємозалежність між міфом про сталість сімейного благополуччя та обізнаністю із сімейною історією ($p \leq 0,01$) і залежністю шлюбних партнерів ($p \leq 0,01$). Міф про абсолютизацію сімейних ситуацій показав взаємозв'язок із залежністю шлюбних партнерів ($p \leq 0,01$), ощадливим ставленням до грошей ($p \leq 0,01$) і важливішою роллю чоловіків у матеріальному забезпеченні ($p \leq 0,05$). Було також помічено, що актуальність міфу про злі сили, які переслідують родину, негативно позначається на сімейному благополуччі ($p \leq 0,05$).

Для аналізу *сімейної історії* (у т. ч. фінансової) респондентам було запропоновано дати відповідь на кілька запитань. Трансгенераційні зв'язки з родиною визначали за висловами «Я багато знаю про наш рід та історію нашої родини», «У нашому роду були дуже багаті люди», «Наш рід загалом можна назвати: бідним / середнім за достатком / багатим», «У моєму роду (роду мого чоловіка або дружини) були жертви Голодомору», «У моєму роду (роду мого чоловіка або дружини) були жертви розкуркулення».

Кореляційний аналіз показав статистично значущі відмінності в рівні психологічного тяжіння до бідності в респондентів із різною обізнаністю із сімейною історією: що менше випробуваних цікавить минуле їхньої родини, то вищим є тяжіння до бідності ($p \leq 0,05$; рис. 2.5). Цікаво, що ні об'єктивний, ні суб'єктивний економічний статус такого зв'язку із знанням сімейної історії не має.

Рис. 2.5. Зв'язок психологічного тяжіння до бідності з обізнаністю про історію сім'ї

Водночас не виявлено зв'язку між тяжінням до бідності і наявністю серед пращурів дуже заможних людей. Натомість такий зв'язок спостерігається з об'єктивним економічним статусом ($p \leq 0,05$). Отже, можемо припустити, що на схильність бути бідним впливає не фінансова історія родини як така, а її осмислення, рефлексія, трансгенераційний зв'язок із пращурами, передавання родинної пам'яті нащадкам.

Порівняння середніх виявило значущі відмінності в рівні тяжіння до бідності між респондентами, у роду яких не було багатих пращурів, і тими, хто багато знає про своїх багатих предків ($p \leq 0,01$; рис. 2.6).

Статки батьків і попередніх поколінь зумовлюють фінансовий рівень сім'ї, свідченням чого є значущий кореляційний зв'язок об'єктивного ($p \leq 0,05$) та суб'єктивного ($p \leq 0,05$) економічного статусів і психологічного тяжіння до бідності ($p \leq 0,01$) з фінансовим добробутом роду загалом.

Ми також проаналізували, чи мають якийсь вплив на психологічне тяжіння до бідності травмувальні соціальні події минулого. Порівняння середніх значень показало, що для осіб, у родинах яких

були загиблі від Голодомору, на відміну від тих, кого ця трагедія не зачепила, набагато актуальнішим є міф про злі сили, які переслідують родину ($p \leq 0,01$). А для респондентів, які не знають історії роду і не можуть відповісти, чи постраждали їхні прашури через розкуркулення, більш актуальним виявився міф про злі сили, ніж для тих, члени родини яких зазнали розкуркулення ($p \leq 0,05$) або яким відомо, що їхніх родин це не зачепило ($p \leq 0,01$).

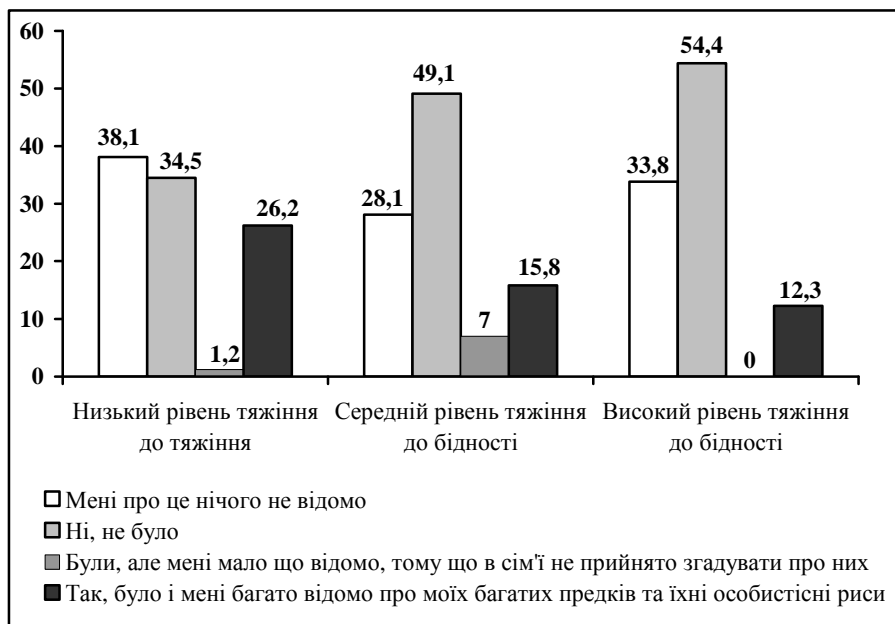

Рис. 2.6. Зв'язок психологічного тяжіння до бідності з наявністю багатих прашурів

Отже, пам'ять роду (навіть витіснена) про пережиті події справляє вплив на формування сімейних міфів, а відтак і сімейних поведінкових стереотипів, які також даються взнаки в сімейному добробуті, у т. ч. й матеріальному. Негативний вплив сімейних міфів полягає в тому, що сім'я стає ригідною: вони перешкоджають її нормативним змінам, пов'язаним із динамікою життєвих циклів.

2.8. Соціально-психологічні засоби долання бідності: сімейний аспект

За найбільш ефективні соціально-психологічні засоби запобігання та подолання бідності як стилю життя в процесі сімейної взаємодії ми вважаємо групові (сімейна терапія, соціально-психологічний тренінг, психологічно-просвітницька робота і психологічний супровід) та індивідуальні (психотерапія і психокорекція, психологічний супровід) форми роботи.

Як один із напрямів діяльності розглядаємо *психотерапевтичну роботу з родовими травмами, сімейними міфами, сімейними сценаріями*, переосмислення родинної історії, налагодження міжпоколінних зв'язків. Насамперед доцільно зосередити увагу на психологічно-просвітницькій діяльності та спрямувати роботу на формування знань та уявлень про сім'ю як систему на основі таких положень: узгодженість, гнучкість і правильний розподіл ролей та обов'язків між членами сім'ї допомагає їй нормально функціонувати; сімейні традиції й ритуали сприяють згуртованості та емоційній близькості членів сім'ї; осмислення сімейної історії, трансгенераційний зв'язок із пращурами позитивно позначається на функціональності сімейної системи; фінансова грамотність, спільне бачення шлюбними партнерами управління фінансами, фінансове планування позитивно позначаються на матеріальному добробуті; розвинуті комунікативні навички, досвід конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях сприяють розвитку сімейної системи.

Пропонуємо орієнтовний тематичний план психолого-просвітницької роботи із сім'ями, які сповідають бідність як стиль життя.

1. *Сім'я як система, її закони й правила.* Перше заняття варто присвятити інформуванню учасників про сім'ю як систему: основні закони і правила сімейної системи, стадії розвитку сім'ї, типи сімейної взаємодії, кризові періоди сімейної системи, зовнішні і внутрішні границі сім'ї, ієрархія в сімейній системі, сімейні сценарії і стереотипи. Практична частина може складатися з вправ на аналіз сімейної ситуації учасників. Діагностичну частину варто зосередити на задоволеності зі шлюбу.

У результаті цього етапу роботи учасники мають сформувати цілісне уявлення про сім'ю як систему, відчуті наявність можливих проблем у власних сім'ях.

2. *Сімейні цінності і подружні ролі.* У теоретичному блоці варто розкрити значення розподілу подружніх ролей для нормально-го функціонування сімейної системи, дати інформацію про бар'єри спілкування в сім'ї, визначити сімейні цінності. Діагностичний блок може містити методики для аналізу актуального розподілу сімейних обов'язків. Практичну частину можна присвятити аналізу розподілу сімейних ролей та домашніх обов'язків, розробленню правил сімейної взаємодії, яка б улаштовувала обох членів подружжя.

У результаті цього заняття в учасників має сформуватися уявлення про неодмінність чіткого розподілу сімейних обов'язків, подружжя має визначити очікування і домагання в цій сфері та виробити спільне бачення сімейної взаємодії.

3. *Сімейні традиції, звичаї і ритуали.* У теоретичній частині потрібно подати інформацію про важливість дотримання сімейних традицій для підвищення згуртованості сім'ї, яка є показником її функціональності. Важливо навести варіанти родинних традицій, які учасники можуть привнести до своїх сімей. Практичну частину роботи має бути присвячено виробленню плану налагодження сімейних взаємин за проблемними сферами, які подружжя спільно визна-чає.

У результаті роботи в учасників має сформуватися уявлення про важливість для сімейної системи родинних традицій і ритуалів, подружжя має виробити спільне бачення сімейних стосунків.

4. *Історія роду як ресурс сімейної системи.* У теоретичному блоці важливо надати інформацію про підтримання вертикальних сімейних зв'язків, ознайомити учасників із поняттям «сімейні сценарії» та обговорити їхній вплив на функціонування сімейної системи. Для практичної роботи пропонують намалювати власне генеалогічне дерево, проаналізувати можливі повторні сімейні сценарії, акцентуючи увагу на фінансових аспектах сімейної історії.

Мета цього заняття – сформувати в учасників уявлення про важливість підтримання трансгенераційних зв'язків, ознайомити зі способами збереження та передавання родинної пам'яті.

5. *Секрети матеріального добробуту сім'ї.* Теоретичний блок має містити обґрунтування психологічних засад спільного сімейного

бюджету, інформацію про його типи і способи ведення, планування витрат. Практичну роботу слід спрямувати на аналіз власних уявлень та ставлення до грошей і багатства.

У результаті цього етапу роботи учасники мають проаналізувати свої грошові постави, розглянути моделі керування фінансами, які вони винесли з батьківських сімей, оцінити їхню ефективність. У подружжя повинно сформуватися уявлення про важливість спільного бачення розпоряджання фінансами.

6. Правила поведінки подружжя в сімейному конфлікті. У теоретичному блоці треба навести інформацію про природу конфлікту, його етапи, стратегії поведінки в конфліктній ситуації, алгоритми розв'язання, правила поведінки, техніки зниження емоційного напруження. Практична частина роботи може включати вправи на аналіз власної поведінки в конфліктах, напрацювання навичок ефективної поведінки в конфліктних ситуаціях.

На основі отриманих результатів дослідження було розроблено тренінг сімейної взаємодії для старшокласників, який апробовано в роботі зі старшокласниками Київської вечірньої (змінної) загальноосвітньої школи № 3 у 2014 р.

Тренінг являв собою цикл практичних занять із використанням тренінгових вправ, психолого-просвітницьких лекцій, тематичних дискусій. Мета його проведення полягала в актуалізації в учнівської молоді питань, пов'язаних із сімейним життям, шлюбом, батьківством, формуванні образу бажаного подружнього і сімейного життя, закладанні основ психологічних уявлень про сім'ю та особливості сімейної взаємодії.

Тренінг відбувався протягом чотирьох двогодинних занять. Його зміст охоплював такі тематичні питання: сім'я і сімейні цінності; подружні ролі та обов'язки, сімейний бюджет; сім'я і родина; моя майбутня сім'я.

Під час занять учасники виявляли неабиякий інтерес до виконуваних вправ, ставили багато запитань. Водночас можна було спостерігати багато характерного для цього віку зніяковіння й сорому навколо тематики сім'ї, шлюбу, подружніх взаємин.

Цікавою виявилася дискусія про проблеми цивільного шлюбу. На початку обговорення більшість із присутніх на занятті висловилися за такий вид стосунків, але після обговорення плюсів і мінусів, переваг і вад різних видів організації сімейного життя учасники пе-

реоцінили своє ставлення до цивільного шлюбу (який сприймають як легкий тип взаємин без зобов'язань).

Досягнення такої зміни можна вважати за ознаку переходу до більш зрілого ставлення як до самого явища шлюбно-подружніх взаємин, так і до стосунків між чоловіками і жінками, до проблеми вибору шлюбного партнера, структурування майбутнього сімейного середовища.

На заняттях було з'ясовано, що тема сімейних стосунків є дуже актуальною для школярів старших класів: юнаки і дівчата потребують теоретичних та практичних порад від фахівців у цій сфері. Особливо гострим є запит на інформацію щодо матеріальної сторони сімейного життя. Цей аспект є зовсім неусвідомлюваним, хоча деякі з випробуваних уже мали досвід цивільного шлюбу.

Старшокласники активно сприймали та обговорювали інформацію про сімейні проблеми носіїв культури бідності, сім'ю як специфічне середовище виникнення, узвичаєння та поширення такої негативної культури, психологічні закономірності спадкування дітьми бідності як стилю життя від своїх батьків. Вони з великим інтересом проєкували відповідні характеристики на батьківські сім'ї, аналізували досвід свого виховання батьками та іншими членами сім'ї, прогнозували свою поведінку у власних майбутніх сім'ях, особливо у зв'язку з розподілом подружніх ролей та вихованням дітей.

Загалом у результаті проведеного дослідження ми визначили *профіль сім'ї, яка психологічно тяжіє до бідності*: це переважно психологічно та економічно неблагополучна сімейна група, у якій чоловік бере на себе домашні обов'язки, але де водночас переважають патріархальні уявлення про роль жінки в сім'ї та суспільстві. Члени таких сімей здебільшого незадоволені зі шлюбу, не вміють налагоджувати взаємодію, налаштовані індивідуалістично, проте в них переважають екстернальні постави. Це все призводить до неузгодженості сімейної системи, її розбалансованості як у розподілі сімейних ролей та обов'язків, так і в особистісному самовизначенні її членів.

Такі сім'ї мають слабкі міжпоколінні зв'язки, не знають історії власного роду, а відтак ретранслюють дисфункціональні сімейні міфи. Водночас негативний вплив на сімейну міфотворчість справляють пережиті травмувальні події минулого, навіть у разі витіснення їх із пам'яті роду.

Роботу із сім'ями, які обирають бідність як стиль життя, на-самперед має бути спрямовано на психологічну просвіту у сфері сімейної взаємодії, розширення знань та уявлень про сім'ю і її властивості, сприяння розвитку навичок аналізу та рефлексії подружніх взаємин.

2.9. Психологічні особливості виникнення й поширення бідності в процесі ґендерної взаємодії

ґендерні особливості осіб, які перебувають у різних економічних відносинах, мають свою специфіку. Так, Є. Рогов зазначає, що й чоловіки, і жінки, які займають керівні посади на виробництві, виділяють у себе більше чоловічих рис, ніж ті, хто перебуває на нижчих посадах [Рогов, 2005]. Г. Семеніхіна підкреслює, що в ґендерному контексті велику роль відіграє матеріальний статус індивідів. Жінки – це здебільшого економічно вразлива група, вони часто залежать від чоловіків і через це можуть чинити опір стереотипам. Натомість економічна незалежність жінок робить ґендерні стереотипи більш лабільними [Семеніхіна, 2012].

На думку Ш. Берн, жінкам властиві менші можливості заробітку, відтак чоловіків сприймають як головних у здобуванні. Порівняно з чоловіками жінки непропорційно часто потерпають через бідність. Причиною можуть бути й соціальні норми, що переконують: цінність чоловіків переважно визначається їхньою спроможністю заробляти [Берн, 2001, с. 167–173].

Традиційно вважають, що професійні досягнення жінок прямо корелюють з утратою жіночності та невдачами в налагодженні особистого життя. Водночас Берн наполягає, що оплачувана праця задовольняє не тільки економічні, а й багато соціальних потреб людини, таких як потреба визнання, поваги, статусу та стимуляції. Людині, яка проводить цілий день удома, задовольнити ці потреби істотно важче. Натомість жінка, яка заробляє гроші, має вдома більше влади [там само, с. 130–141].

Урахування ґендерного аспекту може полегшити розуміння джерел та особливостей бідності, що позитивно вплинуло б на про-

цес додання бідності як стилю життя. Відповідну логіку було покладено в організацію емпіричного вивчення бідності як стилю життя та її подолання, що тривало з березня по вересень 2013 р. Загальна кількість респондентів – 251 особа, серед яких жінки становили 60,2%. Усі випробувані – жителі Києва віком від 18 до 80 років.

У дослідженні було використано такі методики: Питальник ПТБ [Васютинський, Питальник..., 2013], Опитувальник рівня суб'єктивного контролю Є. Бажина, Е. Голинкіної, А. Еткінда, Методика діагностики соціально-психологічних постав особи в мотиваційно-потребовій сфері О. Потьомкіної [Основы психологии..., 2005, с. 332–339, 521–527], Методика діагностики мотивації успіху і страху невдачі [Практикум по возрастной..., 2005, с. 508–509], Анкета гендерних ролей ГСІО («Гендерні стереотипи, ідентифікація, оцінка») А. Єльяшевича, С. Каргапольцева, В. Новачадова [Ельяшевич, 2002, с. 217–227].

Було також застосовано методику незакінчених речень, зорієнтовану на провокацію гендерних стереотипів у різних контекстах бідності. Наприклад: «На багатство заслуговують лише чоловіки, тому що...», «Жінки повинні займатися виключно домогосподарством, оскільки...», «Чоловіки мають заробляти більше за жінок, бо...», «Жінки погано керують грошима, тому що...», «Чоловіки, які не здобули фінансової незалежності, не заслуговують на повагу, оскільки...», «Жінкам ніколи не здолати бідність, бо...».

За об'єктивний критерій матеріального рівня (а відтак і бідності) було взято питання про середній рівень місячних прибутків на одного члена сім'ї. Респондентам запропонували на вибір сім варіантів відповіді: до 500 грн, від 500 до 1 тис. грн, від 1 до 1,5 тис. грн, від 1,5 до 2 тис. грн, від 2 до 3 тис. грн, від 3 до 4 тис. грн, понад 4 тис. грн. Осіб, які вибрали перші три варіанти, умовно об'єднали в категорію «бідних» (25,9%), четвертий або п'ятий варіанти – «середньозабезпечених» (42,2%), шостий або сьомий – «багатих» (31,9%).

Крім цього, випробуваним було запропоновано два запитання, які доповнюють об'єктивну оцінку їхнього реального матеріального стану: «Скільки відсотків загального прибутку особисто вам удасться відкласти щомісяця?» (із варіантами відповіді «нічого», «1–2%», «3–5%», «5–10%» та «понад 10%»); «Якщо ви раптом перестанете заробляти, як довго зможете прожити на ті гроші, які маєте тепер?»

(із варіантами відповіді: «до 1 місяця», «1–2 місяці», «3–6 місяців», «півроку – рік», «понад рік»).

Порівняльний аналіз даних у групах чоловіків і жінок показав наявність низки статистично значущих відмінностей між ними. Жінки психологічно виразніше тяжіють до бідності, натомість чоловіки зазначають, що могли б довше проіснувати на заощадження (в обох випадках $p \leq 0,001$). Чоловіки також мають більший обсяг цих заощаджень, активніше обстоюють гендерні стереотипи «На багатство заслуговують лише чоловіки», «Жінки повинні займатися виключно домогосподарством» ($p \leq 0,01$), «Жінкам ніколи не здолати бідності» ($p \leq 0,05$). У чоловіків вищою виявилася оцінка середнього рівня прибутків на члена сім'ї ($p \leq 0,05$).

Можемо, отже, говорити про міцний зв'язок розміру прибутку, масштабу заощаджень та економічного оптимізму, які є предметом певної гордості чоловіків. Натомість жінки більш схильні бідкатися з приводу своєї бідності як з огляду на об'єктивно нижчий порівняно з чоловіками матеріальний статус, так і в суб'єктивному контексті – схильності почуватися не досить забезпеченими.

У свідомості чоловіків можливість заробляти корелює із сильніше вираженим у них прагненням влади ($p \leq 0,01$), яке розширює можливості щодо домінування і кар'єрного самоствердження.

Дослідження *гендерних стереотипів*, пов'язаних із матеріальними питаннями, показало, що в цій сфері чоловіки є більш стереотипізованими, ніж жінки. Позаяк такі стереотипи виявляються вигіднішими чоловікам (вони нібито більше та якісніше працюють, тому й заслуговують на більшу винагороду), то вони й тримаються за них. А водночас соціальне заохочення сильнішої економічної позиції чоловіків сприяє психологічному утриваленню тяжіння жінок до бідності.

Стереотип про те, домогосподарством повинні займатися виключно жінки, чоловіки обґрунтовують тим, що жінки краще виконують хатню роботу, а чоловіки мають заробляти на всю сім'ю. Зрозуміло, що такий жорсткий розподіл ролей має забезпечувати чоловікам домінуючу позицію в сім'ї, навіть якщо він деструктивно впливає на психологічний комфорт жінок. Із чоловічого погляду, жіноче керування грішми є радше неефективним і марнотратним.

Загалом же фемінінність, яка, природно, більше притаманна жінкам, постає як один із чинників суб'єктивної бідності, тоді як маскулінність та владні орієнтації чоловіків є рушіями досягання більших статків та інструментами долання бідності.

Зіставлення окремих соціально-демографічних та психологічних характеристик випробуваних із їхньою статтю показало, що за рівнем тяжіння до бідності серед респондентів-чоловіків не було статистично значущих відмінностей між групами різного віку та освіти. Натомість серед жінок тяжіння до бідності посилюється з віком ($p \leq 0,001$) і слабне з рівнем освіти ($p \leq 0,05$).

Цікаво також, що низький рівень тяжіння до бідності вирізняє випробуваних-чоловіків більш високим рівнем прибутків, а жінок – більшим розміром заощаджень. Відповідно з погляду чоловіків ефективнішим засобом долання бідності є підвищення прибутків, тоді як для жінок – збільшення обсягу заощаджень.

Особи, які не схильні бути бідними, сильніше прагнуть свободи і влади: загалом усі ці характеристики більше властиві чоловікам. Проте кореляційний зв'язок між небажанням бути бідним, з одного боку, і намаганням здобути свободи або владу, виразнішим є серед жінок.

Жіночі атитюди щодо грошей чіткіше показують психологічний зміст тяжіння до бідності, ніж чоловічі ($p \leq 0,01$): орієнтація на гроші є найнижчою серед жінок, які мають найвищий рівень такого тяжіння. У жінок також виразніше простежується зв'язок між високою схильністю бути бідними і слабкою орієнтацією на успіх ($p \leq 0,001$).

Прояви інтернальності мають певну специфіку залежно від статі випробуваних і рівня їхнього тяжіння до бідності. У чоловіків найбільшу інтернальність простежено серед тих, хто найменше тяжіє до бідності, – загальну ($p \leq 0,01$), у сфері досягнень та у виробничих відносинах ($p \leq 0,05$). Такий зв'язок підтверджує готовність осіб, не схильних бути бідними, брати на себе відповідальність за ті чи ті життєві обставини. Така сама закономірність має ще яскравіше вираження серед жінок стосовно до інтернальності загальної, у виробничих відносинах, у сфері досягнень (в усіх випадках $p \leq 0,01$) та у сфері здоров'я ($p \leq 0,05$).

Порівнюючи *гендерну ідентичність* чоловіків і жінок із різним рівнем тяжіння до бідності, зауважуємо, що найменша маскулінність

вирізняє тих чоловіків, які найбільше схильні бути бідними. У жінок із посиленням маскулінності тяжіння до бідності знижується (в обох випадках $p \leq 0,01$). Крім того, у жінок, які найбільше тяжіють до бідності, простежено найнижче когнітивне ($p \leq 0,01$) та позитивне емоційне ($p \leq 0,01$) сприймання маскулінних рис. Виходить, що маскулінна гендерна ідентичність не лише найменш властива особам із високим рівнем тяжіння до бідності, а й сприяє його зниженню як у чоловіків, так і в жінок.

Серед опитаних, особливо чоловіків, найбільш позитивно визначеними у фемінінному контексті є випробувані, які мають середній рівень тяжіння до бідності: їм властива найбільша фемінінність, позитивне емоційне сприймання фемінінних рис, сприймання таких рис як найбільш ефективних для долання матеріальних нестатків ($p \leq 0,05$). Отже, особи із середньою схильністю бути бідними виявляються найбільш андрогінними.

Цілу низку залежностей було виявлено в оцінках запропонованих випробуванням гендерних стереотипів. Так, вислів «Жінки повинні займатися виключно домогосподарством» позитивно сприйняло більше бідних респондентів, ніж багатих ($p \leq 0,05$): бідні, отже, дотримуються більш традиційних норм сприймання жінки та її місця в сім'ї. До того ж, більший відгук цей стереотип дістав серед бідних жінок. Із поясненням такого стереотипу тим, що це – біологічне призначення жінки, найменше погоджувалися особи, які не тяжіють до бідності ($p \leq 0,01$), проте в групі жінок таке пояснення чіткіше обстоюють особи із середнім рівнем тяжіння ($p \leq 0,01$). А ті, хто до бідності тяжіє, найбільш позитивно ставляться до кар'єрних обмежень жінок.

Респонденти, зокрема чоловіки, які мають середню схильність бути бідними, відносно частіше пояснюють стереотип «Чоловіки мають заробляти більше за жінок» тим, що чоловікам це потрібно для самооцінки ($p \leq 0,01$). Жінки, які найменше тяжіють до бідності, у поясненні керуються економічними категоріями: чоловіки мають більш високооплачувану роботу ($p \leq 0,05$). Натомість жінки із середнім рівнем такого тяжіння в описі цього стереотипу пропонують найбільшу кількість пояснень, які не вписуються в однолінійну парадигму.

Чоловікам із середнім рівнем тяжіння до бідності відносно частіше властиво тлумачити стереотип «Жінки погано керують гро-

шими» як те, що жінки емоційніші і легше піддаються спокусам ($p \leq 0,05$). Жінки також багато витрачають на дрібниці і невдало ходять по крамницях – так випробувані із середнім рівнем тяжіння до бідності вважають частіше, ніж із низьким ($p \leq 0,01$) або високим ($p \leq 0,05$). Загалом цей стереотип дістав більше оцінок серед бідних ($p \leq 0,001$), які запропонували найбільше його пояснень, що, очевидно, відображає наявність відповідного негативного досвіду.

Не схильні до бідності респонденти, особливо жінки, відносно частіше вкладають у стереотип «Чоловіки, які не здобули фінансової незалежності, не заслуговують на повагу» такий зміст, що такі чоловіки є слабкими, а жінки із середнім рівнем такої схильності – тим, що ці чоловіки сидять на шиї в батьків і не здатні забезпечити сім'ю, та дають їм негативні характеристики ($p \leq 0,05$). А ось випробувані з високим тяжінням до бідності частіше були не згодні з такою оцінкою чоловіків-невдах. Респонденти із середньою схильністю бути бідними запропонували найбільшу кількість пояснень цього стереотипу ($p \leq 0,05$). Загалом випробувані з низьким тяжінням до бідності пов'язали фінансову неспроможність чоловіків із їхньою слабкістю, із середнім рівнем – із відповідальністю перед сім'єю, а з високим – радше проігнорували можливі пояснення цього явища. Схоже, що в цьому разі ігнорування проблеми сприймається якщо не як її розв'язання, то принаймні як збереження комфортного стану.

Ті, хто найбільше тяжіє до бідності, пояснюють стереотип «Жінкам ніколи не здолати бідність» тим, що жінки багато витрачають і їм часто бракує грошей. Натомість жінки із середнім рівнем частіше говорять про те, що жінкам бракує організованості. А багаті, як правило, пропонували більш різноманітні пояснення ($p \leq 0,05$). Виходить, що жінки, які психологічно не тяжіють до бідності, і власними поставами, і своїми оцінками доводять абсурдність такого твердження. А ось підтримка цього деструктивного стереотипу справляє негативний вплив на становище особи. Можна припустити, що бідні легше пояснюють причини фінансових нестатків, ніж здобутків, вони радше готові розкрити контекст уникання невдачі, ніж шукати умови досягнення успіху.

Підсумовуючи, маємо підстави стверджувати, що *бідності улюбленіше уникають особи маскулінного типу*. Матеріально забезпеченим людям частіше буває властивою маскулінна гендерна орієнтація, що простежено на ідентифікаційному (моя належність), емоцій-

ному (позитивне схвалення) та поведінковому (долання бідності) рівнях. Активні «чоловічі» позиції сприяють досягненню матеріального забезпечення. У жінок маскулінна ідентичність має чітку закономірність: її прояви збільшуються зі зменшенням схильності бути бідними.

Навпаки, багаті активніше протиставляються фемінінній орієнтації. Серед чоловіків найнижча маскулінна ідентичність вирізняє осіб, які найбільше тяжіють до бідності. А в схильних бути бідними жінок простежено найнижче когнітивне і позитивне емоційне сприймання маскулінних рис.

До основних психологічних категорій, які характеризують чоловіків і жінок із різними рівнями об'єктивної та суб'єктивної бідності, належать гендерна ідентичність, гендерна стереотипізація, атиюдизм щодо влади, свободи та грошей, інтернальність, орієнтація на успіх / уникання невдач. Психологічний зміст таких особистісних і міжособових детермінант зумовлює як рівень матеріального добробуту особи, так і особливості її свідомості й поведінки.

2.10. Гендерні аспекти ціннісних орієнтацій представників середнього класу

Важливий соціально-психологічний аспект дослідження проблем бідності становить виявлення реальних зразків поведінки, на які можуть орієнтуватися ті представники незаможних верств населення, що хочуть поліпшити своє матеріальне становище. Згідно з багатьма традиційними моделями таке поліпшення може втілюватися в переході від нижчого класу суспільства до середнього.

Соціально-психологічні *особливості представників середнього класу* вивчають здебільшого соціологи. Як зазначає Р. Симонян, середній клас – це не лише економічна, а й соціально-політична категорія. Його розглядають як носія базових цінностей громадянського суспільства – особистої гідності і незалежності, самоповаги, самостійності в оцінках, громадсько-політичної активності, імунітету до соціального маніпулювання тощо [Симонян, 2009]. Характеризуючи класову структуру сучасного російського суспільства, Н. Тихонова констатує поширеність представників середнього класу переважно у

великих містах, стандарти стилю життя в яких тяжіють до стандартів середнього класу [Тихонова, 2011]. Окрему увагу спрямовують на питання про майнову межу між середнім і нижчими класами, яку істотно опосередковують психологічні чинники. Так, А. Бова зазначає, що чим вищим є фінансово-майновий статус респондента, тим більша сума в його уявленнях потрібна для визначення межі бідного і нормального життя [Бова, 2009].

У психологічних дослідженнях проблематику середнього класу найчастіше зосереджено навколо визначення та опису середньої норми в суб'єктивних оцінках матеріального добробуту або соціального статусу, психологічного змісту готовності діяти певним чином у соціально-економічній сфері. З цього погляду мають місце істотні відмінності у свідомості й поведінці представників обох статей.

Зміст соціально-психологічних функцій, які виконують чоловіки і жінки – представники середнього класу – у сфері ціннісно-орієнтаційного самовизначення суспільства, було уточнено на підставі даних опитування мешканців шістьох великих міст України, проведеного у 2011 р. (опис його змісту, процедури та основних результатів наведено в підрозділі 1.3).

Серед 2100 респондентів чоловіки становили 46,2, жінки – 53,8%. За оцінкою свого фінансово-матеріального становища опитані чоловіки визначали себе як «малозабезпечених» (22%), «середньо-забезпечених» (45) і «забезпечених» (33), а серед жінок ці показники становили, відповідно, 30,6, 46,8 та 22,6%. Такі співвідношення відображають характерний для більшості суспільств і середовищ вищий рівень матеріального забезпечення чоловіків порівняно з жінками. Цікаво, що відмінності між статями за кількістю «забезпечених» (на користь чоловіків) і «малозабезпечених» (із перевагою серед жінок) досягають рівня значущості $p \leq 0,01$, тоді як частки «середньо-забезпечених» є практично однаковими.

Ми припускали, що отриманий у межах вибірки розподіл адекватно репрезентує не тільки майнові пропорції, а й пов'язані з ними психологічні залежності, які характеризують генеральну сукупність мешканців великих міст. У просторі отриманих відповідей та оцінок особливий інтерес якраз і становили показники групи «середньо-забезпечених» респондентів як виразників прагнень і можливостей середнього класу порівняно з представниками вищих і нижчих соціально-економічних категорій населення.

Як і слід було очікувати, за більшістю із 115 ознак, що ввійшли до анкети, показники «середньозабезпечених» респондентів опинилися на проміжних позиціях між показниками «малозабезпечених» і «забезпечених». Водночас за 31 ознакою їхні показники відхилялися в той чи той бік від двох інших груп (були або найбільшими, або найменшими).

Далі ми окремо розглянули дані чоловічої і жіночої вибірок у межах групи «середньозабезпечених». Виконання статистичних процедур за даними окремо чоловіків і жінок показало наявність доволі вагомих відмінностей у структурі та змісті відповідних показників.

У чоловічій вибірці виявлено 55 ознак (серед них 10 значущих) із 115, за якими «середньозабезпечені» чоловіки займають крайню, а не проміжну позицію. Найбільш істотні відмінності зафіксовано за оцінками висловів «Освіта є основою успішної кар'єри», «Вплив деяких національних груп загрожує розвитку культури, традицій і мови нашого народу» («середньозабезпечені» чоловіки рідше погоджуються з їхнім змістом, ніж «забезпечені» або «малозабезпечені»), «Як би важко нам не жилося, головне – зберегти в Україні мир і спокій» («середньозабезпечені» чоловіки погоджуються із цим частіше).

Меншою мірою відмінності стосуються переживання «середньозабезпеченими» чоловіками щодо теперішнього історичного періоду таких почуттів, як інтерес (порівняно частіше) та огида (рідше), вищої оцінки гучних громадських акцій як ефективного методу залучення громадян до активного громадського життя, бажання мати більше української мови на радіо й телебаченні.

За результатами факторного аналізу в просторі значущих ознак виділилися чотири фактори із загальною дисперсією 53,3%.

До першого фактору (внесок у дисперсію 18,4%) ввійшли вислови «Російські націоналісти зневажливо ставляться до української культури й мови» (0,732) та «Російський націоналізм сприяє зміцненню дружби росіян та українців» (-0,679), а також оцінка кількості української мови на радіо й телебаченні (-0,716). Оцінки, дані «середньозабезпеченими» чоловіками, відзначає істотна суперечливість: з одного боку, вони менше погоджуються з думкою про зневажливе ставлення російських націоналістів до української культури й мови, а з другого – нижче оцінюють сприяння російського націоналізму «зміцненню дружби росіян та українців» і виразніше нарікають на брак української мови на радіо й телебаченні.

Другий фактор (12,7%) утворили інтерес (0,780) та огида (-0,775) як почуття, які респонденти переживають щодо теперішнього історичного періоду. Почуття «середньозабезпечених» чоловіків є назагал позитивнішими: сильніший інтерес та менша огида.

У змісті третього фактору (11,5%) поєдналися вислови «Як би важко нам не жилося, головне – зберегти в Україні мир і спокій» (-0,717) та «Освіта є основою успішної кар'єри» (-0,664). До них долучається погляд на участь у гучних громадських акціях як один із найефективніших методів залучення громадян до активного громадського життя (-0,406). Отримані тут оцінки відображають активну життєву позицію громадян. «Середньозабезпечені» чоловіки виявляють порівняно діяльніше ставлення до громадського життя. Водночас дещо дивує їхня менша прихильність до освіти як засобу здобуття кар'єри (із відповідним висловом погодилися 62,3%) порівняно з «малозабезпеченими» (63,9) та, особливо, «забезпеченими» (73,9%; $p \leq 0,01$). Це можна, мабуть, пояснити тим, що «середньозабезпечені» дещо більше дбають про конкретні практичні дії, ніж про власне освіту або кар'єру – що також є втіленням їхньої більш діяльної позиції.

Подібні діяльні постави простежуються й у змісті четвертого фактору (10,7%), до якого ввійшли вислови «Звичайно мені простіше почекати, поки проблема розв'яжеться сама собою» (-0,702) та «Вплив деяких національних груп загрожує розвиткові культури, традицій і мови нашого народу» (-0,559). Відносно нижчий ступінь згоди «середньозабезпечених» чоловіків з обома висловами означає, по-перше, готовність діяти, а не вичікувати, а по-друге, схильність не вдаватися до безпідставних ксенофобських домислів.

Що стосується жіночої частини вибірки, то ознак, за якими «середньозабезпечені» жінки займають крайню, а не проміжну позицію, виявилось менше (40), ніж у чоловіків. Найбільш значущими стали відмінності в оцінках вислову «Освіта є основою успішної кар'єри» (як і в чоловіків, «середньозабезпечені» жінки рідше погоджувалися із цією думкою). Меншою мірою вирізнялися їхні позиції в намаганні уникати українізації або протидіяти їй, оцінці холоднокрівності як риси, більш властивої росіянам, ніж українцям.

За результатами респондентів жіночої статі виділилися три значущі фактори із сумарною дисперсією 52,1%.

У першому факторі (25,4%) опинилися прагнення частини респонденток уникати українізації або активно протидіяти їй (0,695), оцінка низки висловів, які відображають позицію в просторі українсько-російських цінностей, почасти персоніфікованих у провідних політичних конкурентах тодішнього періоду. Можна сказати, що «середньозабезпеченим» жінкам порівняно більше притаманна прихильність до цінностей російських (але не радянських).

Зміст другого фактору (13,8%) відображає оцінки висловів «Вплив деяких національних груп загрожує розвиткові культури, традицій і мови нашого народу» (0,781) та «Російськомовні громадяни України більш активні й наполегливі в досягненні мети, більш оптимістичні, ніж україномовні» (0,617). Тут має місце обернена ситуація: «середньозабезпечені» виявилися дещо більш проукраїнськими, що можна пов'язати й із певним рівнем етнічної помисливості.

Основою третього фактору (12,9%) став вислів «Освіта є основою успішної кар'єри» (-0,822), до якого приєдналося частіше приписування «середньозабезпеченими» жінками холонокровності росіянам, ніж українцям (-0,42). Виходить, що у визначенні поглядів жінок на освітньо-кар'єрні питання теж певною мірою даються взнаки українсько-російські зіставлення.

Ще одним джерелом аналізу поглядів «середньозабезпечених» чоловіків і жінок може бути порівняння їхніх оцінок у межах двох ознак, де проявилися значущі відмінності від інших майнових груп і в чоловічій, і в жіночій вибірках. Це вислови «Освіта є основою успішної кар'єри» і «Вплив деяких національних груп загрожує розвиткові культури, традицій і мови нашого народу».

Щодо першого вислову значущих відмінностей не зафіксовано: серед чоловіків згодні з ним становили 61,9%, серед жінок – 64,3%. А як зазначалося вище, представники обох цих груп погоджувалися з наведеною думкою рідше, ніж респонденти, що забезпечені краще або гірше.

Натомість у другому випадку жінки значуще частіше (43,9%) погоджувалися зі змістом вислову, ніж чоловіки (35,9%; $p \leq 0,05$). До того ж «середньозабезпечені» жінки були частіше згодні з ним, ніж ті жінки, що забезпечені краще або гірше, на відміну від чоловіків, серед яких «середньозабезпечені» рідше висловлювали згоду. Очевидно, представниці середнього класу активніше використовують

такий помисливий конструкт як захисний спосіб тлумачення змісту соціальних процесів.

Узагальнення отриманих результатів дало підстави зробити висновок про те, що позиція представників середнього класу в ціннісно-орієнтаційній сфері сучасного українського суспільства має виразний гендерно розподілений зміст. У просторі співвідношень цінностей українських і російських уявлення чоловіків становлять більш цілісний конструкт, але водночас є внутрішньо суперечливішими за змістом, тоді як жіночі уявлення характеризує сильніша розмитість і намагання конкретизувати цінності через їхню персоніфікацію. Чоловікам притаманне активніше рефлексування своїх почуттів, яке поєднується з орієнтацією на діяльні способи досягання результату. Натомість жінки охочіше обирають помисливо-захисні шляхи ціннісного орієнтування.

Загалом описані характеристики – більш «жіночі» або більш «чоловічі» – можна узагальнити як дві основні функції середнього класу у сфері ціннісно-орієнтаційного самовизначення суспільства. Якщо зважити на позагендерну природу сучасних постмодерністських пояснень, то «жіночу» функцію слід визначити як *стабілізаційну* (плекання й утривалення наявних цінностей), а «чоловічу» – як *трансформаційну* (підготовку до ціннісних змін та здійснення їх). Гендерний розподіл у такому разі відображає певні статистичні залежності, але сам зміст цих функцій визначається не статтю представників середнього класу, а їхньою загальною економічною та психологічною роллю в суспільстві.

Література

Алешина И. В. Поведение потребителей: учеб. пособие для вузов / И. В. Алешина. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000.

Антонов А. Социология семьи / А. Антонов, В. Медков. – М. : Изд-во МГУ : Изд-во Междунар. ун-та бизнеса и упр., 1996.

Бедность: альтернативные подходы к определению и измерению : кол. моногр. – М. : Моск. центр Карнеги, 1998.

Бейкер К. Влияние сталинских репрессий конца 30-х годов на жизнь семей в трех поколениях / К. Бейкер, Ю. Гиппенрейтер // Вопросы психологии. – 1995. – № 2. – С. 66–83.

Белкин А. Почему беднеют бедные? [Электронный ресурс] / Белкин А. – 2002. – Режим доступа : <http://semya.potrebitel.ru/data/8/49/08.shtml>.

Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2001.

Беленька Г. В. Стратифікація суспільства та її вплив на сучасну сім'ю / Г. В. Беленька // Здоров'я дитини – від родини // [Беленька Г., Богініч О., Машовець М.]. – К. : СПД Богданова А. М., 2006.

Бова А. Динаміка уявлень населення України про суб'єктивно-нормальний дохід / А. Бова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 138–144.

Бова А. Уявлення про суб'єктивно-нормальні доходи населення України і Грузії / А. Бова // Соціальна психологія. – 2009. – № 4 (36). – С. 113–120.

Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – 2002. – Т. 3. – № 5. – С. 60–74.

Варга А. Семейные мифы в практике системной семейной психотерапии / А. Варга // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2001. – № 1–2. – С. 65–76.

Васильченко О. М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості : навч.-метод. вид. / О. М. Васильченко. – К., 2012.

Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.

Васютинський В. О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика субкультури бідності / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – С. 19–32.

Волчкова Л. Стратегии социологического исследования бедности / Л. Волчкова, В. Минина // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 49–56.

Горшков М. К. Богатые и бедные в России в начале 2000-х годов [Электронный ресурс] / М. К. Горшков, Ф. Э. Шереги // Ретроспектива политической жизни в России (2000-е годы). – 2010. – Режим доступа : <http://www.smolsoc.ru/images/referat/a2833.pdf>.

Губеладзе І. Г. Особливості самовизначення сільської і міської молоді в категоріях «бідні-багаті» / І. Г. Губеладзе // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2011. – Вип. 11. – С. 112–123.

Гусєв І. М. Суб'єктивне переживання бідності молоддю: проблема вимірювання та психологічний зміст / І. М. Гусєв // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. – О., 2013. – Т. 18. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 185–191.

Дейнека О. С. Экономическая психология / О. С. Дейнека. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000.

Диагностика совместимости. Опросник «Измерение установок в супружеской паре» Ю. Е. Алешиной [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://pro-psixology.ru/psixologicheskoe-obsledovanie-semi/623-diagnostika-sovmestimosti-oprosnik-izmerenie.html>.

Ельяшевич А. М. Анкета гендерных ролей ГСИО («Гендерные стереотипы, идентификация, оценка») / А. М. Ельяшевич, С. Е. Каргапольцев, В. В. Новочадов // Гендерные отношения в современном российском обществе : матер. второй межвуз. студ. конф. – СПб. : Политехника, 2002.

Євдокимова В. В. Особливості проблеми виміру та подолання бідності в Україні / В. В. Євдокимова // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2008. – Т. 83. – С. 40–46.

Зубіашвілі І. Соціально-психологічна сутність грошей / Ірина Зубіашвілі // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 128–141.

Зубіашвілі І. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації / Ірина Зубіашвілі // Соціальна психологія. – 2008. – № 5 (31). – С. 109–122.

Канеман Д. Рациональный выбор, ценности и фреймы / Д. Канеман, А. Тверски // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 4. – С. 31–42.

Каніболоцька М. С. Соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом : дис. ... канд. психол. наук / М. С. Каніболоцька. – К., 2014.

Карвацкий А. Андеркласс и культура бедности в среде бывших государственных сельских хозяйств в контексте теоретических и интерпретаци-

онных дискуссий / А. Карвацкий, Д. Антонович // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 36–70.

Ковалиско Н. Город: многомерное пространство неравенств / Н. Ковалиско // Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2006. – С. 290–311.

Корокошко И. О. Особенности экономического сознания у лиц с разными жизненными ориентациями : автореф. дис. ... канд. психол. наук / И. О. Корошко. – Саратов, 2011.

Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер. – СПб. : Коруна, Литера плюс, 1994.

Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.

Кравченко А. И. Основы социологии : учеб. пособие для студ. сред. спец. учеб. завед. / А. И. Кравченко. – Екатеринбург : Деловая книга; М. : Раритет, 1999.

Красилова А. Н. Социальный капитал как инструмент анализа неравенства в российском обществе / А. Н. Красилова // Мир России. – 2007. – № 4. – С. 160–180.

Крюкова Т. Л. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) / Т. Л. Крюкова, Е. В. Куфтык // Журнал практического психолога. – 2007. – № 3. – С. 93–112.

Кузина Р. З. Сравнительная социально-психологическая характеристика представителей «бедные» и «богатые» как социальных групп в условиях трансформации общества : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Р. З. Кузина. – Ярославль, 2007.

Курышова Л. Н. Стиль потребления бедных в современном российском обществе : дис. ... канд. социол. наук / Л. Н. Курышова. – Саранск, 2010.

Лавріненко Н. Соціально-економічні проблеми сільської молоді / Н. Лавріненко // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2005. – С. 303–310.

Лебедева Н. М. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Journal of Institutional Studies (Журнал институциональных исследований). – 2010. – Т. 2. – № 1. – С. 17–34.

Лепіхова Л. Соціально-психологічна компетентність у вимірах успішного життєздійснення особистості / Л. Лепіхова // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 53–66.

Лібанова Е. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Е. Лібанова. – К., 2008.

Лібанова Е. Подолання бідності: погляд науковця / Е. Лібанова, О. Палій // Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики. – Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 26–32.

Максименко А. А. Стратегии экономического поведения молодежи регионов России: политико-психологический аспект : дис. ... канд. психол. наук / А. А. Максименко. – СПб., 2004.

Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях (Справочник практического психолога) [Электронный ресурс] / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – Режим доступа : <http://www.klex.ru/9nf>.

Мастинець М. В. Соціальні детермінанти споживацької поведінки в сучасному суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / М. В. Мастинець. – Х., 2009.

Махмудов Р. К. Территориальная дифференциация бедности в Ставропольском крае : автореф. дис. ... канд. геогр. наук / Р. К. Махмудов. – Ставрополь, 2011.

Мачеринскене И. Социальный капитал организации: методология исследования / И. Мачеринскене, Р. Минкуте-Генриксон, Ж. Симаневичене // Социологические исследования. – 2006. – № 3 – С. 29–39.

Мельник Ю. И. Особенности экономической идентичности сельских и городских жителей [Электронный ресурс] / Ю. И. Мельник, И. Л. Яковлева // Международная интернет-конференция. – 2011. – Режим доступа : <http://sites.google.com/site/konfep/Home/1-sekcia/melnik-1>.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. – М. : АСТ, Хранитель, 2006.

Момоток О. Дослідження бідності в Україні та шляхи її подолання / О. Момоток // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2011. – № 1 (4). – С. 125–129.

Нестерова А. Социально-психологические детерминанты семейных мифов : автореф. дис. ... канд. психол. наук / А. Нестерова. – М., 2004.

Овчинцева Л. Особенности сельской бедности / Л. Овчинцева // Отечественные записки. – 2004. – № 1 (15). – С. 8–11.

Олифирович Н. И. Психология семейных кризисов / Н. И. Олифирович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб. : Речь, 2006.

Основы психологии: Практикум / ред.-сост. Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005.

Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К. : Міленіум, 2005.

Падун М. А. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М. А. Падун, А. В. Котельгакова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 4. – С. 98–106.

Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии / Патнэм Роберт. – М. : Ad Marginem, 1996.

Пляскина Г. Е. Социальная адаптация малообеспеченных семей в новых социально-экономических условиях (на материалах республики Бурятия) : автореф. дис. ... канд. социол. наук / Г. Е. Пляскина. – Улан-Удэ, 2007.

Посыпанова О. С. Социальная психология потребления / О. С. Посыпанова. – Калуга : Изд-во КГПУ, 2004.

Практикум по возрастной психологии / ред.-сост. Головей Л. А., Рыбалко Е. Ф. – СПб. : Речь, 2005.

Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 1998.

Прибиткова І. Бідність як наслідок нерівного перерозподілу багатства в українському суспільстві / І. Прибиткова // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 167–175.

Прибыткова И. Урбанизация в Украине на пороге XX века / И. Прибыткова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 3. – С. 31–40.

Распределение ролей в семье. Методики исследования семейных отношений [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://psycabi.net/testy/720-raspredelenie-rolej-v-seme-metodiki-issledovaniya-semejnykh-otnoshenij>.

Семків І. Довіра в структурі соціального капіталу: психологічний аналіз / І. Семків // Соціальна психологія. – 2010. – № 5 – С. 99–106.

Семків І. І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу / І. І. Семків // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 699–709.

Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель : дис. ... канд. психол. наук / І. І. Семків. – Львів, 2009.

Семеніхіна Г. В. Вплив соціальних чинників на формування гендерних стереотипів дівчат / Г. В. Семеніхіна, А. І. Єфімова // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2012. – Т. XIV. – Ч. 2. – С. 331–338.

Симонян Р. Х. Средний класс: социальный мираж или реальность? / Р. Х. Симонян // Социологические исследования. – 2009. – № 1. – С. 55–61.

Солодовников В. Социология социально-дезадаптированной семьи / В. Солодовников. – СПб. : Директ, 2007.

Суиенко Е. И. Номі есопмісус соровенноі України. Поведенчеський аспект / Е. И. Суиенко, Т. О. Ефременко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003.

Тапилина В. С. Представления о причинах бедности и богатства / В. С. Тапилина // Соціологічеськеські дослідження. – 1997. – № 3. – С. 124–130.

Титов В. Н. Соціальний капітал в контексті проблеми формування громадянського суспільства / В. Н. Титов // Соціосфера. – 2010. – № 1. – С. 65–71.

Тихонова Н. Е. Низший клас в соціальній структурі російського суспільства / Н. Е. Тихонова // Соціологічеськеські дослідження. – 2011. – № 5. – С. 24–35.

Тихонова Н. Е. Соціальний капітал: теорія і практика. Соціальний капітал як фактор нерівності / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность. – 2004. – № 4. – С. 24–35.

Фетискин Н. П. Соціально-психологічеська діагностика розвитку особистості і малих груп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ін-та психотерапії, 2002.

Фукуяма Ф. Великий розрив [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма. – М., 2003. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/fuku/index.php.

Хащенко В. А. Економічеська ідентичність особистості: психологічеськеські детермінанти формування / В. А. Хащенко // Психологічеський журнал. – 2004. – Т. 25, № 5. – С. 32–49.

Чепурко Г. Рівень життя населення: поселенський аспект / Г. Чепурко // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України. – К., 2005. – С. 253–263.

Чернега О. Глобальна бідність: масштаби, тенденції і загрози розвитку / О. Чернега, В. Опалько. – Донецьк, 2010.

Чигрин В. О. Сільська молодь: досвід комплексного соціологічного аналізу / В. О. Чигрин. – Мелітополь, 2006.

Швец А. Мотивация вступлення в брак и ее влияние на кризис будущей семьи / А. Швец, Е. Могилевкин, Е. Каргаполова // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 89–97.

Шипилов А. В. Иное города [Електронний ресурс] / А. В. Шипилов. – Режим доступу : www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/06/09/.../shipilov2/pdf.

Шутценберг А. А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщин, передачи травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценберг. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005.

Яблонська Т. М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин / Т. М. Яблонська. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013.

Ariely D. Predictably irrational / Dan Ariely. – London : HarperCollins, 2008.

Lewis O. The culture of poverty / O. Lewis // Explosive Forces in Latin America / John J. Tepaske and Sydney N. Fisher. – Columbus : Ohio State University Press, 1964.

Lewis O. The culture of poverty / O. Lewis // On understanding poverty: Perspectives from the social sciences / Ed. by D. P. Moynihan. – New York : Basic Books, 1969.

Mayer S. E. The Influence of Parental Income on Children's Outcomes / S. E. Mayer. – Wellington : Knowledge Management Group, Ministry of Social Development, 2002.

Townsend P. Poverty in the United Kingdom / P. Townsend. – London : Allen Lane and Penguin Books', 1979.

3. ОСВІТНЯ КАР'ЄРА І ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ: ДОЛЯ СУБ'ЄКТА ДОЛАННЯ БІДНОСТІ

3.1. Самовизначення особи у сфері освіти як соціально-психологічна проблема

Міра *ресурсного забезпечення* пересічної особи істотно корелює з рівнем її освіти. Так, частка бідних із вищою освітою значно менша за частку бідних без вищої освіти. Але цей факт можна тлумачити не лише як те, що рівень освіти забезпечує достатній ресурс життєдіяльності, а й як те, що бідні мають утруднений доступ до її здобуття. На наш погляд, у контексті додання бідності саму освіту доречно розглядати як ресурс життєдіяльності, відтак утрата чи ускладнення або здобуття чи полегшення доступу до неї стають свідченням динамічних зрушень у ресурсному забезпеченні життєдіяльності.

Загалом громадський інтерес до зв'язку бідності і освіти зумовлено розумінням того, що освіта є неодмінною умовою суспільного піднесення; забезпечення справедливому доступу до освіти уможливорює входження країни до глобального ринку. Проблемну ситуацію з освітою в Україні відображають висновки експертів про таку особливість української бідності, як бідність серед освічених. Освіта не гарантує громадянам України ні підвищення їхнього ресурсозабезпечення до достатнього рівня, ні уникнення ризиків утратити раніше набуті ресурси. Відтак спроможність освіти серед інших ресурсів особи – таких як здоров'я, вік, соціальні зв'язки, родина – постає і як не потужна, і як уразлива, а самовизначення у сфері освіти стає лише одним із багатьох можливих способів зміни стилю життя в напрямі додання бідності [Обеспечение..., 2014, с. 4; Zhornova, 2013].

Додавання бідності як стилю життя в процесі *самовизначення у сфері освіти* ми розглядаємо як повсякденну, звичайну активність, що її особа усвідомлює як доцільне вибудовування свого життя, як пересічну активність, спрямовану на зміну власного існування через

вплив на самого себе. Через пов'язаність процесів долання бідності і самовизначення особи репрезентовано ідею інтеграції впливу кожного індивіда на суспільство, культуру, утвердження його здатності до актуалізації питання про ресурсне забезпечення власної життєдіяльності.

Засадничим положенням осмислення можливості долати бідність через самовизначення у сфері освіти є керованість процесом стилетворення шляхом свідомого долучення до або відмежування від участі в ре/трансляції знання. Ключовою суперечністю тут є невідповідність між спроможністю освіти нівелювати досвід відтворення бідності, з одного боку, і браком практики актуалізації ідентичності учасника процесу ретрансляції знання – із другого.

Самовизначення у сфері освіти як соціальну дію ми розглядаємо як установлення особою своїх здобутків і перспектив в опануванні освітніх і/або освітньо-професійних програм (далі ОП/ОПП). Аби встановити свої здобутки, потрібно оцінити здійснене, щоб оцінити перспективи – слід визначити потенціал освіти та можливості його використання. Тим самим особа, переосмислюючи свою участь у ре/трансляції знання, наперед і наново характеризує свою соціальну належність. При цьому йдеться не про те, як саме – адекватно чи ні, цілісно чи фрагментарно, постійно чи ситуативно – вона усвідомлює набуту освіту, результати опанованих О/ОПП, а радше про межі спроможності продукувати небідність. По суті таке усвідомлення створює підґрунтя для наступного долання бідності як стилю життя. Відтак самовизначення у сфері освіти може стати важливою соціальною практикою невідтворювання бідності.

Пропонуємо такі принципи самовизначення особи у сфері освіти.

Принцип актуальної участі означає, що самовизначення у сфері освіти стає таким собі «лакмусовим папірцем», що показує намагання особи не ре/продувати бідності як стилю життя. У часовому вимірі таке намагання постає не в майбутньому, а «тут і тепер», є значущим сьогодні, але ця значущість не минає й надалі. Ми розрізняємо статичне і динамічне самовизначення у сфері освіти як індикатори не/розв'язності проблеми долання бідності як стилю життя. Завдяки динамічному самовизначенню особа означає зміни у власному стилі життя – від бідності до небідності – через готовність брати участь у процесі ре/трансляції знання.

Принцип диверсифікації ресурсів передбачає, що особа водночас здійснюватиме: паралельний пере/облік ресурсів подолання бідності, зокрема в контексті визначення того, якою мірою вони посилюють здатність продовжувати освіту; концентрацію різних ресурсів життєдіяльності, зокрема здоров'я, соціальних зв'язків, сімейних статків задля реалізації перспектив у сфері освіти.

Принцип збалансованості ресурсів спонукає розглядати проблему додання бідності як стилю життя крізь призму розв'язання суперечності між набутих досвідом використання ресурсів життєдіяльності і новими вимогами до їхнього балансу. У такому разі бідність позначено дисбалансом між надходженням і витрачанням ресурсів, використанням ресурсів відновних і невідновних, неможливістю компенсувати дефіцит одного ресурсу надлишками іншого тощо.

В Україні скрутне становище фахівців із вищою освітою можна кваліфікувати як новий формат проблеми запобігання і подолання бідності. Слід розуміти, що її розв'язання не лише зачіпає зміни в матеріально-фінансових статках особи, а й порушує питання про її готовність до свідомого непродукування бідності як стилю життя в умовах недостатньої ресурсозабезпеченості.

Заохоченням до невідтворення бідності як стилю життя навертають до сенсу зусиль у напрямі зростання добробуту і свідомого запобігання негараздам. Зростання добробуту стає ознакою позитивної динаміки в процесі подолання бідності як стилю життя і може бути діагностоване через зрушення в балансі ресурсів життєдіяльності, зокрема через зміни в змісті усталеного і нового, нового і новітнього тощо.

Принцип відповідальності за свою життєдіяльність є визнанням і прийняттям індивідуально-особистісного формату втілення ідей відповідальності й служіння в реаліях сьогодення через артикуляцію звітування та підлеглих. Сенс соціокультурної норми можна вбачати в окресленні прийнятної для соціуму мети довільної активності пересічної особи як її самовизначення, що відбувається через вибір життєдіяльнісних орієнтирів на засадах сформованого позитивного образу Іншого.

За основні *типи самовизначення у сфері освіти* визнаємо такі:

- функціональний – ствердження потужності освіти як ресурсу подолання бідності та докладання зусиль до опанування ОП/ОПП;

- дисфункціональний – заперечення потужності освіти як ресурсу подолання бідності та ухиляння від зусиль до опанування ОП/ОПП;

- умовно функціональний – ствердження потужності освіти як ресурсу подолання бідності та ухиляння від зусиль до опанування ОП/ОПП;

- умовно дисфункціональний – заперечення потужності освіти як ресурсу подолання бідності та докладання зусиль до опанування ОП/ОПП.

Спираючись на описані принципи і типи самовизначення у сфері освіти, в емпіричному дослідженні ми зосередили увагу на оцінці особою своєї здатності цілеспрямовано змінювати стан ресурсозабезпечення, використовуючи потенціал освіти. Саме готовність ризикнути наявними ресурсами, аби мати можливість опанувати ОП/ОПП, яскраво простежується в результатах самооцінки здобутків і перспектив у цій сфері. Результати самовизначення особи у сфері освіти, розглянуті ззовні як підсумок її соціальної активності, стали відкритими й прозорими і дотичними до розглядуваної проблеми.

Така відкритість, прозорість і дотичність дає підстави говорити про певні тенденції в самовизначенні тих, хто є достатньо ресурсозабезпеченим. Так, аби дослідити міру усвідомлення потенціалу освіти, 172 студентам й аспірантам Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного транспортного університету, Запорізького національного технічного університету, Запорізької індустріальної академії було запропоновано написати есе на тему «Бідність. Освіта. Особистість: Точки перетину».

Описи було опрацьовано за допомогою контент-аналізу. Отримані змістові одиниці (по 5,7 на респондента) поділено на такі групи: усвідомлення потенціалу освіти; екстраполяція «чужої» ситуації на себе; агенти змін. Аналіз цих даних показав: по-перше, прийняття освітнього середовища як сприятливої умови набуття досвіду вибудовування стилю життя, відмінного від бідності, є вкрай «млявим»; по-друге, екстраполяція «чужої» ситуації на себе відбувається у форматі або співчуття, або звинувачення в бездіяльності, а приклади незнеособленої допомоги особам із недостатнім ресурсо-

забезпеченням є поодинокими й невиразними; по-третє, серед агентів змін найчастіше згадують державу і саму особу, яка потерпає через недостатнє ресурсозабезпечення, при цьому державу звинувачують у неспроможності надати бідним якісну освіту, а особу здебільшого жаліють, але не визнають, що й у скрутній ситуації треба перейматися питаннями освіти.

З одного боку, респонденти виявили нехіть до питань про: доцільність здобуття вищої освіти бідними особами: особистий внесок у додання бідності, допомогу й підтримку матеріально незабезпечених студентів; спільні для бідних і небідних труднощі адаптації до освітнього середовища та вимог вишів; спільні для всіх труднощі входження до професійної спільноти; дискримінацію, бодай і приховану, через неспроможність вести певний стиль життя, наприклад: брати участь у престижному дозвіллі, діставати додаткові освітні послуги. Проте, з другого боку, приділяють увагу питанням про: про труднощі, зокрема матеріальні, навчання у виші; державну політику та обов'язки суспільства у сфері вищої освіти; неоднакові можливості забезпечених і незабезпечених студентів здобути лідерство в колективі або стати аутсайдером; труднощі входження до професійної спільноти через брак соціальних зв'язків у сфері майбутньої професійної діяльності; брак досвіду перебування в інших культурах та інших країнах.

Проведене опитування серед тих самих респондентів (студентів та аспірантів), а також 35 учнів професійно-технічних училищ у Запорізькій області підтвердило наявність зв'язків між освітніми ресурсами особи та освітніми ресурсами її батьків. Так, 84,9 % студентів та аспірантів зазначили, що їхні батьки або принаймні один із них має вищу освіту, тоді як лише в 5,7 % учнів профтехучилищ батьки навчалися у виші. Саме в юності як етапі принципового особистісного самовизначення освітні переваги можна пояснювати трансмісією освітніх ресурсів від батьків до дитини.

Для того щоб переконатися у сформованості здатності особи до підвищення рівня освіти, ми запропонували студентам низку завдань. В одному з них треба було серед перелічених тверджень позначити «правильні»: «Були випадки, коли й без закінчення вишу ставали докторами/кандидатами наук», «Якщо людина розумна, то вона може вступити до вишу, не закінчуючи школи», «Єдиний спосіб здобути потрібні знання – це пройти повний курс навчання в за-

кладі освіти», «Навчання на курсах садівників-любителів теж вважається за освіту», «Немає таких правил, за якими виш може відмовити випускникові загальноосвітньої школи в прийомі його документів на навчання», «Не обов'язково мати документ про освіту, щоб тебе вважали за кваліфікованого фахівця», «Можна здобувати освіту в будь-якому віці», «Якщо хочеш навчатися, то завжди знайдеш прийнятний варіант здобування освіти».

У наступному завданні потрібно було вибрати з наведених висловів три такі, із якими респондент найбільше погоджувався: «Особисто для мене освіта – це...»:

- нагода завести нових друзів і приятелів;
- можливість отримати згодом гідну роботу;
- перепустка в краще життя;
- нагода здобути нові знання;
- можливість долучитися до наукових здобутків;
- нескінченний пошук істини;
- нагода виявити свої здібності;
- можливість посилити свій розвиток, зокрема інтелектуальний;
- самореалізація.

Далі респондентам пропонували перелічити ознаки сучасної вищої освіти загалом і вітчизняної зокрема, продовживши фрази: «Сучасна вища освіта...», «Вітчизняна вища освіта сьогодні...», «Вітчизняна вища освіта через п'ять років...».

Нарешті ми просили розповісти про свою довишівську освіту – у межах трьох-п'яти речень.

Якісний аналіз отриманого емпіричного матеріалу було спрямовано на отримання відповідей на запитання про: наміри особи щодо дальшого опанування ОП/ОПП і того, від чого вона готова заради цього відмовитися; готовність до інакших дій для опанування ОП/ОПП та до труднощів, переборювання яких не гарантує подолання бідності; те, наскільки самовизначення у сфері освіти є практикою (тобто діями, пов'язаними між собою і зчепленими з іншими повсякденними діями) і чи змінюється така практика залежно від ресурсозабезпечення особи; межі самовизначення, які впливають на вибір інакшого стилю життя.

Якщо особа не розуміє виняткового значення освіти, то процес опанування ОП/ОПП розгортається для неї лише як перебування в

навчальному закладі, а дисбаланс ресурсів життєдіяльності виявляється через брак компенсації за витрату невідновного ресурсу – часу. Зазначимо, що пересічне переконання в тому, що для подолання бідності краще допомогти особі матеріально, ніж навчити її, як треба жити, часто становить ґрунт заперечення ролі освіти як ресурсу додання бідності. А неготовність або небажання докладати особистих зусиль до опанування ОП/ОПП нерідко маскують, перебільшуючи вагу інших активностей – наприклад, довше відпочивати або більше працювати, аби заробити грошей.

Якщо особа визнає процес опанування ОП/ОПП за скінченний, то її самовизначення є непродуктивним. До таких граничних наслідків самовизначення можна додати й проміжні – відносно продуктивне та відносно непродуктивне. Перебування у сфері освіти не можна обмежувати тільки засвоєнням наукового знання певного рівня складності – без коригування умов його ре/трансляції і вимог до засвоєння, офіційним засвідченням результатів та отриманням диплома. До того ж сучасні зміни у сфері освіти пов'язані з упровадженням нових інформаційно-комунікаційних технологій, що передбачає не просто володіння певними ресурсами (персональним комп'ютером, засобами мобільного зв'язку та ін.), а й постійне оновлення їх (часом доволі витратне). Відтак рівень ресурсозабезпечення особи стає додатковою перевагою або перешкодою в опануванні ОП/ОПП. Для особи з недостатнім ресурсозабезпеченням передумовою додання бідності як стилю життя є свідома відмова від того, що заважає їй мати такі засоби або не сприяє їхньому оновленню.

Отже, розглядаючи самовизначення особи як оцінку нею своїх *досягнень і перспектив в опануванні ОП/ОПП* задля позитивної динаміки ресурсозабезпечення, ми виходимо з того, що освіта стає ресурсом тоді, коли участь у процесі ре/трансляції знання усвідомлено як можливість «тут і тепер» змінити стиль життя шляхом реалізації відповідних намагань. Подолання бідності як стилю життя в процесі самовизначення у сфері освіти може бути переформульовано в проблемі переосмислення особою з недостатнім рівнем ресурсозабезпечення своєї спроможності стати представником професійного середнього класу і носієм його культури. У сфері освіти перспективи змінити стиль життя належить пов'язувати із зусиллями з опанування ОП/ОПП. При цьому наявність більш ніж одного «горизонту» такої зміни розмиває престиж цього ресурсу. Такими «горизонтами» є

зрушення як у бік подолання бідності, так і в бік її «безповоротного» неподолання, а самовизначення у сфері освіти набуває або перспективного, або депресивного характеру.

Процес долання бідності започатковує *перевизначення актуальної ідентичності*. На цьому етапі емпіричного дослідження з-поміж 215 представників різних соціальних категорій, опитаних за випадковою вибіркою, було вибрано 35 таких, що відповідали ознакам суб'єкта подолання бідності (вік 35-60 років, перевищення рівня освіти батьків, позитивні зрушення в добробуті порівняно з батьками). Застосовані якісні методи дослідження до аналізу бесід та інтерв'ю дали змогу уточнити, що таке перевизначення процесуально розгортається через розв'язання особою суперечності між, з одного боку, докладеними нею зусиллями, аби належати до небідних, не відтворювати бідності як стилю життя, поліпшити своє ресурсозабезпечення, і, з другого боку, браком досвіду того, як змінювати свою належність, продукувати інакший стиль життя, збільшувати доступ до зовнішніх ресурсів. Розуміння такої невідповідності і стає доконечним наслідком самовизначення особи у сфері освіти. Його достатній рівень має бути засвідчено намаганнями особи якщо не змінити свою ідентичність, то принаймні актуалізувати належність до нової групи.

3.2. Освітня кар'єра: поняття, види, принципи побудови

Під процесом долання бідності як стилю життя ми розуміємо перехід до такої повсякденної життєдіяльності, у якій чільне місце посідає *побудова освітньої кар'єри*. Вона стверджує спроможність окремої особи та спільноти загалом спрямовано нівелювати нестачу ресурсів. Брак зусиль із побудови освітньої кар'єри є свідченням не лише схильності особи функціонувати в умовах недостатнього ресурсозабезпечення, а й міри згоди чи, навіть, зацікавлення держави, суспільства, окремих спільнот продукуванням бідності й надалі.

Вибудовування освітньої кар'єри – це процес організованого опанування ОП/ОПП, що полягає в установленні особою здобутків і перспектив своєї участі в процесі ре/трансляції знання. Тому різні

типи самовизначення особи у сфері освіти пов'язані з неоднаковими впливами на побудову освітньої кар'єри: функціональний тип безумовно сприяє цьому процесові; дисфункціональний – паралізує або зупиняє його; умовно функціональний означає визнання потужності освіти для подолання бідності без розуміння того, що лише особисті зусилля дадуть змогу змінити стиль життя; дисфункціональний тип поєднує готовність докладати зусиль до опанування ОП/ОПП із відмовою визнавати освіту за ресурс позитивних зрушень у бідності.

Щоб підтвердити наші припущення щодо впливу результатів самовизначення особи у сфері освіти на *планування дальшої участі в процесі ре/трансляції знання*, ми організували й провели групові бесіди з 37 особами про причини їхньої відмови від подальшої освіти. Завданням контент-аналізу змісту цих бесід було виокремлення ключових характеристик активності особи у сфері освіти – таких ознак повсякденних дій, за якими можна зрозуміти їхню значущість для неї.

Об'єкт аналізу становили смислові одиниці висловів учасників. Підрахунок їхньої частоти виявив такі ознаки:

- сенситивність здобувача освіти (у бідних – обмежена віком, у багатих – бажанням здобувати освіти);
- панівний сценарій здобування освіти – кінцевий або контентний.

Оскільки самовизначення особи у сфері освіти започатковує освітню кар'єру, то побудова останньої якраз і увиразнює здатність посилювати актуалізовану ідентичність учасника процесу ре/трансляції знання. На цій підставі ми виокремлюємо такі аспекти будування освітньої кар'єри:

- масштабування кар'єри як розгортання/згортання повсякденної активності, пов'язаної з опануванням ОП/ОПП, без зменшення її позитивних наслідків;
- диверсифікація кар'єри як поширення зусиль з опанування ОП/ОПП не лише на сферу праці, а й дозвілля;
- осучаснення кар'єри як відповідної до повсякденної активності, пов'язаної з опануванням ОП/ОПП, та несуперечливої щодо новітніх освітніх трендів.

Якщо побудову освітньої кар'єри розглядати як цілеспрямоване продукування особою небідності, то вплив на таку її спроможність є рівнозначним цілеспрямованим діям із додання бідності як

стилю життя. Ми вважаємо, що такі дії мають посісти чільне місце в змісті психолого-педагогічного впливу на формування досвіду повсякденної життєдіяльності [Жорновая, 2014].

Наступний етап дослідження розгортався в площині вивчення умов продуктивної побудови освітньої кар'єри. Іншими словами, ми досліджували процес формування суб'єкта долаття бідності, під яким розуміємо спрямований *вплив освітянської спільноти* на зміцнення здатності особи нейтралізувати вразливості, спричинені недостатнім ресурсозабезпеченням.

Установлення результатів педагогічного впливу має своїм завданням виокремити тих, хто, по-перше, осмислює життєдіяльність у площині постійного привласнення нових культурних значень долаття бідності як повсякденної активності, по-друге, свідомо перетворює власне існування внесенням до нього подій, по-третє, здійснює долаття бідності як життєві акції за нормами відповідальності й служіння [Жорнова, 2012].

Емпіричне дослідження на цьому етапі було зосереджено на вивченні відмінностей у поглядах учасників ре/трансляції знання на самих себе залежно від стану ресурсозабезпечення: яким бачать учасника ре/трансляції знання «бідні» і «небідні» студенти, тобто самі учасники цього процесу. Методом дослідження була групова бесіда.

Ми виявили опозиційні погляди на: віковий ценз учасників; сценарії участі (скінченний або нескінченний); дії з ресурсами (витрати або здобутки). Проте найбільше нас цікавили уявлення про взаємодію основних учасників ре/трансляції знання. Ми виходили з таких характеристик взаємодії основних учасників ре/трансляції знання:

- носій дефіциту знання – носій знання;
- бажання присвоювати знання – здатність передавати знання;
- продукування нового знання.

Таке вибудовування освітньої кар'єри має розгортатися в просторі *неконфронтаційного зіткнення стилів життя*. Для особи, яка долає бідність, воно постає як розв'язання суперечностей між зусиллями і недостатнім досвідом: ліквідації дефіциту знань; привласнення або створення нових знань; пошуку носія знання; упорядкованої взаємодії з ре/транслятором знань; участі в трансляції знань. Саме

спроможність розв'язати означені суперечності і стає свідченням просування особи шляхом долаття бідності.

Узагальнення отриманих матеріалів дало підстави виокремити умови, що сприяють побудові освітньої кар'єри:

- інтеріоризація в процесі навчання досвіду повсякденної життєдіяльності в стилі, відмінному від стилю бідності;
- поставання нової ідентичності як відмови від ідентичності в межах опозиції «бідний – багатий» і привласнення сенсу встановлення належності в межах опозиції «освічений – неосвічений»;
- спрямованість на висхідну соціальну мобільність як умову розширення перспектив у сфері освіти.

До емпіричного дослідження на цьому етапі ми залучили психолога Запорізького педагогічного коледжу для проведення бесіди із викладачами, на якій обговорювали їхню готовність до педагогічного впливу на зміну «бідними» учнями стилю життя. Ішлося про намагання особи, яка не має достатніх ресурсів, опановувати нові ОП/ОПП, про те, наскільки такі намагання мають ставати більш інтенсивними й поширеними і чи варто сприяти їхній ретрансляції.

Було виявлено, що: викладачі підтримують ідею навчання їх цілеспрямовано створювати умови для самовизначення учнів у сфері освіти; уваги до питань про зміни стилю життя учнів майже не привертають; у викладачів немає досвіду рефлексії змін у своєму стилі життя; викладачі визнають доцільність педагогічного впливу на стиль життя учнів, проте дуже обережно ставляться до розширення своїх обов'язків; викладачі згодні, щоб їхня робота із впливу на стиль життя незаможних учнів підлягала експертизі, але без наступних управлінських рішень за її наслідками.

Ми дійшли висновку про те, що педагогічний вплив на подолання бідності як стилю життя поки що не є предметом вивчення, унаслідок чого вищеописані умови побудови освітньої кар'єри, такі як інтеріоризація досвіду повсякденної життєдіяльності в стилі, відмінному від бідності, поставання нової ідентичності в межах опозиції «освічений – неосвічений» на противагу опозиції «бідний – багатий», формування спрямованості на висхідну соціальну мобільність задля розширення перспектив у сфері освіти мають радше стихійний характер.

Наступним кроком у свідомому подоланні бідності як стилю життя мають стати зусилля з *формування спільноти просвітників сенсу знання*. Саме професійна підготовка фахівців із вищою освітою забезпечуватиме виконання випускниками вишів таких щонайважливіших суспільних функцій, як відтворення висококваліфікованої робочої сили, продукування нових суспільних, політичних, економічних, культурних практик, національна консолідація.

Питання про наслідки самовизначення особи у сфері освіти доречно пов'язувати з питанням про внесок соціуму в її підготовку до збалансування ресурсів життєдіяльності, зокрема про ефективність психолого-педагогічного впливу на готовність до побудови освітньої кар'єри. І тоді продуктивне чи непродуктивне самовизначення особи засвідчуватиме компетентність спільноти в розв'язанні проблем подолання бідності.

На наше переконання, місія освітянської спільноти – тримати план освіти перед очима бідних. Загальна логіка руху особи від некомпетентності в бік компетентності в зміні стилю життя має набувати вигляду здатності до:

- адекватних дій у звичних ситуаціях недостатнього ресурсозабезпечення, усвідомлення наявних обмежень у повсякденній активності;
- диференціації типових ситуацій повсякденної життєдіяльності в умовах достатнього і недостатнього ресурсозабезпечення;
- відтворення іншого перебігу повсякдення за наперед установленими процедурами;
- порушення звичного перебігу повсякдення через виникнення нестандартних обставин;
- свідомого привнесення в повсякдення цілої низки дій, які не вписуються в рамки звичного способу життя особи з недостатнім рівнем ресурсозабезпечення;
- розв'язання комплексних проблем, пов'язаних із дотриманням норм життя особою з достатнім рівнем ресурсозабезпечення, що передбачає переосмислення переваг і вад набутого досвіду зміни стилю життя.

Ми виходили з того, що механізм переосмислення освітньої кар'єри спрацьовує як виникнення нових смислів опанування ОП/ОПП через розриви в змісті і результатах урахування своїх перспектив у сфері освіти, недотримання наступності в колишніх, тепе-

рішніх і майбутніх перспективах [Жорнова, 2012]. Відбувається відхід від неосмисленого повсякдення, якому надають характеристик органічної неподільності.

Визначено складники формування досвіду побудови освітньої кар'єри: цільовий (створення умов для переосмислення досвіду вибудовування освітньої кар'єри), змістовий (інформація про вибудовування освітньої кар'єри як соціально-психологічний чинник зміни стилю життя), процесуальний (репрезентація явища освітньої кар'єри), критеріальний (визначення зрушень в уявленнях про межі освітньої кар'єри), результативний (підтримка висунутих ініціатив щодо зрушень в освітній кар'єрі).

Процес побудови освітньої кар'єри розгортається як докладання особою зусиль до *реалізації освітньоможливого*. Зусилля в одному напрямі, хоча й потужні, звужують площину реалізації освітньоможливого, бо залишають поза увагою інші перспективи освітньої кар'єри. Синхронно досягти плідних зусиль в усіх напрямках буває вкрай складно або й неможливо.

Тому оптимальним варіантом побудови освітньої кар'єри є усвідомлене докладання зусиль водночас у двох напрямках із поетапною зміною одного з напрямів. Наприклад, на початку опанування певної ОП/ОПП доречно поєднати зусилля із входження до нової спільноти із зусиллями з розвитку інтелектуальних та інших здібностей, потрібних для здобуття освіти за обраною спеціальністю. Далі важливішим стає продукування нового знання, що вимагає інтегрування до іншої спільноти. Незмінними на обох цих етапах залишаються зусилля з утворення соціальних зв'язків, тоді як зусилля з підвищення компетентності поступаються місцем перед зусиллями з трансляції знання. Згодом знову відбуватиметься зміна одного з напрямів з огляду на розв'язувані завдання.

Отже, формування спільноти просвітників сенсу знання природно перетікає в розв'язання суперечностей між, з одного боку, намаганнями поширювати сенс знання, увиразнювати нову належність, продовжувати освітню кар'єру і, з другого боку, недостатнім освоєнням неформальних освітніх практик, слабкою репрезентацією набутого стилю життя, потребою перевизначати статус участі в процесах ре/трансляції знання. Позитивну динаміку такого розв'язання ми позначаємо як авторизацію суб'єкта долання бідності.

3.3. Практикум побудови освітньої кар'єри як засобу долання бідності

Для апробації засобів соціально-психологічного впливу на носіїв бідності як стилю життя ми розробили й провели лекцію з моніторингу якості освіти, чільне місце в якій посіли питання відстеження змін у стилі життя суб'єктів навчання, а також семінар, на якому обговорювали сенс втручання в стиль життя суб'єктів навчання та вивчення й поширення педагогічного досвіду з питань подолання бідності як стилю життя.

Результатом педагогічного впливу на формування освітньої кар'єри особи має бути позитивна динаміка самовизначення у сфері освіти, яка встановлюється: по-перше, через розширення можливостей доступу до освіти, маршрутизацію освітнього простору (забезпечити маршрутизацію – це накреслити, спланувати, показати можливості опанування нових ОП/ОПП, що розгортається як сходження від обов'язкової освіти до бажаної); по-друге, завдяки збереженню контексту та освітнього досвіду особи, який передує наявній ситуації самовизначення (їх має бути використано для оптимізації і збалансованого використання наявних ресурсів у процесі побудови освітньої кар'єри); по-третє, шляхом інтеграції соціальних мереж, де створюють і просувають тренд належної освітньої кар'єри.

Ці результати було втілено в практикумі «Самовизначення особи у сфері освіти», який мав на меті актуалізувати в його учасників готовність докладати зусилля в напрямі опанування нових ОП/ОПП. Вироблення відповідних засобів було зосереджено на добірї змісту практикуму, завдяки якому уможливлється формування досвіду побудови освітньої кар'єри для оптимізації ресурсозабезпечення життєдіяльності.

Участь у роботі практикуму забезпечує: налагодження контактів із носіями сенсу освіти; розуміння обмежень самоідентифікації в межах опозиції «бідний – багатий»; окреслення власних перспектив в освіті. За очікувані наслідки участі в практикумі вважаємо: інтеріоризацію стильових ознак «небідності»; актуалізацію ідентичності в межах опозиції «освічений – неосвічений»; спрямування на висхідну соціальну мобільність.

Завдання практикуму були спрямовані на вироблення в учасників стійкого переконання в *доконечності опанування освітніх програм*. Поява такого переконання завдяки аналізу власних зусиль та зусиль колег, докладених до навчального процесу, становить суть корекції ставлення до освітньої і трудової активності. Такими вправами є «Візуалізація зусиль у сфері освіти», «Уявлення про оптимальні зусилля, або Що обрати?». Ключовим моментом їхнього виконання стає проговорення оптимального способу докладання зусиль – почергової, залежно від обставин і ситуації, зміни пріоритетів у їхньому спрямуванні.

Актуалізація нової ідентичності здобувача освіти пов'язана з нівелюванням значущості належності до бідних чи багатих, підвищенням рівня розуміння своїх вимог до освітніх послуг, рефлексією навчального процесу і того, як він віддзеркалює стиль життя та спроможність його змінювати. Такої актуалізації досягають у процесі роботи над вправами «Мій попутник в освіті», «Мій досвід кооперації», «Мої ненавчальні досягнення», «Освітні послуги на ваших умовах».

Проведена робота з апробації соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності як стилю життя в процесі самовизначення у сфері освіти дає підстави припустити, що поставання суб'єкта долання бідності відбувається через переживання практикуму як події. Це допомагає особі усвідомити сенс безупинної ре/трансляції знання та участі в цьому процесі, спрямованому на запобігання бідності як стилю життя та формування готовності до дальших зусиль – побудови освітньої кар'єри за стандартами, вищими від установлених мінімальних вимог обов'язкової середньої освіти.

Щоб мати вірогідні емпіричні дані про можливі зрушення, на початку та наприкінці практикуму його учасники оцінювали свою готовність опановувати нові ОП/ОПП. Вони відповідали на запитання «За однакових умов витрат і надходжень ресурсів який Ви обираєте варіант: навчатися чи не навчатися?». Шкала відповідей мала такий вигляд: «навчатися» – 1 бал, «не знаю» – 0, «не навчатися» – -1.

Якщо на початковому етапі менш ніж п'ята частина випробуваних орієнтувалася на продовження навчання, то на завершення роботи таких стало втричі більше. Частка тих, хто не зміг зробити вибір, зменшилася у 2,5 разу (в обох випадках $p \leq 0,01$), а тих, хто й далі обстоював варіант «не навчатися», – на третину. Загальне спів-

відношення рішуче змінилося на користь позитивного ставлення до того, щоб «навчатися» (рис. 3.1).

Статистично виявлену готовність навчатися має бути підтверджено готовністю докладати серйозних зусиль до опанування нових ОП/ОПП. Тому ми запитали в учасників практикуму, від чого вони готові відмовитися, аби зреалізувати готовність навчатися. Нас цікавило, якою мірою вони усвідомлюють переваги освіти як чинника появи інакшого стилю життя – необхідності.

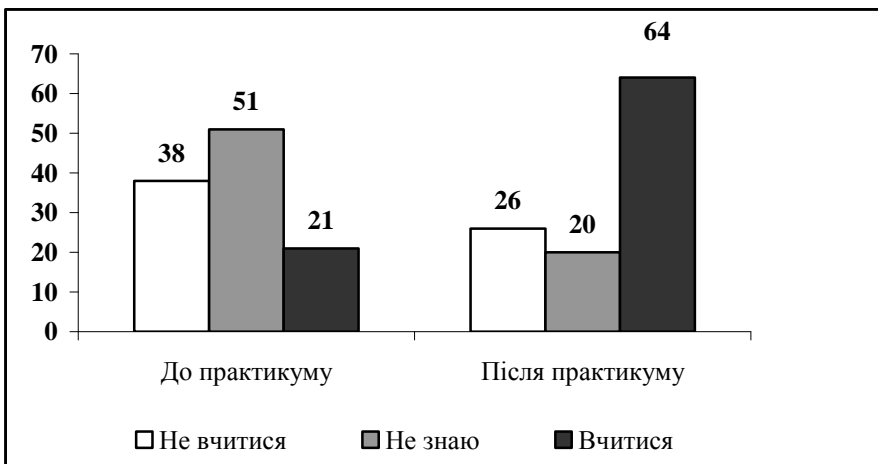

Рис. 3.1. Зрушення в готовності учасників практикуму навчатися

Перед обговоренням цього питання ми повідомили учасників про випадок у Сан-Франциско, коли двоє безхатків побилися, сперечаючись про квантову фізику. У такий спосіб ми привернули увагу до відмінностей у можливостях впливати саме на стиль життя структурованого і неструктурованого, керованого і некерovanого освітнього середовища.

Під час першого обговорення того, яких змін зазнає повсякденне життя кожного учасника практикуму, якщо він приступить до опанування ОП/ОПП, виявилось, що більшою мірою зміни стосуватимуться до появи нових знань. У майбутньому це позначиться на професійній діяльності, а відтак і на балансі ресурсів, тоді як зру-

шень у «теперішньому» повсякденні майже не брали до уваги. Лише після кількох занять учасники почали аналізувати наслідки опанування нових ОП/ОПП не в майбутньому часі, а в теперішньому, відзначаючи «зсуви» в поточному перебігу звичайних справ і роздумів. З'явилося розуміння своєї компетентності не лише як певних знань, умінь і навичок, а як привласнення інакшого сенсу знання, морально-етичних цінностей, які й стають результатом навчання і започатковують невідтворення бідності як стилю життя [Жорнова, 2012].

Отже, ефективність практикуму «Самовизначення особи у сфері освіти» було забезпечено завдяки комплексові завдань і вправ, виконання яких уможливило появу або посилення в учасників позитивних зрушень у побудові освітньої кар'єри. Ця ефективність є результатом збігу позитивного ставлення до участі в процесах ре/трансляції знання і розуміння потреби докладати серйозних зусиль до опанування ОП/ОПП.

Межовим проявом неефективного практикуму стає «зруйнована» можливість вибудовувати освітню кар'єру, такий стан учасників, коли вони наполегливо заперечують сенс участі в процесах ре/трансляції знання та підкреслюють безглуздя зусиль з опанування ОП/ОПП.

У контексті нашого дослідження, услід за Д. Бохманом, який писав про феномен політичної бідності як нездатності якихось груп громадян брати ефективну участь у демократичному процесі та в їхній подальшій уразливості перед наслідками рішень, що приймаються навмисно або ненавмисно [Циганов, 2013], вважаємо за доцільне говорити про феномен *освітньої бідності* як сформованої неготовності бути учасником процесів ре/трансляції знання з подальшим посиленням набутої неспроможності спрямовано будувати освітню кар'єру як послідовне опанування нових ОП/ОПП. Запропонований практикум якраз і покликано руйнувати таку неготовність і навертати особу до сенсу ре/трансляції знання.

Таким чином, розв'язання проблеми подолання бідності як стилю життя в процесі самовизначення особи у сфері освіти пов'язане із «згортанням» або «розгортанням» явища відсторонення спільноти бідних від участі в процесах ре/трансляції знання і залежить від розуміння іншою спільнотою – освітянською – того, наскільки проблема подолання бідності безпосередньо до них стосується та, відповідно, якою є їхня місія в цій справі.

Самовизначення у сфері освіти в контексті подолання бідності як стилю життя слід розглядати не тільки і не стільки через наявний або відсутній в особи доступ до освіти, її якість тощо, як через усвідомлені спільнотою обмеження, що спровоковані неосвіченістю бідних або неучастю їх у процесах ре/трансляції знання. Будь-який вибір із наявних варіантів – брати чи не брати участь у таких процесах – не є виключно рішенням особи, його ще й певною мірою наперед визначено намаганнями освітян як спільноти забезпечити своє функціонування.

Результат самовизначення особи у сфері освіти – це вихідна позиція поставання суб'єкта долати бідності. Побудову освітньої кар'єри особою, яка не досягла стану доконечного ресурсозабезпечення, належить розглядати як індикатор активності такого суб'єкта. Опанування нових ОП/ОПП, привласнення сенсу знання та усвідомлення себе як його просвітника, досягнення необоротності в невідтворенні бідності як стилю життя – ось оптимальний шлях поставання суб'єкта долати бідності.

3.4. Ціннісні орієнтації працівників освіти як представників середнього класу

За результатами численних соціологічних та психологічних досліджень, проблема бідності і багатства тісно пов'язана з рівнем освіти і ставленням до неї громадян. Бідність розглядають як багатомірне явище, що містить у собі брак освіти, низьку професійно-освітню підготовку, обмеження доступу до освіти [Хомра, 2005; Murali, 2004].

Важливе місце в цих співвідношеннях посідає школа як соціальна інституція, що, зокрема, набуло висвітлення в працях польських дослідників. А. Ратецька зазначає, що здобування освіти дітьми з маргінальних середовищ утруднено їхньою непристосованістю до вимог публічних шкіл [Ratecka, 2006]. Г. Доманський підкреслює, що для представників нижчого класу школа не є осередком соціалізації, а навчання не стає капіталом для будування майбутнього [Domański, 2003].

Важливою обставиною поширення бідності в сучасних умовах є поєднання бідності «старої» (зумовленої колишньою «рівністю в бідності») і «нової» (спричиненої нерівністю «дикого» капіталізму). За Н. Дембицькою, економічну соціалізацію в умовах трансформації сучасного суспільства детермінують дві групи чинників: з одного боку, має місце підсвідоме засвоєння архетипів старого суспільства, а з другого – формування нового суб'єктивного життєвого простору з його прагненнями, інтересами, цінностями [Дембицька, 2008].

У такому контексті виняткового значення набуває позиція вчителів та інших працівників освіти, професійна діяльність яких має забезпечувати вихідцям із різних соціальних груп достатній пізнавальний та поведінковий ґрунт для ефективного самовизначення в соціально-економічній сфері, адаптації до вимог і викликів сьогодення. У цьому процесі працівники освіти беруть участь не лише як спеціально навчені фахівці, а й як носії власних цінностей, які вони свідомо або мимоволі транслиують учням та утверджують в освітньому середовищі.

Тому важливо знати особливості ціннісних орієнтацій працівників освіти порівняно з представниками інших соціально-професійних груп населення. Частину відповідних характеристик було виявлено за даними опитування мешканців шістьох великих міст України (його зміст, процедуру та основні результати описано в підрозділі 1.3).

Зафіксовано виразну позитивну кореляцію між освітою і матеріальним забезпеченням респондентів: вищий рівень освіти зумовлює краще матеріальне становище (як і, вочевидь, навпаки). Так, серед категорії «забезпечених» особи з повною вищою освітою становлять 63,0 %, «середньозабезпечених» – 45,3, а «малозабезпечених» – 26,9 % ($p \leq 0,01$).

Проте суб'єктивно важливішою є власна оцінка своєї освіченості. За основний індикатор тут правила оцінка вислову «Я почуваюся цілком освіченою людиною», що увійшла до *третього* за значущістю фактору (внесок у дисперсію становив 10,3%) за результатами факторного аналізу показників усієї вибірки.

Цілком освіченими почуваються 57,2% опитаних, протилежну думку про себе мають 11,3, а 25,2% не визначилися в цьому питанні. Цікаво, що порівняно з об'єктивно зазначеним рівнем освіти тут відмінності між представниками різних груп, виділених за матері-

альною забезпеченістю, виявилися набагато меншими (хоча також цілком значущими – на рівні $p \leq 0,01$). Так, про свою освіченість повідомили 62,4 % «забезпечених», 55,8 – «середньозабезпечених» та 51,3 % – «малозабезпечених».

Можна гадати, що суб'єктивна оцінка власної освіченості компенсує й маскує можливий психологічний дискомфорт через недостатній рівень освіти як такої: за важливішу визнають не наявність диплома, а самооцінку, особисте враження про здатність давати собі раду з проблемами, для розв'язання яких потрібен певний рівень життєвої та особистісної компетентності.

Тому важливою характеристикою виявився зв'язок між оцінкою своєї освіченості і здатністю знаходити вихід із скрутних ситуацій (позитивна кореляція тут також досягає рівня значущості $p \leq 0,01$). Серед тих, хто вважає себе за освічену людину, 65,2 % погодилися зі своєю здатністю знаходити вихід із будь-якого становища, не погодилися – 8,8, не визначилися – 26,0 %. Серед осіб, які повідомили про свою спроможність шукати вихід, аж 94,1 % становили ті, хто назвав себе освіченим, 4,4 – ті, хто вагався з такою оцінкою, а 1,5 % – ті, хто з нею не погодився.

Далі було здійснено порівняння даних, отриманих серед працівників освіти, і рештою опитаних. Серед 2100 респондентів виявився 141 освітянин, що становило 6,7 % усієї вибірки.

Рівень матеріального забезпечення був одним із найважливіших показників, за яким розподілено опитаних. На загальному тлі становище освітян мало відносно краший вигляд: серед них «малозабезпеченими» назвали себе лише 9,2 % проти 25,2 в усій вибірці, а «середньозабезпеченими» – 55,3 проти 43,4 % ($p \leq 0,01$). Це дає підстави зараховувати працівників освіти до середнього класу (відповідно до матеріального рівня нашого суспільства) – як це є й у більшості розвинутих країн. (Належить, проте, додати, що такий статус освітян визначає не лише обсяг їхніх прибутків, а насамперед стиль життя).

Значущі відмінності між відповідями освітян і решти респондентів мали місце за 29 ознаками із 115, що їх містила анкета. За результатами факторного аналізу, здійсненого в просторі цих 29 ознак, виділилися п'ять значущих факторів із загальною дисперсією 55,6 %.

Основою першого фактору (внесок у дисперсію 20,8 %) стали оцінки респондентами бажаних співвідношень української і російсь-

кої мов у різних сферах громадського та особистого життя, а найбільш навантаженими виявилися оцінки таких співвідношень у сфері освіти (за запропонованою шкалою від 0 до 100 % на користь тої чи тої мови). Тут назагал переважала прихильність до української мови, якій освітяни «відвели» 64,6 % (на російську, отже, залишилося 35,4 %), а представники решти соціально-професійних груп – 56,3 та 43,7 %, відповідно ($p \leq 0,05$).

Порівняння з іншими групами показувало, що найближчими до працівників освіти в межах відповідних питань були позиції об'єднаних в одну групу працівників науки, культури, охорони здоров'я. Найбільше ж відрізнялися – у бік виразнішої проросійськості – погляди підприємців і студентів. (Слід підкреслити, що від 2011 р., коли проходило опитування, позиції громадян у мовному питанні досить істотно змінилися, найбільше – шляхом поляризації поглядів).

До другого фактору (внесок у дисперсію 10,9 %) увійшли індикатори, що віддзеркалюють ставлення респондентів до освіти і професії. Найбільш значущою в межах цього фактору виявилася оцінка вислову «Освіта є основою успішної кар'єри». Із його змістом погодилися 74,5 % опитаних працівників освіти (не погодилися 12,1, не визначилися 12,8 %), що істотно більше, ніж у групі всіх решти респондентів, де відповідні показники становили 66,3, 15,7 та 17,3 %, відповідно ($p \leq 0,05$).

Ще помітнішою є різниця в оцінках другої і третьої за навантаженням ознак – висловів «Я почуваюся цілком освіченою людиною» (рис. 3.2) та «Я пишаюся своєю професією» (із цим другим висловом погодилися 68,8 % освітян порівняно з 55,6 % представників інших груп; в обох випадках $p \leq 0,01$).

І в цьому разі найближчими до освітянських виявилися погляди працівників науки, культури, охорони здоров'я. Натомість найменше серед опитаних цінують освіту і професію працівники сфери обслуговування та безробітні.

Зміст третього фактору (внесок у дисперсію 9 %) утворили відповіді респондентів на запитання про їхню задоволеність із життя. Згідно із запропонованою 5-бальною шкалою серед освітян цілком задоволеними стали 8,5 %, радше задоволеними – 47,5, не визначилися – 19,2, радше не задоволеними – 22, зовсім не задоволеними – 2,1 %. Аналогічні показники в групі всіх неосвітян були, відповідно,

11,3, 33,4, 16,4, 26,4 та 12 % ($p \leq 0,05$). Загалом освітяни виявилися порівняно задоволенишими насамперед завдяки високій частці тих, хто є радше задоволеним, а також малій серед них кількості зовсім не задоволених.

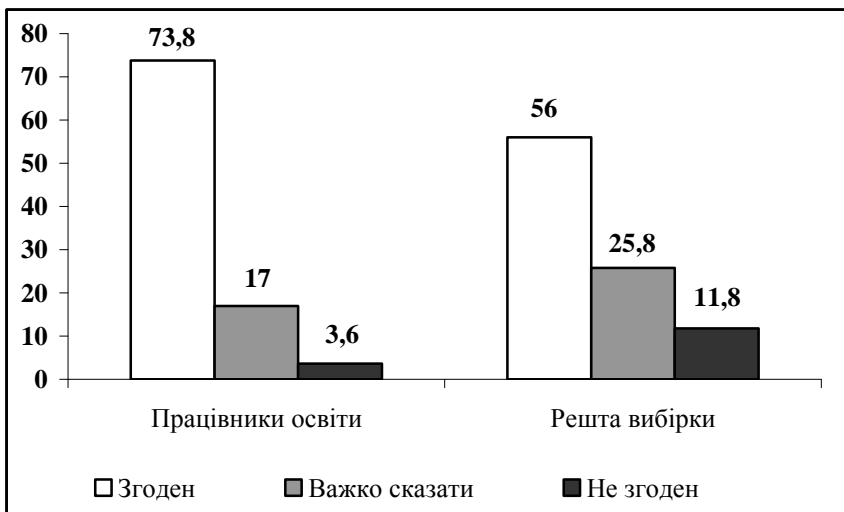

Рис. 3.2. Оцінка вислову «Я почуваюся цілком освіченою людиною» працівниками освіти та іншими респондентами (%)

Близький до працівників освіти рівень задоволеності-незадоволеності із життя притаманний державним службовцям і працівникам науки, культури, охорони здоров'я. Водночас відносно найменш задоволеними є пенсіонери та безробітні.

В основу четвертого фактору (внесок у дисперсію 8 %) лягли оцінки висловів, що мають політико-ідеологічне спрямування, а саме: «Подолання кризи можливе тільки під керівництвом комуністів, здатних мислити і діяти по-сучасному» та «Потрібно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів». У цій сфері працівники освіти виявили меншу порівняно з іншими категоріями опитаних прихильність як до делегування керівництва комуністам (7,1 % їх погодились та 70,9 % не погодились з відповідним висловом, а серед інших груп ці частки становили 14,9 і 63,6), так і до відновлення союзу (із чим погодились 26,2 % освітян, не по-

годилися 43,3%, тоді як серед неосвітян такі показники виявилися більш зрівноваженими – 36,2 і 37,8 %; в обох цих випадках рівень значущості відмінностей досягав $p \leq 0,05$).

Близькими до освітянських були оцінки працівників науки, культури, охорони здоров'я, підприємців і безробітних. Пенсіонери та військовослужбовці відрізнялися від освітян сильнішим бажанням відновити «братній союз», а пенсіонери – ще й виразнішою симпатією до комуністів.

У межах п'ятого фактору (внесок у дисперсію 6,9 %) знову проявилися українсько-російські співвідношення, але радше в етнічному, ніж лінгвістичному вираженні. Провідною тут стала відповідь на запитання про риси, за якими, можливо, відрізняються українці і росіяни. Ідеться про відносно частіше приписування освітянами холоднокривості росіянам (27,7 %), ніж українцям (4,3 %) порівняно з оцінками решти респондентів (18,5 і 6,7 %, відповідно; $p \leq 0,01$).

Ще одна значуща ознака в цьому факторі – вислів «Для мене важливіше почуватися громадянином України, ніж етнічним українцем», із яким погодилися 74,5 % працівників освіти та 62,1 % представників інших груп ($p \leq 0,01$).

У п'ятому факторі не проявилось виразних відмінностей між окремими соціально-професійними групами респондентів.

Отже, працівники освіти досить виразно належать до середнього класу, є носіями відповідних цінностей, завдяки чому виконують важливі функції вирівнювання соціальних можливостей членів суспільства та стабілізації суспільних відносин.

На тлі ціннісних уподобань інших соціально-професійних груп в освітньому середовищі переважає прихильність до українських (насамперед в етнолінгвістичному розумінні) цінностей. Працівникам освіти властиве позитивніше, порівняно з іншими категоріями населення, ставлення до освіти і професії. Освітяни виявляють відносно вищий рівень задоволеності із життя в різних сферах життєдіяльності. Їхні політико-ідеологічні орієнтації вирізняються назагал меншою прихильністю до комуністично-радянського минулого.

3.5. Психологічна структура професійного самовизначення осіб із різним економічним статусом

Спеціальних досліджень, присвячених соціально-психологічним чинникам долання бідності в процесі професійного самовизначення, майже немає. Проте є дослідження поведінки професійно чи фінансово успішних людей (наприклад, теорія критичних життєвих подій) або, навпаки, безробітних, де йдеться про їхню професійну перепідготовку. Так, на вибірці безробітних, які звернулися до центру зайнятості, Л. Коростильова виділила трирівневу типологію бар'єрів професійної самореалізації: бар'єри першого типу – ціннісні, другого – смисловий конструкт, третього – диспозиції. Що нижчим є рівень самореалізації особи, то вищою є інтенсивність дії цих бар'єрів. Дія бар'єра першого типу виявляється в розмитих життєвих орієнтаціях, у домінуванні потреб над цінностями. Вплив бар'єра другого типу опосередковано неадекватним образом світу, який має негативне забарвлення. Бар'єр третього типу впливає через перешкоджальні ефекти, зумовлені упередженням ставленням [Коростылева, 2003].

Аналізуючи психологічні механізми поведінки в умовах безробіття, А. Дьомін стверджує, що результати подолання безробіття залежать від особливостей мотиваційних, рефлексивних, соціально-мережевих характеристик особи, із якими вона заходить у кризу та проходить її [Демин, 2006].

Н. Хакімова, досліджуючи особливості професійного самовизначення безробітних жінок, з'ясувала, що більшість їх здійснила неадекватний (неусвідомлюваний, несамостійний, невідповідний до типу особистості) професійний вибір, що далі призвело до проблем у їхньому професійному розвитку [Хакимова, 2002].

За даними В. Ростовського, від психологів служби зайнятості безробітні найбільше хотіли б дістати тестування здібностей для вибору або зміни професії [Ростовский, 1996]. Отже, для них проблема професійного самовизначення актуалізується, стає значущою. На думку М. Удальцової, Н. Воловської та Л. Плюсніної, більшість безробітних не має перспектив працевлаштування без перепідготовки, зміни професії й фаху, а іноді й місця проживання. Проте, за резуль-

татами їхнього дослідження, третина безробітних готова перейти до самозайнятості, але водночас вони не досить готові до ринкових відносин [Удальцова, 2003]. Отже, проблема професійного самовизначення – одна з комплексу тих, що стосуються до продукування субкультури бідності.

Професійна переорієнтація або додаткова професійна освіта не завжди є конструктивним розв'язанням. І. Попова зауважує, що додаткова освіта як канал професійної мобільності має двоїстий характер. З одного боку, така стратегія допомагає зберегти соціально-професійне становище, але не змінити або покращити його. А з другого – підштовхує активних і молодих працівників, які, проте, не мають високого професійного рівня, до пошуків нової професійної перспективи [Попова, 2008].

На думку О. Рудюка, професійну переорієнтацію слід визначати як частину професійного самовизначення. Досліджуючи психологічні особливості професійного самовизначення безробітної молоді в процесі професійної переорієнтації, він пропонує залучати до цього процесу валідні психологічні технології, які б стимулювали та створювали сприятливий рефлексивний простір із можливістю самостійного і свідомого знаходження сенсу діяльності, активізацію самоаналізу та професійного самоусвідомлення, прогнозування професійного розвитку [Рудюк, 2006].

Низка дослідників зауважує, що є соціальна група тих, хто не бажає працювати і вживає заходів до виходу зі сфери оплачуваної зайнятості [Балабанова, 1999; Голенкова, 2001; Жидкова, 2004; Соколова, 2003], удаючись, наприклад, до жебрацтва. Жебрацтво може ставати такою собі «професією», «професійним жебрацтвом» – як промислом, який вимагає особливих навичок, кваліфікації та здібностей [Голосенко, 1996]. Розрізняють жебрацтво і старцювання: усі жебраки старцюють, для них це єдиний спосіб вижити, проте не всі жебраки справді бідують, існує явище соціальної мімікрії під крайній ступінь бідності.

Проблеми професійного самовизначення та шляхи їхнього подолання аналізує ізраїльська вчена О. Яффе-Янаї. Вона визначає різновиди безвихідних професійних ситуацій і, залежно від проблемної ситуації, пропонує рівневі зміни, причому порядок їхнього розташування визначає складність особистої або кар'єрної трансформації: зміна професії; професійне зростання; корекція сфери та виду діяль-

ності в межах однієї професії; розширення масштабу самовираження [Яффе-Янаї, 2009, с. 199–210].

Центральну проблему професійного самовизначення осіб, які психологічно тяжіють до бідності, становить *нерефлексована, позір-на професійна самореалізація*. Її зумовлюють такі чинники, як незадоволеність із матеріального становища та можливості вибору місця роботи. Проблема поглиблює неадекватність власних професійних досягнень та загальна душевна дисгармонія, спричинена незадоволеністю з умов власного життя.

На першому етапі емпіричного дослідження професійного самовизначення осіб із різним економічним статусом (респондентами були 150 студентів Київського університету імені Бориса Грінченка, у т. ч. чоловіків і жінок – 32 і 68 %, відповідно) для виявлення значущих детермінант зв'язку психологічної компоненти суб'єктивної бідності і професійного самовизначення ми використали десять методик. Шляхом факторизації отриманих даних ми відібрали вісім найбільш показових, які було використано на другому етапі дослідження: Диференційно-діагностичний опитувальник Є. Климова [Практическая..., 1998, с. 569–573], методику «Шкала грошових уявлень і поведінки» А. Фернама [Фернам, 2006, с. 85–87], опитувальник «Якорі кар'єри» Е. Шейна [Жданович, 2007], Питальник суб'єктивного економічного добробуту В. Хащенко [Хащенко, 2011], «Шкалу оцінки задоволеності з життя» Е. Дайнера [Pavot]; оцінку суб'єктивного рівня щастя зі Світового опитувальника цінностей WVS та запитання про економічні уявлення і постави особи [Ценности культуры..., 2011, с. 143–144], власну анкету «Професійна історія сім'ї».

У дослідженні взяли участь 300 випробуваних віком від 20 до 60 років, із них 40 % чоловіків і 60 % жінок. Серед респондентів – 120 студентів Київського університету імені Бориса Грінченка, 133 держслужбовці, які відвідують курси підвищення кваліфікації при МОН України, та 47 студентів Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Статистичні методи обробки даних базувалися на методах факторного аналізу та статистичної перевірки значущості емпіричних даних [Наследов 2004, с. 259, 2007, с. 293–294]. За результатами факторного аналізу виділилася восьмифакторна структура даних, сумарна дисперсія якої охоплює 59,2 %. Її зміст

диференціює істотні аспекти *економічної поведінки осіб із різними професійними орієнтаціями*.

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 12,2 %) було визначено як «Фінансову тривожність». До нього увійшли 13 тверджень, які відображають постійні думки людини про гроші, переживання за своє фінансове становище. Особа занадто переймається грошима, і її саму це вже бентежить. Можна констатувати негативні аспекти саморефлексії, вплив соціально-економічного становища на самооцінку, перебільшення значущості грошей, абсолютизацію їхнього впливу. Високий рівень тривожності поєднується з економічними та психологічними самообмеженнями.

До другого фактору «Професійна орієнтація на служіння» (10,1 %) увійшли професійні орієнтації людей, які намагаються реалізувати в роботі соціальні цінності. Як правило, вони зорієнтовані більше на власне ціннісний аспект праці, ніж урахування та рефлексію здібностей, яких вимагає певний вид справи. Вони прагнуть принести користь людям, суспільству, для них важливо бачити конкретні здобутки власної праці, навіть якщо це не матеріальні еквіваленти.

Третій фактор «Владні професійні орієнтації» (8,7 %) об'єднує спрямування на інтеграцію зусиль інших людей, повноту відповідальності за кінцевий результат та об'єднання різних функцій організації. Можливості для лідерства, високого прибутку, підвищення рівня відповідальності і внесок в успіх організації є ключовими цінностями та мотивами. Найголовніше для них – керування: людьми, проектами, бізнес-процесами (чим саме – не має значення). Центральна категорія професійного розвитку – влада, усвідомлення того, що від них залежить приймання ключових рішень. Для них не є принциповим керування власним проектом або бізнесом, радше навпаки, вони більше зорієнтовані на побудову кар'єри в найманому менеджменті, але за умови, що їм буде делеговано значні повноваження.

Четвертий фактор «Орієнтація на власну справу» (7,2 %) містить показники, що відображають нахил до створення нових організацій, товарів або послуг, які може бути ототожнено з їхніми власними зусиллями. Працювати на інших – це не для них, вони підприємці за своєю суттю, мета їхньої кар'єри – створити новий продукт, організувати власну справу, утілити в життя нову ідею. Вер-

шина кар'єри в їхньому розумінні – власний бізнес. При цьому вони прагнуть автономії, інтеграції, рівноваги потреб сім'ї і кар'єри.

До п'ятого фактору «Професійна та економічна безпека й обережність» (6,9 %) уходять показники уникання ризику, обачності, поступовості, неготовності до змін. Відчувається прихована відмова від визнання власних потреб та власної сутності. Для таких респондентів важливіше залишатися на одному місці проживання, ніж отримати підвищення або нову роботу в іншому місті. Переїзд є для них неприйнятним, навіть часті відрядження стають негативним чинником у розгляді пропозицій щодо роботи. Такі люди найчастіше спираються на власні сили, роблять ставку на свою професійну компетентність.

Шостий двополюсний фактор «Стабільність місця роботи – Самореалізація за професійним покликанням» (5,4 %) охоплює дві моделі самоздійснення, які відображають економічний і професійний аспекти. Респондент, який надає перевагу першій моделі, відчуває потребу безпеки, захисту та можливості прогнозування, тому обирає стабільну роботу з мінімальною можливістю звільнення. Зазвичай такі люди отожденовлюють роботу з кар'єрою, відповідальність за яку перекладають на наймача. За ретельним самозбереженням криється самоконсервування і власних здібностей, і можливостей щасливих змін у житті. Протилежна модель пропонує присвятити життя обраній професії. Люди з такою орієнтацією прагнуть бути майстрами своєї справи, вони бувають особливо щасливими, коли досягають успіху в професійній сфері, швидко втрачають інтерес до роботи, яка не дає їм розвивати здібності.

Сьомий двополюсний фактор, який дістав назву «Інструментальна цінність грошей – Відмова від інструментальної цінності грошей» (4,4 %), відображає моделі самоствердження за рахунок певних фінансових виборів. За першою моделлю, економічна поведінка людини є засобом, за допомогою якого вона розповідає світові, як усе чудово в її житті. У певних ситуаціях такі респонденти можуть використовувати гроші як засіб впливу і навіть зброю, аби керувати чи залякувати. Їхні соціальні цінності прив'язано до власного іміджу, є бажання справити враження. Друга модель містить моральну детермінанту, згідно з якою гроші – корінь зла. Особа з таким профілем відмовляється використовувати гроші як інструмент, проте, відчуваючи власну вразливість і потребу безпеки, прагне стабільного міс-

ця роботи, гарантованої зарплатні та соціальної захищеності. На нашу думку, ця модель відображає прорадянські ціннісні орієнтації.

У восьмому факторі «Фінансова самопрезентація» (4,3 %) відображено феномен самоподання особи, яка самотверджується за рахунок певних фінансових переваг. Така людина, як правило, усвідомлює власні переваги та ефектно їх презентує.

Описані фактори лягли в основу *профілів професійної самореалізації особи*: фінансова тривожність, професійна орієнтація на служіння, владні професійні орієнтації, орієнтація на власну справу, професійна та економічна безпека й обережність, стабільність місця роботи – самореалізація за професійним покликанням, інструментальна цінність грошей – відмова від інструментальної цінності грошей, фінансова самопрезентація.

Процеси професійного самовизначення підпорядковано процесам соціальної та економічної адаптації. Неврахування імпліцитних моделей самореалізації ускладнює самоздійснення людини. Не будучи в змозі скасувати або зупинити процес, суб'єкт спирається на арсенал механізмів захисту, що досить часто не дає можливості усвідомлено проживати життя і бути в ньому відповідальним суб'єктом. Здатність людини бути собою і йти за власним покликанням вимагає значної мужності й зрілості.

3.6. Особливості професійного самовизначення бідних і небідних у контексті економічної свідомості й поведінки

Далі ми здійснили процедуру спряженості між факторами і постановами на *економічний патерналізм* і *економічну самотійність*. Результати аналізу показали, що фактори тісно корелюють із зазначеними характеристиками.

На статистично вірогідному рівні зафіксовано кореляцію між фактором «Фінансова тривожність» і поставою на економічний патерналізм ($p \leq 0,05$): респонденти, схильні до економічного патерналізму, виявляють високий рівень тривожності, і навпаки, низький

рівень економічного патерналізму супроводжує майже цілковитий брак фінансової тривожності.

Очевидно, тривожність спрацьовує як механізм заміщення. Замість прогнозувати успішні стратегії та діяти – людина тривожиться. Запас її енергії витрачається на афективні переживання-програвання. Узалежнена від економічного поля людина переживає почуття могутності й неструктурованості економічних процесів та її неуспішності на цьому тлі. «Самоконсервування» в такій незручній, часом небезпечній ситуації вимагає значного напруження емоційної і/або вольової саморегуляції, що зумовлює високий рівень тривожності як захисного, стабілізаційного механізму-процесу.

Водночас показники спряженості між фінансовою тривожністю і поставою на економічну самостійність виявляють, на рівні тенденції, схожу лінійну залежність: що вищою є економічна самостійність, то вища інтенсивність фінансової тривожності ($r \leq 0,1$). Таке суперечливе співвідношення потребує пояснення.

Суб'єктивне переживання власної економічної самостійності або узалежнення за рівнем свого напруження, можливо, однаково складні для людини. Проте за зовні схожою формою криється різне психологічне підґрунтя. Економічна самостійність може спричиняти підвищену тривожність як результат психоемоційного напруження, що виникає під впливом активних мисленнєвих дій, приймання важливих рішень, як емоційне відреагування процесів економічного залучення.

Порівняння факторних значень випробуваних за їхньою економічною самостійністю показало, що найвищий рівень ознак за фактором «Професійна орієнтація на служіння» є характерним для респондентів із високим рівнем самостійності ($p \leq 0,01$). У цьому випадку професійна та економічна самореалізація гармонійно детерміновані високим рівнем аутентичності, відповідальності та само-рефлексії особи.

Кореляційний зв'язок між низьким рівнем економічної самостійності і неохильністю до профілю «служіння» дає підстави припустити, що процеси вибору професійних моделей самореалізації і тяжіння до суб'єктивної бідності є взаємопов'язаними і, можливо, детерміновані тими самими або тотожними чинниками. Самоздійснення людини в професійній та економічній сферах реалізовується за схожими закономірностями, й усвідомлене служіння іншим поєдну-

ється з усвідомленим вибором кращого матеріального становища. Так само уникання свідомої професійної моделі самореалізації узгоджується з інфантильною відмовою від відповідальності за власний добробут.

Таблиця спряженості третього фактору «Владні професійні орієнтації» та економічного патерналізму доводить, що інтенсифікацію відповідного профілю супроводжує зниження тяжіння до суб'єктивної бідності ($p \leq 0,05$). Слід зазначити, що владні професійні орієнтації скидаються на «подвійне послання» Г. Бейтсона, коли звернення до іншого містить два почасти протилежні сенси. Це може мати місце тоді, коли частина осіб із зазначеними орієнтаціями прагне влади, але водночас тяжіє до узалежнення. На нашу думку, це доволі деструктивна позиція, бо демонструвати потенціал домінантної особи і не бути нею вимагає значного напруження. Свідомі і/або неусвідомлювані переживання через намагання охопити чужорідне також не додають гармонії. Та й реакція соціального оточення на неконгруентну поведінку теж додає тривоги й дискомфорту.

Натомість цілковитий брак бажання самоствердитися і самореалізуватися, брак чітких стратегій досягання, об'єктна позиція обернено корелюють із владними прагненнями та пов'язані з культурою бідності. Адже прагнення влади, по суті, унеможлиблює саму культуру бідності, це протилежні полюси. У цьому контексті владні орієнтації є компенсаторними і в пошуках владного Я людина намагається втратити і забути своє бідне, недолуге Я аутсайдера.

Таблиця спряженості між четвертим фактором «Орієнтація на власну справу» і поставою на економічний патерналізм засвідчила: що вищим є рівень прояву цього фактору, то вищою виявляється постова на фінансову залежність ($p \leq 0,01$). Така кореляція виразніше стосується до оцінок, що їх дали молоді респонденти. Тут, імовірно, ідеться про дещо абстрактне прагнення молоді до створення бізнесу. Високий рівень патерналізму, поєднаний із мріяннями про власну справу, наводить на думку про компенсаторне фантазування та завищений рівень домагань.

Вікові відмінності орієнтації на власну справу полягають у більшій її актуальності для молоді, тоді як із віком бажання відкрити власну справу знижується. Порівняння факторних значень випробуваних різної статі показує більшу інтенсивність характеристик цього фактору в чоловіків порівняно з жінками. На високому рівні статис-

тичної значущості зафіксовано переважання орієнтації на власну справу серед респондентів, які працюють за фахом (в усіх цих випадках $p \leq 0,01$).

Таблиця спряженості між п'ятим фактором «Професійна та економічна безпека й обережність» на високому рівні статистичної значущості констатує його зв'язок з економічним патерналізмом та узалежненням ($p \leq 0,01$).

Суб'єктивну бідність і тяжіння до неї видають обережність, економність, самоконсервування, самозбереження, уникання економічної активності. Процес тестування зовнішнього середовища згортається, запускаються програми виживання й самозбереження. Не відрефлексовуючи власних запитів, такі особи функціонують відповідно до вимог соціального оточення. У поєднанні із згорнутою здатністю до тестування середовища отримуємо об'єкт, що функціонує непродуктивно. Такі залежні моделі поведінки характеризують і економічну, і професійну самореалізацію людини. Програми виживання й самозбереження генералізують психічні процеси та підпорядковують їх.

Таблиця спряженості між шостим фактором «Стабільність місця роботи – Самореалізація за професійним покликанням» і постановою на економічний патерналізм доводить взаємозалежність цих індикаторів. Респонденти, для яких провідною цінністю професійної самореалізації є стабільність місця роботи з мінімальною можливістю звільнення, переважно тяжіють до економічного патерналізму ($p \leq 0,05$). Так само, як вони уникають відповідальності за власну кар'єру, уникають вони й відповідальності за свій економічний успіх. За такою поведінкою криється інфантильність і безпорадність. Під час бесід ці респонденти, розповідаючи про більш успішних колег, знецінювали їхні досягнення, пояснюючи їх удачею, щасливим випадком, заступництвом сильних світу цього тощо. У їхній картині світу самі вони є об'єктами, які не здатні на що-небудь вплинути або змінити. Їхні домагання заблоковано деструктивним сприйманням та оцінкою, а енергія, яка накопичується, застоюється і згодом переспрямовується на інших. Такі розповіді зазвичай супроводжувалися сильним роздратуванням щодо тих, кому, на їхню думку, щастить. Рефлексивні процеси осіб, які психологічно тяжіють до бідності, пов'язані егоцентричними запитам, тому не в змозі забезпечити адекватне тестування реальності.

Відмінності в постановах на економічну самостійність відображає навантаження цього фактору «Інструментальна цінність грошей – Відмова від інструментальної цінності грошей». Випробувані, які тяжіють до самоствердження за рахунок певних фінансових виборів і використовують гроші як засіб впливу або відреагування, показують доволі високий рівень орієнтації на економічну самостійність ($p \leq 0,01$). Наявність грошей як інструментального потенціалу забезпечує від залежності. Проте постає загроза деструктивної позиції, спрямованої на негайне задоволення потреб, ігнорування майбутнього, антиморальну поведінку.

Можливо, гроші або їхнє втілення – це те, на що може спертися така людина. Переживана самотність штовхає її до фінансового, а не емоційного відреагування. Маючи травмувальний досвід людських стосунків, особа вибудовує символічні відносини з грошима, бо маніпулювати символами набагато безпечніше, ніж регулювати взаємини з іншими людьми. А тому немає особливої потреби прогнозувати власне майбутнє, адже там її ніхто і ніщо не чекає. (Це схоже на ситуацію, коли мільйонери залишають по смерті статки котам і собакам).

Респонденти, які обирають відмову від інструментальної цінності грошей, здебільшого не тяжіють до економічної самостійності ($p \leq 0,01$). Такий протест проти грошей більше властивий представникам старшої вікової групи, які не прийняли або важко сприймають соціально-економічні трансформації в суспільстві.

Таблиця спряженості між восьмим фактором «Фінансова самопрезентація» і постановою на економічну самостійність на високому рівні статистичної значущості демонструє лінійну кореляційну залежність ($p \leq 0,01$): що чіткішою є актуалізація змісту зазначеного фактору, то інтенсивніше виявляється економічна самостійність. На нашу думку, цю закономірність зумовлено потребою самостверджуватися за рахунок цінних для особи фінансових переваг, контролювати, компенсувати переживання власної недолугості, а отже, загальним запитом на нарощування власного потенціалу, аби спиратися лише на власні сили.

Таким чином, процеси *вибору професійних моделей самореалізації* і тяжіння до суб'єктивної бідності є взаємопов'язаними і детермінованими однаковими або подібними чинниками. Одну з провідних проблем самоздійснення людини в зазначеному контексті вбача-

емо в неусвідомленні справжніх виборів, чинників професійного та економічного самовизначення особи.

Серед соціально-психологічних чинників узвичаєння бідності як стилю життя належить вирізнити: фінансову тривожність, професійну орієнтацію на служіння, відмову від владних професійних орієнтацій, орієнтацію на стабільність місця роботи, відмову від інструментальної цінності грошей, відмову від фінансової самопрезентації.

3.7. Комплексний соціотерапевтичний вплив як умова поліпшення професійного та економічного добробуту особи

Попереднє дослідження показало, що конструктивне професійне та економічне самовизначення детерміновано високим рівнем аутентичності, відповідальності та саморефлексії особи. Подальшу роботу було спрямовано на вироблення соціально-психологічних засобів сприяння відреагуванню респондентами їхнього травматичного досвіду, аналізові неефективних стратегій економічного та професійного самовизначення, навчанню та інтеграції нового досвіду в професійне життя, підвищенню його самоефективності, зміцненню психологічного здоров'я.

На підготовчому етапі реалізації цієї мети ми розробили методи активного впливу на респондента для *корекції деструктивних ознак економічного та професійного самовизначення*. Було систематизовано наші власні результати та узагальнено досвід роботи з респондентами, які мають невідреагований травматичний досвід або тяжіють до субкультури бідності [Гусев, 2013; Логунова, 2014; Медведєв, 2010].

Основний етап передбачав організацію й апробацію засобів *комплексного соціотерапевтичного впливу*. Під соціотерапевтичним впливом розуміємо сукупність психологічних методів впливу на респондента з боку здорового соціального оточення, адекватних міжособових стосунків, конструктивних зразків поведінки. Такий вплив посилює інтерес особи до життя, підвищує рівень її соціальних ком-

петенцій та прагнення до самовизначення й самоздійснення, у тому числі й професійного.

Апробація комплексного соціотерапевтичного впливу дала змогу виокремити і структурувати найбільш ефективні засоби роботи з представниками субкультури бідності. До таких засобів належать: соціально-психологічний тренінг, профорієнтаційні ігри, кар'єрний коучинг, психологічний супровід клієнта.

Ми також звернули увагу на метод *фокусованої професійної генограми* як дійовий засіб роботи з проблематикою професійної та економічної невизначеності. Цей метод полягає у відтворенні візуальних уявлень про професійну історію сім'ї, міфів, легенд, спектру стосунків, зв'язків поколінь. Метод можна рекомендувати для діагностики деструктивної професійної невизначеності, відреагування травматичного сімейного досвіду та усвідомлення його конструктивного потенціалу. У його основі лежить образно-рефлексивна процедура «Дерево» [Образно-рефлексивная...]. Учасникам пропонують графічно (за допомогою кольорових олівців) відтворити генеалогічне дерево власної родини – схему, на якій відображено професійні заняття, тип освіти членів родин.

Коли роботу було закінчено, учасникам ставили такі запитання:

- Як Вам здається, із ким саме Ви себе ідентифікуєте?
- Чи є тут постать, із якою Ви б хотіли ідентифікуватися?
- Які члени Вашої родини уособлюють історії успіху?
- Які члени Вашої родини уособлюють історії нещастя?
- Чи є тут постать, із якою Вам було б неприємно ідентифікуватися?
- Які функції ця людина виконувала у власній родині?
- Які функції ця людина виконувала на роботі?
- Як Ви оцінюєте добробут цієї людини?

Далі можна запропонувати учасникам презентувати власну родину. Роботу з протогоністом можна будувати за запропонованими запитаннями, а можна вести відповідно до тих проблем, які діагностував психолог. Слід звернути увагу на колірні особливості та акценти генограми, спосіб розташування, деталізацію, долучення родичів (долучено всіх чи ні), наявність та обсяг інформації про різних родичів, емоційний стан, із яким розповідають про тих чи тих членів родини, відповідність родинних зв'язків тощо.

Ми пропонуємо звертатися до цієї методики двічі – на початку і наприкінці роботи. Це дає змогу уточнити діагностичний зріз для психолога та забезпечує більш високий рівень рефлексії для учасника. Як правило, за другим разом колірна гама генограми стає оптимістичнішою, з'являються «нові» родичі і навіть родинні гілки, сімейні зв'язки більшою мірою відповідають дійсності. (Так, одна учасниця «випадково» зобразила свою племінницю рідною дочкою, друга – «забулася» про чоловіка).

Члени родини, які уособлюють історії нещастя, бідності, професійної неуспішності, мають тенденцію взагалі випадати з генограми. Про них забувають, вони не вміщуються на малюнку, для них не вистачило часу або їх зображують більш обмежено й схематично, ніж інших членів родини. (Наприклад, хрестиком, коментуючи: «Що про нього говорити, він уже помер!» або «Ми взагалі не спілкуємося»). Проте охоче розповідають про дідусів і бабусь, яких уже нема, або родичів, які мешкають десь далеко. На витіснених родичів слід звернути таку саму увагу, як і на тих, кого охоче презентують. Опрацювання їхніх моделей самореалізації дає розуміння, полегшення, прийняття конструктивного потенціалу їхнього досвіду.

Метод фокусованої професійної генограми допомагає психологові вивести на рівень усвідомлення учасника (клієнта) *деструктивні моделі самовизначення та бар'єри професійної самореалізації*, що їх відтворюють у сім'ї.

У роботі взяли участь дві групи. Першу групу склали сім студентів (трьох чоловіків і четверо жінок, віком 22–23 роки) Київського університету імені Бориса Грінченка, які навчаються за спеціальністю «викладач музичного мистецтва» і мають проблеми з професійним та економічним самовизначенням. У цій групі ми проводили профорієнтаційні ігри, усього було проведено чотири заняття по 5 годин.

Програма роботи містила профорієнтаційні ігри з елементами соціально-психологічного тренінгу, використання фокусованої професійної генограми, індивідуальний кар'єрний коучинг. Тренінг складався з вправ, які спрямовують особу на усвідомлений вибір у професійному самовизначенні, подолання бар'єрів самореалізації, моделювання успішного майбутнього, набуття комунікативних навичок і вмінь самопрезентації та інтеграції їх у власне життя.

Для діагностики ефективності обраних методів та виявлення значущих детермінант зв'язку психологічної компоненти суб'єктивної бідності і професійного самовизначення ми використали блок методик, які респонденти заповнювали до і після групових занять: Диференційно-діагностичний опитувальник Є. Климова [Практическая..., 1998, с. 569–573], опитувальник «Якорі кар'єри» Е. Шейна [Жданович, 2007], «Шкалу оцінки задоволеності з життя» Е. Дайнера [Pavot, 1993], запитання про економічні уявлення і постави особи [Ценности культуры..., 2011, с. 143–144]. Загалом у полі аналізу перебували 25 індикаторів.

За результатами опитувань ми зафіксували статистично вірогідні зміни за десятьма індикаторами. Так, значення індикатора професійної орієнтації «людина – техніка» зменшилося, а рівень орієнтації «людина – знак» підвищився (в обох випадках $p \leq 0,05$). Посилення орієнтації «людина – знак» є свідченням підвищення усвідомленості процесу самовизначення. По закінченні тренінгу респонденти не сприймали так фатально, як на початку, вибору вишу та професії. У моделюванні власного майбутнього відкрилися нові для них опції.

Підвищення рівня індикатора «професійна компетентність» ($p \leq 0,05$) показує прагнення респондентів бути професіоналами, майстрами своєї справи, їхню орієнтацію на зміст професійної діяльності, розкриття здібностей і талантів в обраній сфері. Переважним способом взаємодії таких осіб зі світом є оцінка інформації, на основі якої приймають упорядковані й структуровані рішення, вони зорієнтовані на результат і намагаються контролювати ситуацію.

Посилення орієнтації на професійну компетентність супроводжує підвищення мотивації досягнення успіху. Серед тенденцій, які характерні для суб'єктів із такою мотивацією, слід відзначити академічну успішність, задоволеність із роботи та відданість справі, пошук визнання.

Цікавим феноменом виявилось зниження індикатора «стабільність місця проживання» ($p \leq 0,05$). Таке явище можна вважати за прояв послаблення психологічного тяжіння до бідності. Для учасників тренінгу підвищення мобільності втілювалося в готовності до відряджень і гастролей, що може бути показником їхньої готовності до професійної діяльності як музикантів, чиє призначення – мандруючи, веселити людей.

На статистично значущому рівні підвищилася суб'єктивна оцінка власних досягнень ($p \leq 0,05$). Аналізуючи свою професійну майстерність, студенти скаржилися на якість індивідуальних занять із викладачами, констатували зниження власних навичок порівняно з періодом навчання в музичному училищі. Низька самооцінка, знецінення, тривожність, песимістичний прогноз, відчуття власної нікчемності супроводжували цей процес. Зростання самооцінки досягнень фіксує зупинку та компенсацію цих деструктивних процесів.

Не відбулося статистично достатнього підвищення постави на економічну самостійність. Проте ми зафіксували значуще зниження схильності до економічного патерналізму ($p \leq 0,05$).

За результатами тренінгу підвищився рівень суб'єктивного економічного статусу ($p \leq 0,05$). Низький статус, як правило, супроводжують висока тривожність, звуження свідомості до фінансової проблематики, соціальна незрілість і брак компетентності, конформність, прагнення безпеки й обережності. Низький суб'єктивний економічний статус визначає респондентів із проблемами економічної самореалізації. Підвищення цього показника є свідченням досягання більш високого рівня конгруентності між домаганнями і реальністю. Крім того, позитивний емоційний стан, зниження тривожності, певна ейфорія, які супроводжують перебіг і закінчення тренінгової роботи, також могли вплинути на зміну цього індикатора.

На рівні статистичної тенденції підвищилася суб'єктивна оцінка власного життя ($p \leq 0,1$) як показник посилення усвідомленості власних виборів, професійного самовизначення, подчуття відповідальності та суб'єктності, здатності бути керманічем власної долі. Про зупинення процесу знецінення та песимістичного прогнозування свідчить певне підвищення суб'єктивної оцінки власних життєвих цілей ($p \leq 0,1$). Проектування професійного майбутнього, структурування наявного досвіду, ієрархізація життєвих завдань, аналіз соціального професійного капіталу допомогли респондентам відреагувати власні страхи, відчуті «ґрунт під ногами», почуватися більш упевнено.

Отже, за результатами аналізу профорієнтаційних ігор ми дійшли висновку, що цей метод може бути рекомендовано для спрямування осіб, які тяжіють до бідності, на усвідомлений вибір у професійному самовизначенні, подолання бар'єрів самореалізації та моделювання успішного професійного майбутнього.

У другій групі ми навчали й тренували команду з дев'ятох психологів Київського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Група складалася з жінок віком 27–52 роки. Було проведено 10 тригодинних занять, спрямованих на поширення й масштабування проекту запобігання та подолання бідності: респонденти працювали з власною проблематикою професійної та економічної невизначеності, опановували методику роботи з особами, які психологічно тяжіють до бідності. Рефлексивний аналіз, що його проводили учасники, стосувався до їхньої особистої сфери та проблем їхніх власних клієнтів.

Програма містила одне лекційне та практичні заняття. Практична частина складалася з вправ і технік, які допомагають визначити бар'єри і неусвідомлювані чинники професійної та економічної невизначеності, змодельовати успішні конструктивні моделі досягання професійного, економічного та сімейного добробуту. Лекційне заняття давало можливість ознайомитися з теоретичними підходами до проблем психологічного тяжіння до бідності, причин цього явища та умов його подолання.

Як результативний метод роботи з проблематикою професійної та економічної невизначеності ми використали метод фокусованої професійної генограми.

Структурована техніка сімейної терапії «Сімейні фотографії» [Малкина-Пых, 2005, с. 221–224] дає змогу заглибитися в історію сім'ї, виявити типові (конструктивні і деструктивні) патерни самоздійснення, виокремити моделі професійного та економічного самовизначення. Невідрефлексований травматичний досвід має сильний вплив на процес самоздійснення всіх членів родини. Методика допомагає «оголити», побачити та переробити цей досвід. Як правило, в емоційному розумінні така робота виявляється доволі складною для учасників і тренер повинен бути готовим до їхніх складних емоційних переживань.

Метою вправи «Сімейні правила» є довести до свідомості та проаналізувати ті правила взаємодії й поведінки членів сімей учасників, яких вони не постулюють і не проговорюють. За допомогою вправи «Подвійні послання» виявляють несумісні послання та очікування, які передають у родині. Виконуючи вправу «Родинні боги», шукають ігровий спосіб ідентифікації сімейних і родинних ідеалів та

аналізують, яку роль вони відіграють у житті окремої людини [Малкина-Пых, 2005, с. 334–336, 2007, с. 421–422].

Для діагностики ефективності програми та виявлення значущих *детермінант зв'язку психологічної компоненти суб'єктивної бідності і професійного самовизначення* ми використали блок методик, який респонденти заповнили до і після групових занять: опитувальник «Якорі кар'єри» Е. Шейна [Жданович, 2007], питальник ПТБ [Васютинський, 2013], запитання про економічні уявлення і постави особи [Ценности культуры..., 2011, с. 143–144]. Загалом у полі аналізу до і після проведеної роботи перебували 17 індикаторів: професійна компетентність, менеджмент, автономія (незалежність), стабільність роботи, стабільність місця проживання, служіння, виклик, інтеграція стилів життя, підприємництво, постанова на економічну самостійність, постанова на економічний патерналізм, суб'єктивний економічний статус, уявлення про зміни власного добробуту за останні два роки, уявлення про зміни матеріального становища протягом наступного року, оцінка суб'єктивного рівня щастя, рівень психологічного тяжіння до бідності, рівень прибутку на одного члена сім'ї.

За результатами впливу ми не зафіксували статистично вірогідних змін за показником психологічного тяжіння до бідності. Проте застосування методу кореляційних плеяд допомогло розкрити комплекс умов, які супроводжують таке тяжіння. На високому рівні статистичної значущості з ним корелюють стабільність місця проживання і стабільність роботи (в обох випадках $p \leq 0,01$).

Для представників цієї групи важливіше залишатися на одному місці проживання, ніж отримати підвищення або нову роботу в новому місці. Ці люди відчувають потребу безпеки, захисту і передбачування майбутнього, вони надають перевагу постійній роботі з мінімальною ймовірністю звільнення. Респонденти ототожнюють свою роботу з кар'єрою. Їхня потреба безпеки й стабільності обмежує вибір варіантів кар'єри. Авантюрні або короточасні проекти і компанії, що лише стають на ноги, їх не цікавлять. Вони дуже цінують соціальні гарантії, які може запропонувати працедавець, і, як правило, їхній вибір місця роботи пов'язаний саме з тривалим контрактом і стабільним статусом компанії на ринку. Відповідальність за управління своєю кар'єрою такі особи перекладають на керівництво.

Водночас вони дбають про звільнення від організаційних правил, розпоряджень та обмежень, переживаючи труднощі, пов'язані зі встановленими правилами, процедурами, робочим днем, дисципліною, формою одягу тощо. Такі респонденти люблять виконувати роботу у свій власний спосіб, своїм темпом і за власними стандартами. Вони виберуть радше низькосортну роботу, ніж відмовляться від автономії й незалежності.

Прагнення до професійної компетентності, яке характеризує представників цієї групи, пов'язане з наявністю здібностей і талантів у галузі професійної самореалізації. Люди з такою орієнтацією хочуть бути майстрами своєї справи, вони бувають особливо щасливі, коли досягають успіху в професійній сфері, але швидко втрачають інтерес до роботи, яка не дає розвивати їхні здатності. Вони готові керувати іншими в межах своєї компетенції, але керування не становить для них особливого інтересу, тому багато хто з цієї категорії відкидає роботу керівника, а саме управління розглядає як неодмінну умову просування в професійній сфері.

Від'ємний кореляційний зв'язок пов'язує психологічне тяжіння до бідності і такі індикатори, як уявлення про зміни власного добробуту за останні два роки, рівень прибутку на одного члена сім'ї, суб'єктивний економічний статус ($p \leq 0,01$). У суб'єктивній оцінці психологічне підґрунтя «небідності» випробувані підтримують переважно за рахунок економічних показників: для того щоб бути небідним, потрібно відчувати економічну стабільність, мати високий і зростаючий матеріальний рівень.

Отже, маємо узагальнений портрет професіонала, який надає перевагу професійній та економічній безпеці й обережності. Така людина прагне стабільної, хай і не конче добре оплачуваної роботи (на противагу, наприклад, фрилансерству), воліє мешкати на одному місці. До її цінностей належить автономія в професійній діяльності. Бідність або багатство в її уявленнях є суто економічною категорією.

За результатами повторного – після навчально-тренувальної програми – тестування ми здійснили процедуру кореляції та отримали кореляційну плеяду нового комплексу ознак, які супроводжують тяжіння до бідності. Тут позитивний зв'язок такого тяжіння «збагатився» на індикатор інтеграції стилів життя ($p \leq 0,05$), який відображає конформне прагнення гармонізувати вже наявний стиль, нічого в житті не змінюючи. Такі респонденти прагнуть, щоб організаційні

стосунки відображали повагу до їхніх особистих та сімейних проблем. Вибирати й підтримувати певний спосіб життя для них важливіше, ніж досягати успіху в кар'єрі. Розвиток кар'єри цікавить їх лише в тому разі, коли вона не порушує звичний стиль життя та оточення. Для них важливо, щоб усе було врівноважено, – кар'єра, сім'я, особисті інтереси і т. ін. Жертвувати чимсь одним заради іншого їм не властиво. Отже, професійна та економічна безпека й обережність, професійна сумлінність доповнилися конформним прагненням до інтеграції й гармонізації.

Сукупність від'ємних кореляційних зв'язків психологічного тяжіння до бідності істотно змінилася. З'явилося позитивне економічне прогнозування у вигляді уявлення про зміни матеріального становища протягом наступного року ($p \leq 0,01$). «Поява» можливості прогнозувати, прораховувати власний економічний добробут є свідченням підвищення суб'єктності особи, зниження невпевненості та патерналізму.

Від'ємна на високому статистичному рівні кореляція між індикаторами тяжіння до бідності і менеджменту показує розуміння та прийняття особою нових стратегій професійного самовизначення ($p \leq 0,01$). Зріс рівень усвідомлення власних потреб і можливостей у професійній царині. У таких осіб інтенсифікується потреба інтеграції зусиль інших людей, повнота відповідальності за кінцевий результат та ефективність організації. У переважної більшості групи з'явилося прагнення передати власний досвід, стати на інший щабель професійного розвитку. Таким вектором розвитку для них є лідерство, підвищення рівня відповідальності і збільшення внеску в успіх організації. Керування (будь-чим – людьми, проектами, бізнес-процесами) стає для них важливішим, ніж раніше. Центральне поняття їхнього професійного розвитку – влада, усвідомлення того, що від них залежить ухвалення ключових рішень. При цьому для них не є принциповим керування власним проектом чи бізнесом, радше навпаки, вони більше зорієнтовані на побудову кар'єри в найманому менеджменті, але за умови, що їм буде делеговано значні повноваження. Людина з такою орієнтацією вважатиме, що не досягла мети своєї кар'єри, доки не обійме посади, на якій керуватиме різними сторонами діяльності підприємства.

Від'ємний кореляційний зв'язок пов'язує психологічне тяжіння до бідності і служіння ($p \leq 0,01$). Усвідомлення своєї «небіднос-

ті», нових горизонтів професійного розвитку осіб, які пройшли навчання, не містить егоїстичної детермінанти. Ці респонденти справді визначили і прийняли нові конструктивні професійні орієнтації, які відображають їхню особистісну зрілість.

Прагнення до служіння в професії характеризує осіб, які займаються справою через бажання реалізувати у власній роботі загальнолюдські цінності. Вони зорієнтовані більше на цінності, ніж на доконечні в цій роботі здібності. Такі особи прагнуть приносити користь людям, суспільству, для них важливо бачити конкретні результати власної роботи, навіть якщо їх і не виражено в матеріальному еквіваленті. Основна теза побудови подальшої кар'єри – дістати можливість максимально ефективно використати свої таланти й досвід для реалізації суспільно важливих цілей. Люди, зорієнтовані на служіння, є товариськими і часто консервативними. Особа з такою орієнтацією не працюватиме в організації, яка ворожа її цілям і цінностям.

Отже, сукупність індикаторів, які не підтримують психологічного тяжіння до бідності, відображає економічне прогнозування, позитивну оцінку змін власного добробуту за останні два роки, професійну орієнтацію на служіння, прагнення лідерських позицій у професії, намагання інтегрувати зусилля інших, об'єднати різні функції організації.

Можна підсумувати, що за результатами реалізації навчально-тренувальної програми підвищення професійного та економічного добробуту особи учасники уточнили своє розуміння психологічного змісту тяжіння до бідності, виокремили та усвідомили можливі і наявні бар'єри досягання економічного добробуту та професійного зростання, визначили і змодельовали нові конструктивні моделі самоздійснення, до яких слід заразувати служіння та менеджмент.

Не відбулося статистично достатнього зниження індикатора психологічного тяжіння до бідності, проте змінилося поле супутніх ознак економічного патерналізму, відбулася зміна об'єктної позиції в царині економічного та професійного самоздійснення на суб'єкту, виокремилися нові стратегії професійного самовизначення.

Отже, за результатами вироблення та апробації соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності як стилю життя в процесі професійного самовизначення особи було виявлено *ефективні засоби роботи з представниками субкультури бідності.*

До таких засобів ми зараховуємо профорієнтаційні ігри з елементами соціально-психологічного тренінгу та кар'єрного коучингу, що їх можна рекомендувати молоді, яка виявляє схильність бути бідною, а також спеціально розроблену навчально-тренувальну програму підвищення професійного та економічного добробуту для спеціалізації або підвищення кваліфікації психологів і соціальних працівників, які працюють із представниками субкультур бідності.

Ці методи дають змогу відреагувати травматичний досвід, проаналізувати неефективні стратегії економічного та професійного самовизначення, набути та інтегрувати новий досвід моделювання власного професійного майбутнього, розширити спектр можливостей самореалізації в професії, підвищити самоефективність, поліпшити психологічне здоров'я особи і сім'ї. Навчально-тренувальна програма допомагає підняти рівень професійної компетентності, оволодіти навичками роботи з особами, які психологічно тяжіють до бідності.

Свідченням зупинки процесу знецінення та песимістичного прогнозування є підвищення суб'єктивної оцінки власних життєвих цілей. Проектування професійного майбутнього, структурування наявного досвіду, ієрархізація життєвих завдань, аналіз соціального професійного капіталу дали респондентам змогу нейтралізувати свої страхи, відчути «грунт під ногами», почуватися впевненіше, ставати керманичем власної долі.

Література

Балабанова Е. С. Андеркласс: понятие и место в обществе / Е. С. Балабанова // Социологические исследования. – 1999. – № 12. – С. 65–70.

Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.

Голенкова З. Т. Безработные: особенности российского бытия / З. Т. Голенкова // Социологические исследования. – 2001. – № 5. – С. 67–76.

Голосенко И. А. Нищенство как социальная проблема (Из истории дореволюционной социологии бедности) / И. А. Голосенко // Социологические исследования. – 1996. – № 7. – С. 27–35.

Гусев І. М. Особливості корекційного впливу на формування адекватної політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – К. : Гнозис, 2013. – Дод. 1 до вип. 29. – Т. 1. – С. 208–214.

Дембицька Н. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С. 49–59; № 3 (29). – С. 53–67.

Демин А. Н. Психологические механизмы поведения личности в условиях безработицы / А. Н. Демин // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 2. – С. 31–43.

Жданович А. А. Реадаптация опросника «Карьерные ориентации» и его стандартизация на студенческой выборке / А. А. Жданович // Психологический журнал. – 2007. – № 4. – С. 4–19.

Жидкова Е. М. Ориентация на незанятость среди проблемных групп рынка труда / Е. М. Жидкова // Социологические исследования. – 2004. – № 3. – С. 52–62.

Жорнова О. І. Наслідки самовизначення особистості у сфері освіти: до пошуку критеріального визначення зрушень у подоланні бідності [Електронний ресурс] / Олена Іллівна Жорнова // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. – 2012. – № 1. – Режим доступу : www.es.rae.ru/mino/158-1089.

Жорновая Е. И. Не-бедность как порождение постсоветской действительности / Елена Ильинична Жорновая // Ключевые аспекты концепции развития современного общества : матер. XV Междунар. науч.-практ. конф.

«Осознание культуры – залог обновления общества», Севастополь, 18–19 апреля 2014 г. / Севастоп. нац. техн. ун-т; научн. ред. Головин В. В. – Севастополь : Рибэст, 2014. – С. 83–84.

Коростылева Л. А. Психология самореализации личности (Основные сферы жизнедеятельности): дис. ... д-ра психол. наук. / Л. А. Коростылева. – М., 2003.

Логунова Л. Ю. Семейно-родовая память: временные ипостаси и социальные ресурсы / Л. Ю. Логунова // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 379. – С. 69–75.

Малкина-Пых И. Г. Семейная терапия / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005.

Малкина-Пых И. Г. Терапия пищевого поведения / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2007.

Медведев С. Э. Трансгенерационные процессы при психической травме [Электронный ресурс] / С. Э. Медведев // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2010. – № 4. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2610>.

Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004.

Наследов А. Д. SPSS: Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / А. Д. Наследов. – СПб. : Питер, 2007.

Обеспечение устойчивого прогресса человечества: уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости: Доклад о человеческом развитии за 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unic.ru/library/dokumenty-oon/doklad-o-chelovecheskom-razviti-2014-obespechenie-ustoichivogo-progressa-chel>

Образно-рефлексивная процедура «Дерево» [Электронный ресурс] // А. Я. Психология: тесты, тренинги, словарь, статьи. – Режим доступа : <http://azps.ru/training/2/trn77.html>.

Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 1998.

Ростовский В. П. Социально-экономический анализ безработицы / В. П. Ростовский // Экономика и управление. – 1996. – № 3. – С. 64–68; № 5. – С. 54–63.

Рудюк О. Психологічні особливості професійного самовизначення безробітної молоді в процесі профпереорієнтації / О. Рудюк // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 122–127.

Соколова Г. Н. Нерегистрируемая безработица в Белоруссии / Г. Н. Соколова // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 25–33.

Удальцова М. В. Социально-трудовые ожидания незанятых людей и их отношение к самостоятельной занятости / М. В. Удальцова, Н. М. Воловская, Л. К. Плюсина // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 16–25.

Фернам А. Секреты психологии денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл ; под общ. ред. А. Алексеева. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006.

Хакимова Н. Р. Психологические особенности профессионального самоопределения безработных женщин / Н. Р. Хакимова // Сибирская психология сегодня : Сб. науч. трудов. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2002. – С. 222–232.

Хашченко В. А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / В. А. Хашченко // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 1. – С. 106 – 127.

Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах [Електронний ресурс] / О. У. Хомра. Режим доступу : www.edportal.org.ua/books/conference.2005/Khomra.pdf.

Ценности культуры и модели экономического поведения : науч. моногр. / под ред. Н. М. Лебедевой, А. Н. Татарко. – М. : Спутник, 2011.

Циганов В. В. Феномен бідності у молодих демократіях / Циганов Віктор Васильович // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 1 (26). – С. 16–20.

Яффе-Янаи О. Генетический код личности. Как найти и реализовать свое призвание / О. Яффе-Янаи. – К. : Изд-во Алексея Капусты, 2009.

Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Електронний ресурс] / H. Domański. – Режим доступу: www.cebi.pl/texty/maj03.doc.

Murali V. Бедность, социальное неравенство и психическое здоровье [Електронний ресурс] / Murali V., Oyebode F. // Обзор современной психиатрии. – 2004. – Вып. 23. – Режим доступу : <http://www.psyobsor.org/1998/23/2-1.php>.

Pavot W. Review of the satisfaction with life scale / W. Pavot, E. Diener // Psychological Assessment. – 1993. – Vol. 5. – № 2 – P. 167–172.

Ratecka A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? [Електронний ресурс] / A. Ratecka. – Режим доступу: <http://krytyka.org/index.php/artykuy-naukowe/rone/280>.

Zhornova O. The health of the nation as an effect of the modern higher education: Results of a pilot study / Zhornova Olga, Zhornova Lena // HASSACC 2013: Virtual Conference Human and Social Sciences at the Common Conference 2013. The 1st Human And Social Sciences at the Common Conference 18-22 November 2013, Slovak Republic. – EDIS : Publishing Institution of the University of Žilina. – P. 140–146.

4. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ДОЛАННЯ БІДНОСТІ ЯК СТИЛЮ ЖИТТЯ В ПРОЦЕСІ ПРАВОВОГО І ПОЛІТИЧНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

4.1. Проблема взаємозумовлення економічної депривації і правосвідомості

У процесі економічної соціалізації під впливом складних економічних умов розвивається *економічно-правова свідомість*, яка є суб'єктивним віддзеркаленням об'єктивних економічних явищ. Постають тісні й складні взаємозв'язки між соціально-психологічними характеристиками групи і особи, їхньою економічною і правовою свідомістю та умовами подолання економічної депривації.

Частина сучасного українського суспільства виявилася психологічно не готовою до перетворень, які викликають почуття соціальної незахищеності, концептуальну дезорієнтацію тощо. Поняття громадянських прав і свобод, повага й довіра до правових норм і вимог закону, усвідомлена вольова діяльність не стали пріоритетними у свідомості представників найбільш економічно вразливих соціальних груп. Навпаки, у багатьох громадян переважає думка, що від них усе одно нічого не залежить, а закон не здатен їх захистити, і, як наслідок, відбувається посилення криміналізації соціуму.

Особливого значення ця проблема набуває ще й тому, що бідність натеper має масовий характер: до неможливих верств належить велика частина населення – чоловіки і жінки працездатного віку, а серед них і ті, хто має високий освітній рівень та високу кваліфікацію. Крім того, сформувався й зріс кількісно найнижчий, маргінальний шар бідних із відповідними соціально-психологічними поставами – безхатченки, жебраки, безпритульні діти, особи, що звільнилися з місць позбавлення волі, тощо. Цій частині неможливих особливо властива істотна деформація правосвідомості, перекручене правове самовизначення, хибна саморегуляція.

Реакція бідних на своє маргінальне становище в поляризованому індивідуалістично орієнтованому суспільстві визначає особливості їхньої правосвідомості, якій, зокрема, притаманні відмова від участі в житті основних інститутів суспільства або низький рівень залученості до неї та критичні постави щодо загальновизнаних міжстатевих взаємин, офіційних норм шлюбу, громадської діяльності, політичних та релігійних практик.

На різних етапах суспільного розвитку ключовим ставало питання *кризи правосвідомості громадян*. Ця криза проявляється в невідповідності громадських очікувань до змісту системи права, що відбивається в загальній недовірі до законодавства загалом та до сучасних правових інститутів зокрема.

Л. Петражицький уважав право за психологічне явище, тому що норми права, обов'язковість дотримання їх, примусовість існують лише в людській свідомості. Суб'єкт правової поведінки з депривацією економічних ресурсів, який має прийняти соціально орієнтоване правове рішення, або сумнівається в здатності закону захистити його права й свободи, або не вірить у справедливість закону взагалі, хоча «основу інтуїтивного права (правосвідомості) становить справедливість» [Петражицький, 2000, с. 88].

У різних дослідженнях було показано, що особи, які суб'єктивно визнають себе за бідних, безпорадних, невдах, частіше, ніж інші, вдаються до виправдання протиправних настроїв, індивідуалізму, деструктивних емоцій, що значною мірою стає причиною протиправної поведінки особи, зумовлює зростання протиправних настроїв. Бідність постає як чинник порушення прав людини взагалі та править за важливу передумову деформації правосвідомості, соціального примітивізму громадської думки [Гишинский, 2004, с. 166–173, 181–187; Гулевич, 2003, с. 33; Петровська, 2004].

Антисоціальну поведінку часто-густо асоціюють із бідними особами або спільнотами, що належать до *неефективних за економічним критерієм субкультур*. Із представниками найбідніших, маргіналізованих груп, як правило, пов'язують такі асоціальні прояви, як злочинність у різних її проявах, бродяжництво, наркоманія, алкоголізм та інші девіації, що їх породжує ізоляція від суспільного життя, виключення із загальнозаведеного просоціально спрямованого способу життя, порушення або брак соціальних зв'язків.

Дослідження правового аспекту бідності характеризують різні методологічні принципи аналізу співвідношення культури суспільства і субкультури соціальної групи, брак більш-менш єдиного погляду на те, як «далеко зайшла людина на шляху відчуження від загальноприйнятих норм і цінностей» [Гилинский, 2004, с. 74–78, 167–171].

Виходячи з цього потрібно визначити чинники та умови виникнення порушень правової соціалізації, особливості формування моральної мотивації і здійснення моральних учинків, зміст ціннісних орієнтацій у системі регуляції поведінки особи. Загалом належить з'ясувати, яким чином і під впливом чого відбувається процес правового самовизначення членів малоресурсних соціальних груп, до яких можна зарахувати й осіб із низьким економічним статусом.

Відповідні ідеї набули розвитку в дослідженнях деформації правосвідомості громадян. Загальновизнане розуміння такої деформації традиційно припускає наявність певних правових поглядів, знань, постав, які з огляду на різні обставини перетворилися на неправові конструкції, а на крайньому ступені спотворення – і на злочинну свідомість. Дослідники правової свідомості подають різні класифікації форм її деформації. Наприклад, Ю. Ведерніков і В. Грекул виділяють такі: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм, переродження, правовий дилетантизм, правову демагогію. За найбільш поширені серед представників нижчих за економічним статусом соціальних груп звичайно визнають такі: правовий інфантилізм – як недостатній рівень правових знань і постав, несформованість правового самовизначення, недостатність позитивного й поважного ставлення до закону та інших правових цінностей; правовий ідеалізм – полягає в неадекватному ставленні до права, надмірних сподіваннях на те, що ухвалення потрібного закону розв'яже всі проблеми; правовий нігілізм – усвідомлене ігнорування вимог закону, злочинний умисел на його порушення, переконання в тому, що керуватися треба не правом, а власними інтересами; переродження – крайній ступінь спотвореної, дефектної правосвідомості, від правового нігілізму відрізняється не тільки ступенем суспільної небезпеки, а й свідомим запереченням закону за мотивами корисливості, жорстокості, жадібності [Ведерніков, 2005, с. 203].

Я. Гілінський зазначає, що підвищення якості й рівня життя, рівня освіти саме по собі не веде до зниження ні злочинності, ні за-

гальної криміналізації суспільства. До того ж серед людей заможних і поважних злочинність поширена так само, як і серед бідних, але зміст і спосіб скоєння злочину різняться між собою. Так, заможним більш притаманна така форма деформації правосвідомості, як права безвідповідальність – особливий тип ставлення до правових норм, якому властиве стійке внутрішнє переконання індивіда про власну свободу від відповідальності за порушення за рахунок або грошей (економічний статус), або влади (корупція, соціальний паразитизм), або сили (зброя, злочинне угруповання), або сукупності всіх цих ресурсів. Він не має негативного ставлення до потреби виконувати вимоги закону як за правового нігілізму, йому не бракує інформації про закон та правові норми як за правового інфантилізму. Індивід оцінює власне порушення закону як звичайне, таке, що є поширеним серед таких самих, як він, суб'єктивно виправдовуючи його більш важливими обставинами або цілями [Гилинский, 2004, с. 74–76].

Делінквентні особи в певному розумінні виявляються *психологічними регулювальниками економічної поведінки*. Внутрішні прояви економічної свідомості суб'єкта значною мірою визначають і зовнішні прояви його економічної активності та можуть справляти істотний вплив на перебіг такої активності, її результати й наслідки.

О. Хоріна стверджує, що стосовно до уявлень про бажані ресурси респонденти воліють отримувати їх у такій послідовності: кохання, статус (повага), гроші, інформація, послуги (турбота), товари. Натомість уявлення про надання ресурсів іншим людям склалися таким чином: кохання, статус (повага), інформація, товари, послуги (турбота), гроші. Стале місце в обох варіантах – як отримання, так і надання ресурсів – займають кохання та повага в перших пріоритетах, інформація – середній пріоритет, послуги (турбота) – передостанній. Що ж до уявлень респондентів у площині вибору «надавати – отримувати ресурс», то виявлено таку картину: робити подарунки (товари), дбати (послуги), отримувати компліменти, давати поради (інформація), давати шанобливе ставлення (статус). Далі вона визначає типи ресурсної взаємодії досліджуваних делінквентів: альтруїстично-жертвний – віддавання своїх ресурсів іншим; егоїстично-споживацький – експлуатація ресурсів іншої людини; еквівалентний обмін ресурсами; деструктивно-ізоляційний – соціальна ізоляція (ні я, ні мені). Найбільше проблем виникає за деструктивно-ізоляційного типу ресурсної взаємодії, коли особа потерпає через

нестачу певного ресурсу, а водночас не може зробити запит або прийняти ресурс від іншої людини. Такий дефіцит порушує обмін ресурсами і збільшує ризик саморуйнування [Хоріна, 2008, с. 120–123].

Виходячи з цього аналізу можна зробити припущення, що депривовані в доступі до економічних та інших ресурсів досягнення цілей особи частіше опиняються в конкурентно не вигідних умовах порівняно з більш заможними й статусними.

Якщо економічно депривована особа не бачить у собі ресурсів, які б забезпечили успіх, то вона шукає зло, проблеми, ворожість та агресивність, за допомогою яких намагається виправдати й пояснити власну безвідповідальність і безініціативність, екстернальний стиль саморегуляції. Частковому подоланню таких негативних рис може допомогти віра в добре начало, наприклад у Бога. Мабуть, тому у вищезгаданих опитуваннях на запитання «На що ви найбільше сподіваєтесь у своєму житті?» відповідь «на Бога» істотно переважає саме серед малозабезпечених. З одного боку, це можна пояснити неусвідомлюваним бажанням уникнути відповідальності, а з другого – розглядати як додатковий ресурс позитивної зміни самосвідомості та оптимізації ставлень і самоставлення особи.

4.2. Соціально-психологічні чинники виникнення й поширення бідності в процесі правового самовизначення

Визначення соціально-психологічних особливостей процесу *правового самовизначення осіб, які належать до неефективних субкультур*, установлення взаємозумовленості рівня психологічного тяжіння до бідності та особливостей правосвідомості особи і її ставлення до соціальних, правових та етичних норм потребують відповідного психодіагностичного інструментарію, який би дав змогу дослідити проблему й адекватно проінтерпретувати отримані результати.

Вивчення бідності в контексті правового самовизначення на різних його етапах ми здійснювали шляхом застосування як теоретичних (аналіз, узагальнення, порівняння, інтерпретація), так і емпіричних (опитування, тестування, проєктивні методики, експертна

оцінка, контент-аналіз, соціально-психологічний тренінг, організаційно-ділова гра або ігрове моделювання, методи математичної обробки, кількісного аналізу та якісної інтерпретації даних) методів дослідження. Розв'язання основних завдань передбачало розроблення програми емпіричного дослідження морально-правових орієнтацій осіб із низьким економічним статусом та певним рівнем психологічного тяжіння до бідності, яка складалася з трьох етапів.

На першому етапі уточнювали певні аспекти досліджуваної проблеми, визначали найбільш відповідний до завдань діагностико-корекційний інструментарій, здійснювали добір, апробацію та коригування і формували остаточний пакет соціально-психологічних методик, визначали групи випробуваних.

На другому етапі передбачалося з'ясувати соціально-психологічні особливості правосвідомості та процесу правового самовизначення осіб, які належать до неефективних субкультур. Цей етап містив три підетапи і передбачав застосування визначених методик і процедур стосовно різних за економічним статусом, віком і статтю груп випробуваних – переважно мешканців різних міст України.

На третьому етапі було використано інформаційні, корекційні та розвивальні методи для оптимізації процесу правового самовизначення осіб, яких за суб'єктивним та об'єктивним критеріями можна вважати за бідних або таких, що обирають бідність за стиль життя.

Теоретичний аналіз дав змогу окреслити коло питань про зміст і масштаб *соціальних та морально-правових орієнтирів осіб із депривацією економічних ресурсів*, основних характеристик і показників їхньої правосвідомості: особисті переконання, рівень і мотивація соціально-психологічної активності, стиль саморегуляції поведінки, деструктивні емоції, постави, ставлення до права і правової реальності, атитюди щодо закону, моральних та етичних норм тощо.

На першому етапі емпіричної частини дослідження було зроблено додаткове уточнення окремих аспектів досліджуваної проблеми за допомогою опитування, проведеного у 2012–2013 роках. У ньому взяли участь 367 мешканців різних міст Київської та Запорізької областей із різним економічним статусом віком від 18 до 62 років, серед яких 36,5 % становили чоловіки, 63,5 % – жінки.

За результатами опитування серед основних чинників, що визначають соціально-економічне розшарування суспільства, абсолютна більшість респондентів назвала різницю в рівні прибутків (92,4 %) або наближеність до влади (90,8 %) як можливості доступу до матеріальних ресурсів. Натомість лише 32,8 % назвали неоднакову освіту і 29,4 % зазначили різну престижність професій як важливі умови соціальної нерівності.

Економічна складова сучасного соціального контексту зумовлює істотне переключення системи цінностей особи, її переконань і постав, особливо в підлітковому віці. Для визначення морально-правових орієнтирів неповнолітніх було опитано 54 учні з малозабезпечених сімей у м. Києві, переважно чоловічої статі (88,9 %). Ці орієнтири дістали, зокрема, відображення у відповідях на запитання «Чи вважаєте ви за можливе для себе за певного збігу обставин здійснення наведених нижче дій?». Розподіл відповідей наведено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Розподіл відповідей на запитання «Чи вважаєте ви за можливе для себе за певного збігу обставин учинення наведених нижче дій?» (%)

Дії	Радше так	Важко відповісти	Однозначно ні
крадіжка	14,8	7,4	77,8*
отримання вигоди шляхом обману	18,5	46,3	33,3
отримання вигоди шляхом застосування сили	9,3	7,4	83,3*
отримання або давання хабара	29,6	1,9	68,5*
безквитковий проїзд	59,3	7,4	33,3*
лайка	53,7	9,3	35,2

Примітка: * – відмінності значущі на рівні $p \leq 0,01$.

Як бачимо, їхні орієнтири великою мірою ґрунтуються на спотворених, хибних інтересах і можуть заходити в суперечність з ідеа-

лами, цінностями, цілями широкого соціуму, породжувати суперечність між суспільними та особистими інтересами.

Далі, відповідно до основного завдання першого етапу, було зроблено добір адекватного діагностичного інструментарію. Для цього відібрано 15 методик на основі результатів теоретичного аналізу та опитано 180 студентів Бердянського державного педагогічного університету ім. П. Г. Осипенко, Бердянського університету менеджменту і бізнесу та Азовського регіонального інституту управління Запорізького національного технічного університету (м. Бердянськ Запорізької обл.). Вік респондентів – у межах від 19 до 23 років, за статтю мала місце незначна перевага осіб жіночої статі (54,4 %).

На основі даних кореляційного та факторного аналізу було сформовано батарею найбільш інформативних методик, серед яких: Діагностика особистісної поведінки «альтруїзм-егоїзм», Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності особи, Діагностика мотивів афіліації А. Меграбіана, Шкала совісності В. Мельникова і Л. Ямпольського [Фетискин, 2002, с. 23–24, 94–98, 163–164], Діагностика оцінки мотивації схвалення Д. Марлоу і Д. Крауна [Практическая..., 1998, с. 635–636], питальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової [Моросанова, 2004], проєктивна методика незакінчених висловів О. Гулевич і О. Голинчик, спрямована на вивчення атитюдів щодо права, моральних та етичних норм [Гулевич 2003, с. 114–127], методика «Типологія субкультур незадоволення» Н. Каліної [Калина, 1999, с. 167–171], питальник ПТБ В. Васютинського [Васютинський, 2013]. Три останні з перелічених методик було застосовано як базові.

На другому етапі емпіричного дослідження ми розв'язували загальне завдання – визначення соціально-психологічних особливостей осіб із дефіцитом матеріального статку, які мають високий рівень психологічного тяжіння до бідності і належать до неефективних субкультур, змісту процесу їхнього *правового самовизначення як чинника долаття бідності*.

Завдання першого підетапу цього етапу було спрямовано на визначення наявності взаємозв'язків між об'єктивним критерієм дефіциту економічних ресурсів (за рівнем прибутку на одного члена сім'ї), психологічним тяжінням до бідності (за питальником ПТБ) та належністю до субкультури незадоволення (за методикою Н. Каліної).

У дослідженні взяли участь 247 осіб – мешканців м. Києва та міст районного підпорядкування в Запорізькій, Київській, Полтавській і Сумській областях. Серед опитаних чоловіки становили 46,6 %, жінки, відповідно, 53,4 %. За віком респонденти розподілилися таким чином: осіб від 18 до 30 років – 23,5 %, від 31 до 55 років – 37,2 %, від 56 до 77 років – 39,3 %.

За об'єктивним рівнем матеріального добробуту випробувані утворили такі групи: низький рівень (до 2 тис. грн місячного прибутку на одного члена сім'ї) – 43,7 %, середній (від 2 до 3 тис. грн) – 24,7 %, високий (від 3 до 4 тис. грн) – 31,6 %. За результатами питальника ПТБ високий рівень психологічного тяжіння до бідності (63,9 %) мають саме особи з низьким економічним статусом, а низький рівень притаманний переважно особам із високими матеріальними прибутками (19,4 %; різниця значуща на рівні $p \leq 0,05$). Порівняння об'єктивного і суб'єктивного критеріїв бідності підтвердило тісний зв'язок між об'єктивними показниками матеріального забезпечення і рівнем психологічного тяжіння до бідності осіб, що обирають бідність як стиль життя.

Із цими результатами корелює й належність до субкультур незадоволення. Представники групи «Песимізм» (46,5 %) мають переважно високий рівень тяжіння до бідності і низький рівень прибутку. Особи, що входять до групи «Психологічний захист» (29,3 %), яка є здебільшого амбівалентною у своїх переживаннях, потрапили переважно до середньої групи за обома критеріями. Показники тих, хто ввійшов до групи «Задоволеність» (24,2 %), в основному відображають високий рівень прибутку і низьке тяжіння до бідності.

Водночас слід зазначити, що суб'єктивна оцінка економічного статусу не завжди збігається з реальними показниками економічної депривації або належності до неефективних субкультур. Частина респондентів, маючи певний матеріальний достаток, виявила досить високу схильність бути бідними. (Об'єктивно низький економічний статус серед опитаних мають 43,7 %, а високі показники тяжіння до бідності показали 63,9 %). Цим респондентам властиві почуття незадоволення та позбавленості, загальна недовіра і тривога. Вони відчують потребу покладати відповідальність на інших, відчуваються комфортніше в екстернальному пошуку підтримки й співчуття.

Другий підетап було присвячено визначенню *конструкта морально-правової самосвідомості осіб із різним ступенем психологіч-*

ного тяжіння до бідності з його когнітивним, мотиваційно-ціннісним, афективним і поведінковим компонентами. Тут було використано тести з діагностики постави «альтруїзм-егоїзм», мотиваторів соціально-психологічної активності особи, мотивів афіліації, мотивації схвалення, совісності, стилю саморегуляції поведінки, психологічного тяжіння до бідності.

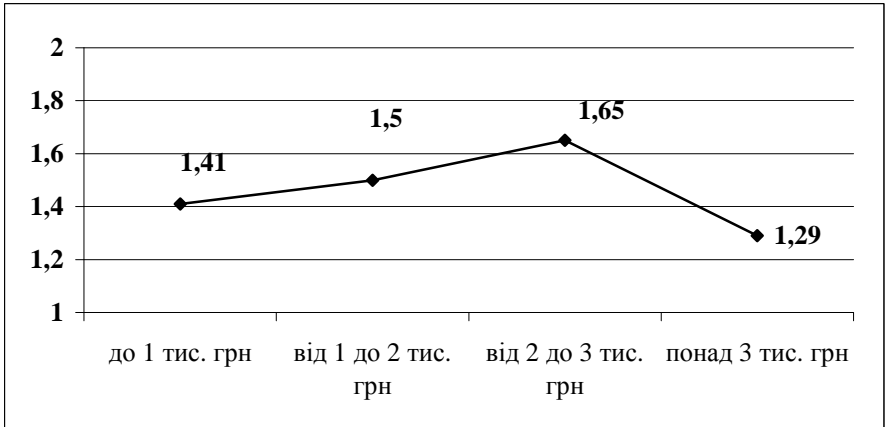
Було опитано тих самих 247 осіб, що й на першому підетатпі, але показники економічного статусу було більше деталізовано: низький прибуток (до 1 тис. грн) мали 21,4 % респондентів, нижчий від середнього (від 1 до 2 тис.) – 22,3 %, середній (від 2 до 3 тис.) – 24,7 %, вищий від середнього (від 3 до 4 тис.) – 14,6 %, високий (понад 4 тис. грн) – 17 %. Для подальших розрахунків ми об'єднали дві останні групи в одну – із високим рівнем прибутку.

За результатами факторного аналізу виділилися п'ять факторів (сукупна дисперсія становила 50,6 %).

До першого однополюсного фактору «Відповідальна ефективність» (внесок у дисперсію 11,1%) ввійшли такі вислови: «Я часто працюю над тим, щоб контролювати те, що діється навколо мене» (0,621), «Мені подобається ставити перед собою реальні завдання і виконувати їх» (0,546), «Я докладаю всіх зусиль, щоб поліпшити показники своєї роботи (навчання), на відміну від того, що було раніше» (0,522), «Мені подобається покладати на себе відповідальність» (0,374).

Найвищі значення індикаторів першого фактору проявилися в групі за рівнем прибутку від 2 до 3 тис. грн. А найменше вони проявилися в групах як із низьким, так і з найвищим рівнем прибутку ($p \leq 0,1$; рис. 4.1). Це парадоксальним чином об'єднало характеристики груп із крайніми показниками економічного статусу, але за якісним змістом вони є різними.

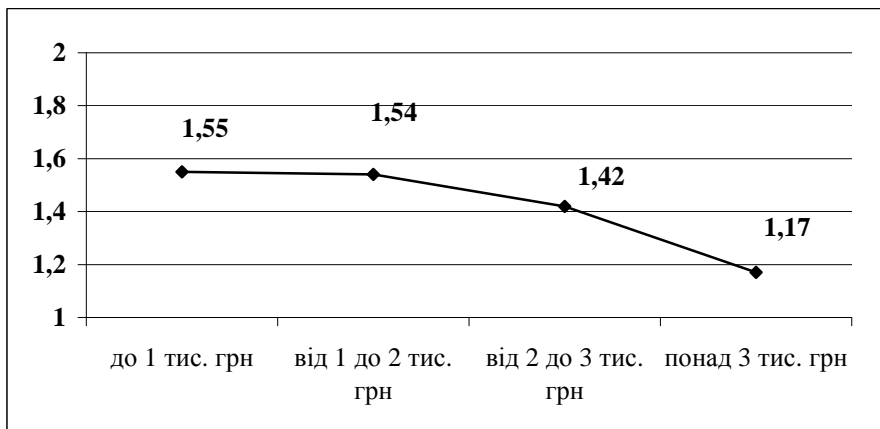
Відповідальна ефективність виявилася найменш значущою для найбідніших, які вважають, що від них нічого не залежить і хтось має попіклуватися про них. Це може бути свідченням певного правового інфантилізму. Натомість мале значення відповідальності й ефективності для найбільш забезпечених осіб може відображати нехтування соціально схвальної поведінки, яке часто-густо втілюється в правовому негативізмі.

Рис. 4.1. Прояв ознак фактору «Відповідальна ефективність» у групах із різним рівнем прибутку

Не було виявлено значущих відмінностей між показниками груп із різним достатком за складовими другого фактору «Контроль» (10,3 %), третього фактору «Довіра – Тривога» (10,1 %) та п'ятого фактору «Альтруїзм – Егоїзм» (9 %). Зміст цих факторів також визначає основні компоненти морально-правового конструкту самосвідомості, але фіксує радше загальні особливості морально-правової самосвідомості, ніж специфічні для груп із різним рівнем економічного добробуту.

Зміст четвертого фактору «Справедливість» (внесок у дисперсію 10,1 %) утворили вислови «Стороннім людям не слід утручатися в конфлікт між двома людьми» (0,7); «Я завжди вибачав усе батькам, навіть якщо вони не мали рації» (0,688); «Батьки ставляться до своїх дітей справедливо» (0,67). Цей фактор показав значущі відмінності між групами, які відрізняються за рівнем прибутку: між низьким і вищим від середнього ($p \leq 0,1$) та нижчим від середнього і високим ($p \leq 0,05$) рівнями. Загалом що меншим є прибуток, то більш суб'єктивно важливою виявляється справедливість (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Прояв ознак фактору «Справедливість» у групах із різним рівнем прибутку

Справедливість як усвідомлення норми «кожному – за ділами його», вимоги, щоб усе було «за законом», є найбільш притаманною незаможним верствам населення. Вони загалом тяжіють до вимушеної законопослушності. Представники більш забезпечених груп почувуються вільнішими від морально-етичних і правових норм, менше схильні приймати їх як обов’язкові та охочіше запропонують змінити закон, якщо він не відповідає їхнім уявленням про засади права.

Аналіз даних за «Шкалою совісності» дав змогу виявити, що її показники більше притаманні особам із низьким економічним статусом порівняно з тими, хто має високий рівень ($p \leq 0,05$). Високі значення за цією шкалою характеризують почуття відповідальності, сумлінність, стійкість моральних принципів і прагнення дотримуватися соціальних вимог, висока сумлінність зазвичай поєднується із самоконтролем.

Процеси саморегуляції і самоконтролю належать до щонайважливіших аспектів правового самовизначення особи. За методикою «Стиль саморегуляції поведінки» для випробуваних із низьким рівнем економічного забезпечення та високим рівнем тяжіння до бідності більш характерним виявився середній (59,4 %) і низький

(33,7 %) рівень саморегуляції, і лише в 6,9 % випадків зафіксовано високий рівень.

Завдання третього підетапу другого етапу емпіричної частини полягало у визначенні співвідношень між *належністю респондентів із різним економічним статусом до субкультур незадоволення і їхньою правосвідомістю*, особливостями правового самовизначення, ставленням до морально-етичних норм і правових вимог, постав щодо закону, його основних функцій, можливості його зміни, умов дотримання або порушення.

У дослідженні взяли участь 117 мешканців міст Києва та Бердянська Запорізької обл., серед яких були безробітні, пенсіонери, представники різних професій. Серед опитаних 42,7 % становили чоловіки, 57,3 % – жінки. За віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 11,1 %, від 30 до 55 років – 35 %, від 55 років і старші – 53,9 %.

Для констатації належності респондентів до субкультури бідності було використано методику «Типологія субкультур незадоволеності» Н. Каліної. За результатами її виконання відповідно до шкал виділено шість соціотипів субкультур незадоволення, а саме: «щасливчик», «майстер-щасливий», «зайвий-войовничий», «майстер-ударений», «зайвий-сумний», «абсурдист» [Н. Калина, 1999, с. 113–117].

На підставі двох універсальних характеристик діяльності – інтенсивності і продуктивності та їхніх комбінацій – ці соціотипи ми об'єднали в три групи. До першої групи, яка дістала назву «Задоволення», за ознаками інтенсивної і продуктивної діяльності, було віднесено соціотипи «щасливчик» і «майстер-щасливий» (28,2 %). Другу групу, об'єднану за ознаками інтенсивної, але непродуктивної діяльності, названо «Психологічний захист», вона об'єднала соціотипи «зайвий-войовничий» і «майстер-ударений» (29,1 %). Третю групу виділено за ознаками неінтенсивності і непродуктивності діяльності та названо «Песимізм», до неї ввійшли соціотипи «зайвий-сумний» та «абсурдист» (42,7 %).

Характеристики виділених груп стосовно об'єктивного економічного статусу виявилися такими: у групі «Задоволення» низький рівень прибутку притаманний 43,2 %, середній – 27,0 %, високий – 29,7 % респондентів; у групі «Психологічний захист» із низьким рівнем прибутку виявилися 44,1%, із середнім – 23,5 %, а з високим –

32,4 %; у групі «Песимізм» найбільшу частку за рівнем прибутку (55,6 %) становили особи з низьким рівнем матеріального добробуту, 16,7 % мали середній рівень, 27,8 % – високий. Отже, у кожній із перелічених груп є чимала частина осіб як із депривацією економічних ресурсів, так і з високим рівнем прибутку, але суб'єктивну оцінку власного становища відображено в розподілі респондентів за характеристиками належності до субкультур «позбавленості».

Для вивчення *атитюдів щодо до закону* було застосовано тест незакінчених висловлювань О. Гулевич та О. Голинчик, розроблений на основі моделі правового розвитку. Згідно з цією моделлю, є три рівні правового розвитку – правопослушність, правопідтримка і правотворчість [Гулевич, 2003, с. 114–127]. Перехід на наступний рівень здійснюється шляхом засвоєння законів та дотримання його норм. Ті, хто перебуває на першому рівні правового розвитку, сприймають поняття «закон» і «моральність» як єдине ціле, дотримання норм за такого розуміння відбувається не на основі свідомого прийняття принципів моралі і права, а емоційно-ціннісного ставлення до закону і правових санкцій. Правова поведінка в цьому разі має більш вимушений характер, респонденти вважають, що запобігати порушенням можна завдяки заборонам та страху перед покаранням, а закон є непорушним. Ті, кого можна зарахувати до другого рівня правового розвитку – правопідтримки, вважають, що наявність правил є доконечною для підтримки суспільного устрою, закон є похідним від угоди між людьми, його дотримують, щоб виправдати соціальні очікування. На третьому рівні – правотворчості – особа керується не актуальними законами, а загальними принципами існування правової системи. Їхня невідповідність до моральних норм породжує потребу змінити закон і навіть непокору.

Тест складається з чотирьох незакінчених висловів стосовно до розуміння основних функцій закону, можливості його зміни, причин дотримування закону, припустимості його порушень. До кожного вислову додано по чотири варіанти відповідей, три з яких відображають три типи правового розвитку особи – правопослушність, правопідтримку і правотворчість, а четвертий передбачав написання власного закінчення вислову. Далі порівняно результати представників трьох субкультур незадоволення.

Перший вислів «Основна функція закону це – ...» має такі варіанти відповідей: а) покарання людей, які порушують соціальні нор-

ми і є небезпечними для оточення; б) підтримка життєздатності держави, запобігання поведінці, спрямованій на її руйнування; в) поліпшення життя окремих людей і стану держави загалом; г) власний варіант.

Розподіл відповідей показує, що більш ніж третина представників усіх трьох груп вважає, що основною функцією закону є покарання і що дотримання закону можливе лише шляхом заборони. Вони не мають сумнівів щодо досконалості закону і впевнені, що люди дотримують його із страху перед покаранням. Їхній рівень правового розвитку – правопослушність. Значущих відмінностей між групами в цьому питанні немає.

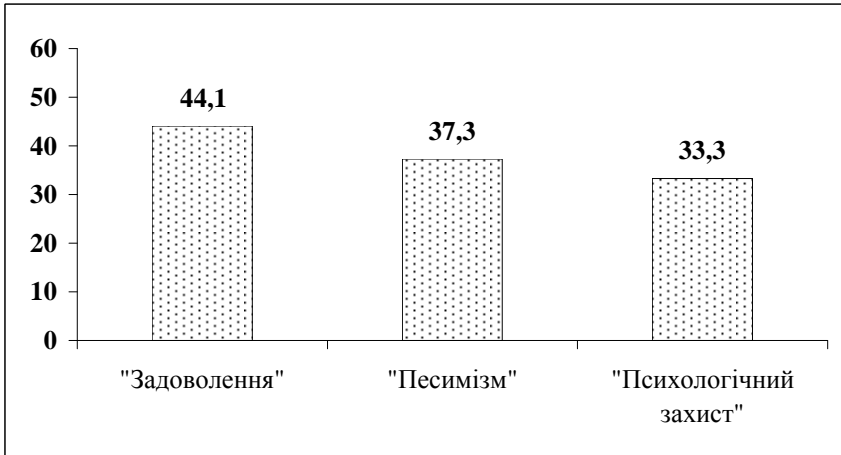
Відносна більшість представників групи «Задоволення» (44,1 %) за основну функцію закону вважає підтримку основ державного ладу. Стосовно до правових вимог тут діє постава, що вони є результатом домовленості людей, конформізму, бажання відповідати соціальним очікуванням. Показники груп «Психологічний захист» (33,3) і «Песимізм» (37,3) у виборі цього варіанта виявилися дещо нижчими, але тільки як тенденція. Загалом така позиція характеризує тих, хто перебуває на рівні правопідтримки.

Оцінка закону як засобу поліпшення життя окремих людей викликає певний скепсис у представників усіх трьох груп. Порівняно більше респондентів, які припускають, що це і є його основна функція, зафіксовано в групі «Психологічний захист» (30,3 %). Такий порівняно високий рівень правового розвитку (правотворчість) у цій групі можна почасти пояснити більшою часткою осіб із вищою освітою, тобто тих, хто є більш обізнаним у правових питаннях.

Другий вислів «Зміна закону – ...» передбачає варіанти відповідей: а) є неприпустимою за жодних умов; б) є можливою в тому разі, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) є можливою в тому разі, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант.

Перший варіант відповіді дещо охочіше обирали респонденти з групи «Песимізм» (20,0 %) порівняно з групами «Задоволення» (6,1 %) та «Психологічний захист» (6,2 %). Навпаки, більш як половина представників груп «Задоволення» і «Психологічний захист» істотно частіше за групу «Песимізм» (в обох випадках $p \leq 0,05$) вважає за можливе змінити закон, якщо він руйнує основи держави та перешкоджає її розвитку (рис. 4.3). Близько двох п'ятих респон-

дентів в усіх групах припускають можливість зміни закону, якщо він несправедливий.

Рис. 4.3. Вибір вислову «Зміна закону є можливою в тому разі, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку» (%)

Попри те, що в усіх трьох групах переважають другий (правопідтримка) і третій (правотворчість) рівні правосвідомості, результати виявили певну недовіру до актуальної правової реальності, яка проявляється в невизнанні правових норм, вимог і санкцій, оскільки суб'єкти поведінки сумніваються в здатності закону захистити їхні права й свободи або зовсім не вірять у його справедливість.

У процесі правового самовизначення особливе значення має проблема взаємозв'язку права і моралі. Виявляється, що в правовій свідомості респондентів поняття «справедливість» займає важливіше місце, ніж правові норми. Найімовірніше, респонденти керуються системою моральних принципів та етичних норм, які співвідносять із наявними законами. Якщо ж принципи правової системи не відповідають морально-етичним нормам, то респонденти вважають за доконечне змінити закон. Зазначимо, що найбільш частіше за решту респондентів удаються до емоційно-ціннісного ставлення до закону і правових санкцій та вимушеного дотримання «непорушно-

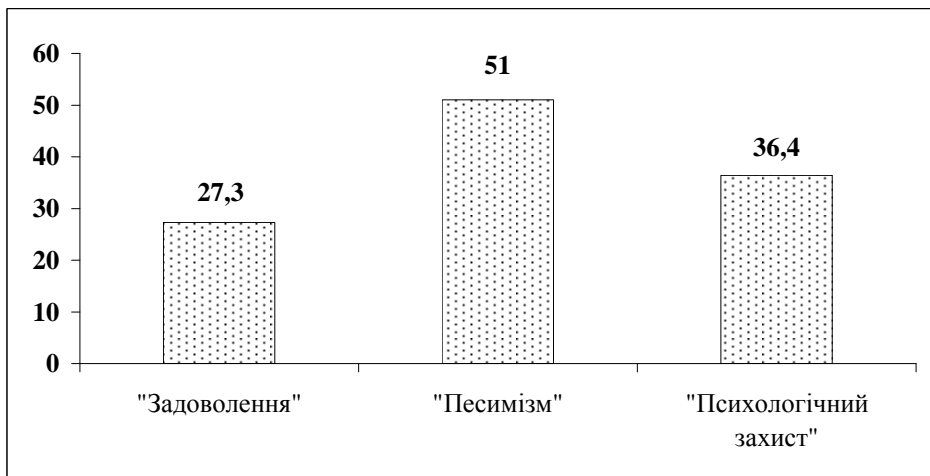
го» закону, а не свідомого прийняття норм на основі відповідності їх до загальних принципів моральності й справедливості.

Третій незакінчений вислів «Люди здебільшого дотримуються закону, бо ...» передбачає вибір відповіді з таких варіантів: а) бояться покарання за порушення закону або бажають дістати вигоду з його виконання; б) намагаються бути схожими на оточення, не бажають порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу, який настане внаслідок порушення закону; в) визнають, що загалом закон є справедливим, відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант.

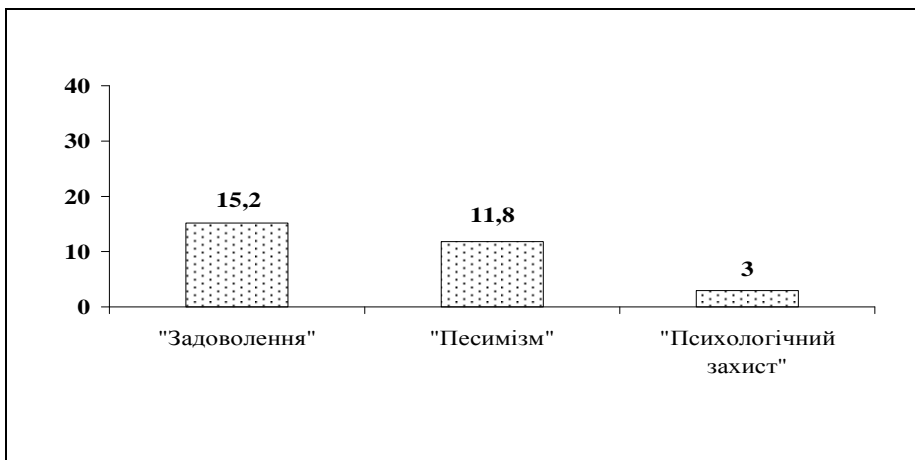
Більш ніж половина респондентів в усіх трьох групах обирає перший варіант, вважаючи, що люди бояться покарання за порушення закону або розраховують на вигоду з його виконання. Від чверті до шостої частини в кожній групі вважає, що люди намагаються бути схожими на оточення, не хочуть порушувати встановлені правила або намагаються уникнути хаосу. Така постава посилюється з віком. Кожний третій, четвертий або п'ятий, залежно від групи, визнає, що закон є справедливим і відповідає моральним нормам, проте значущих відмінностей між різними групами в оцінці цього вислову не виявлено.

На четвертий незакінчений вислів «Порушення закону ...» запропоновано такі можливі відповіді: а) є неприпустимим за жодних умов; б) є припустимим у тому разі, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку; в) є припустимим у тому разі, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам; г) власний варіант.

Згідно з отриманими даними, респонденти доволі часто підтримують думку про неприпустимість зміни закону, його непорушність, тобто визнають його значення для регулювання суспільного життя, орієнтуються на нього в поведінці, виконують правові вимоги. Особливо поширена така думка серед представників групи «Песимізм» – їх тут половина, тоді як у решті двох групах – чверть або третина ($p \leq 0,05$; рис. 4.4). Істотно менше респондентів припускає можливість порушення правових стандартів задля підтримання основ держави та її розвитку, але найменше їх у групі «Психологічний захист» ($p \leq 0,05$; рис. 4.5). Переважна частина опитаних бачить потребу міняти закон тоді, коли він є несправедливим, але таких порівняно менше в групі «Песимізм» ($p \leq 0,05$; рис. 4.6).

Рис. 4.4. Вибір вислову «Порушення закону є неприпустимим за жодних умов» (%)

Рис. 4.5. Вибір вислову «Порушення закону є припустимим у тому разі, якщо закон руйнує основи держави, перешкоджає її розвитку» (%)

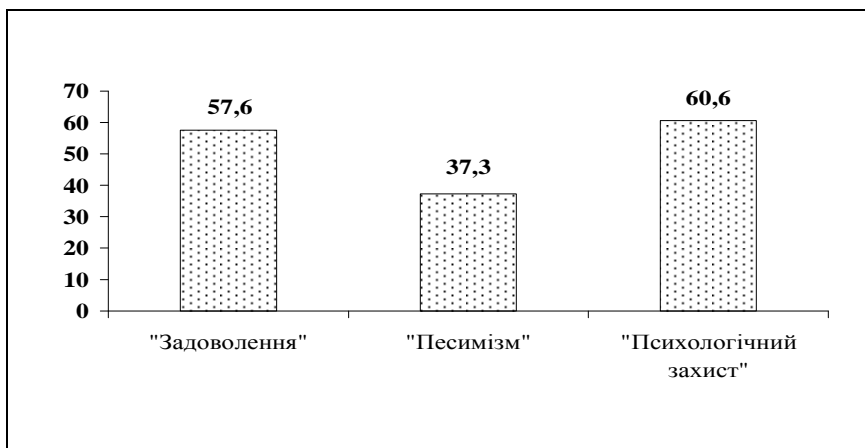

Рис. 4.6. Вибір вислову «Порушення закону є припустимим у тому разі, якщо закон несправедливий, не відповідає основним моральним нормам» (%)

Узагальнюючи, зазначимо, що ключовим для правової свідомості носіїв культури бідності є *усвідомлення позбавленості*. Випробувані розподілилися на три групи: «Задоволення», яким притаманна загальна задоволеність із життя; «Психологічний захист», які є переважно амбівалентними у своїх переживаннях; «Песимізм», яких здебільшого характеризує глобальне незадоволення. Уявлення респондентів про основні функції закону, можливість його зміни, умови дотримання та ймовірність порушення демонструють кілька типів сприймання правових та етичних норм відповідно до їхніх цілей та ефективності, а також рівня розвитку правосвідомості.

Установлено взаємозв'язки між належністю до певного типу субкультури незадоволення і рівнем правового розвитку: правопослушність більше притаманна представникам груп «Песимізм» і «Психологічний захист», правопідтримка – представникам груп «Задоволення» і «Психологічний захист», а правотворчість дещо переважає в представників групи «Задоволення».

Таким чином, розвиток морально-правових орієнтацій осіб із дефіцитом економічних ресурсів відбувається в умовах постійної соціально-економічної нерівності, посиленої пролонгованою економічною кризою. Морально-правові орієнтації мають тенденції як конструктивного, так і деструктивного розвитку. Дефіцит економічних ресурсів зумовлює суб'єктивну реабілітацію таких небажаних норм і цінностей, як пасивність, утриманство, маргінальна свідомість. Особи, які суб'єктивно визнають себе за бідних, безпорадних, невдах, частіше за інших удаються до виправдання протиправних настроїв, безпринципності, егоїзму та інших негативних рис і властивостей, що значною мірою спричиняє протиправну поведінку та зумовлює посилення протиправних настроїв.

4.3. Правове самовизначення як сфера застосування соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності

Визначення напрямів позитивного соціально-психологічного впливу на правове самовизначення осіб із низьким економічним статусом повинно спиратися на врахування таких питань: дотримання прав людини (забезпечення, захист, участь); громадянська активність, ставлення до права, правових і моральних норм і санкцій; особливості правової деформації та її корекція: правовий негативізм, правовий інфантилізм, правовий нігілізм.

Здійснення корекційних заходів передбачає розроблення змісту й процедури соціально-психологічного тренінгу та імітаційних ігор (моделювання побудови законів, правил, принципів співіснування в екстремальних або невизначених умовах) як найбільш ефективних засобів оптимізації правової свідомості осіб, які тяжіють до бідності, а також вимірювання ефективності їхнього застосування. Отож проведення корекційних досліджень включало апробацію анкети для вимірювання ефективності впливу, соціально-психологічний тренінг, імітаційну гру, систематизацію та узагальнення отриманих даних.

До участі в роботі п'ятьох досліджуваних груп загалом було залучено 129 осіб. До трьох груп увійшли безробітні, зареєстровані в

Бердянському міському центрі зайнятості Запорізької області: група для проведення соціально-психологічного тренінгу – 25 осіб, група для імітаційної гри – 31 особа, контрольна група – 19 осіб. Крім того, було організовано соціально-психологічний тренінг для двох груп учнів Київського вищого професійного училища деревообробки – 28 і 26 осіб. Практично всі учасники корекційно-розвивальних заходів належали до категорії осіб із дефіцитом економічних ресурсів, а учні училища деревообробки походять переважно з малозабезпечених сімей.

У кожній із груп, крім контрольної, було проведено одноденний тренінг або імітаційну гру відповідно до програми впливу під загальною назвою «Маю право». Завдання соціально-психологічного тренінгу полягали у формуванні усвідомлення соціальної значущості громадянських цінностей та ідеалів, активізації конструктивного обстоювання своїх громадянських прав, конструюванні знань і навичок, здатних змінити неефективні правові постановаи та особливості поведінки, розширенні простору правової культури.

Тренінгове заняття складалося з вісьмох блоків і проходило у формі вправ на міжособову комунікацію із застосуванням інноваційних технік (групова дискусія, брейнстормінг, рольова гра, інтерперсональне тренування ефективної поведінки). У процесі тренінгу розвивалися спеціальні психологічні техніки самопізнання: аналіз, зворотний зв'язок, рефлексія.

Перший блок «Комунікативний простір» містив знайомство, позначення проблем та очікувань учасників, визначення правил, установлення клімату психологічної безпеки. Використовувано традиційні прийоми розминки з наступним обговоренням. В усіх групах цей блок проходив успішно, було налагоджено доброзичливі стосунки, виявлено зацікавленість темою правової культури. Учасники визнали значення громадянських цінностей, правових та етичних норм, активної просоціальної позиції, зокрема для малозабезпечених осіб.

У другому блоці «Принципи та правила міжособової взаємодії в правовому просторі» відпрацьовували вміння грамотно з правового погляду брати участь у різних формах громадського життя, визнавати права і свободи – як власні, так і інших людей, виробляли правові принципи взаємодії. Наприклад, у підгрупах по п'ять осіб було використано техніку «безпечна конструкція», за якою слід було побудувати з підручного матеріалу конструкцію, для того щоб яйце (сим-

вол особи, яка потребує захисту), скинуте з висоти, залишилося не-ушкодженим. Учасники самостійно розподіляли ролі, вибудовували правила і методи комунікації, виробляли тактики й стратегії взаємодії. Їхні ставлення й переживання, що мали місце в процесі виконання вправ цього блоку, відображено у висловах: «Я відчула таку відповідальність за іншого (яйце), я в житті не почувалася такою важливою, як у цій вправі», «Я зрозуміла, як важливо вміти домовлятися, а не досягати великих цілей коштом чужих долі», «Я завжди хочу перемагати за будь-яку ціну, але, як виявилось, не в цьому випадку».

Третій блок «Право вибору» містив пошук соціально схвалюваних стратегій і тактик участі в громадському житті, адекватних способів реагування в складних ситуаціях і був спрямований на розвиток усвідомленого вибору життєвих орієнтирів, цінностей та правових норм. Застосування пластилінової проби і наступний вибір лідерів із різними моделями соціальної взаємодії виявили, що учасники надають перевагу лідерам із соціально прийнятними способами розв'язання невизначених ситуацій і конфліктів або вважають за краще не обирати нікого: «Побачила, як насправді виглядає виборчий процес, була шокована, коли ми обрали порожній стілець замість одного із загалом пристойних лідерів», «Я, коли був тим, кого обирають, зрозумів, яка важка ця доля – бути на очах в усіх, не можна збрехати, зробити підлість. Найважче розуміти, що тобі публічно ставлять оцінку».

У четвертому блоці «Довіра» використана техніка «Поводир» допомогла обговорити та дійти висновку стосовно потреби ефективного спілкування, здатності до порозуміння й довіри, уміння регулювати процес спільного розв'язування завдань групою, відповідальності лідера, якому довірили загальний курс: «Побачив, що вибір треба робити з розплющеними очима, а не віддавати долю в руки будь-кому», «... треба довіряти, але не наосліп», «Довіра важлива, але це не все, від мене залежить моє життя, як я його побудую, а якщо чекатиму, що хтось прийде й організує мені щастя, то так життя й мине, а щастя пройде мимо».

П'ятий і шостий блоки «Міжлюдські стосунки» присвячено базовим комунікативним умінням: слухати, розуміти, підтримувати іншого, знайомити інших зі своїм поглядом, розвивати навички рефлексії та критичного аналізу способу життя, коригувати особисті ва-

ди та деформації правосвідомості, формувати картини майбутнього з урахуванням правового контексту.

Сьомий і восьмий блоки «Маю право» містили елементи гри, де в уявних умовах невизначеності людям, щоб вижити, треба створити правила співіснування. Процес вироблення правових принципів взаємодії в групі, усвідомлення власних прав і свобод та прав і свобод інших дав змогу побачити ефективність використання соціально схвалюваних засобів обстоювання громадянських прав, бажаність дипломатії замість боротьби невинуватими методами.

Загалом заняття дали членам групи можливість усвідомити якісні зміни, що сталися з ними в процесі тренінгу, сконструювати індивідуальні програми застосування набутих знань, умінь й навички в повсякденній практиці, спроектувати своє майбутнє, навчитися самостійно ставити цілі та визначати способи їхнього досягнення: «Я й раніше розуміла, що ми загалом не є знавцями з правових питань, але не усвідомлювала, наскільки я сама можу впливати на своє життя, якщо грамотно відстоюватиму власні права в організації бізнесу, працевлаштуванні, медичному обслуговуванні, навіть оплаті комунальних послуг».

В одній із груп було застосовано метод *імітаційної гри* – ефективного засобу оптимізації правової свідомості осіб, які тяжіють до бідності, на основі моделювання побудови законів, правил, принципів співіснування в екстремальних умовах. Специфіка імітаційної гри дає змогу використовувати ігрові техніки як істотний і впливовий засіб корекційної роботи. Інтерактивний потенціал гри розкривається завдяки свободі дій учасників, зануренню їх у зміст гри, підпорядкуванню певним правилам, наявності особливих стосунків та емоційного забарвлення [Лушук, 1993, с. 80–114; Панфилова, 2003, с. 51–116; Шапиро, 2009, с. 322].

Конфігурація гри передбачала кілька етапів, зміст яких спрямовано на позитивний соціально-психологічний вплив на правове самовизначення учасників, розвиток їхніх правових і моральних постав, усвідомлення ролі закону в суспільному житті.

На першому етапі – проблематизації – учасники мали зрозуміти проблеми, які заважають ефективному облаштуванню їхнього життя. На другому етапі – оптимізації – визначали мету, що полягає у виробленні оптимальної моделі життєздатної спільноти. Третій етап – пошуку ресурсів, за допомогою яких можна реалізувати ство-

рену модель. Четвертий етап – організаційного проектування, коли учасники пристосовують знайдені рішення до конкретних умов, відповідаючи на запитання про те, хто і що повинен зробити, щоб упровадити створену модель, пропозиції, зміни.

Процедура гри мала досить традиційний характер для групової динаміки і містила такі елементи: самовизначення і визначення ролі групи в розв'язанні завдань; рефлексію особистої і групової діяльності; запитання на розуміння і розвиток для формування єдиного контексту; підготовку доповіді і презентації; техніки конфронтації; техніки врегулювання конфлікту; техніки організації розумової діяльності; техніки організації комунікації; техніки організації роботи в часі.

Сценарій гри ставив учасників в умовні небезпечні обставини безлюдних островів, де їм доведеться перебувати не менш як десять років. Потрібно було змодельовати життя на островах на близьку, середню та далеку перспективу. Учасників поділили на чотири підгрупи, у яких вони обговорювали та виробляли не лише способи виживання, а й співіснування із сусідами та захисту спільних інтересів. У такий спосіб відбувалося поставання правової реальності та усвідомлення її ролі як важливої складової громадського та особистого життя.

Ефективність соціально-психологічного тренінгу та імітаційної гри ми перевіряли за даними опитувань, проведених до і після занять, та суб'єктивними враженнями учасників, які вони висловили в процесі обговорення їхніх результатів.

За даними анкетування групи безробітних, у якій проходив тренінг, виявлено тільки одну значущу зміну – зростання цінності свободи, про що заявили 56 % учасників порівняно з 16 % до тренінгу ($p \leq 0,05$). На рівні тенденції спостережено низку позитивних змін у правовому самовизначенні випробуваних: зросла цінність закону (від 22 до 40 %) і довіри (від 62 до 70 %) як морально-правових орієнтирів; зміцнилися асоціації закону з поняттями громадянського обов'язку (від 48 до 60 %) та справедливості (від 56 до 68 %); увиразнилися показники самостійності в розв'язанні життєвих проблем; більш просоціальною стала оцінка ринкової економіки. Натомість мало місце й погіршення соціально бажаних показників – у ставленні до розв'язання актуальних проблем і

взаємодії з представниками бюрократичних структур. У контрольній групі явних змін не було виявлено.

Анкетування учнів училища деревообробки до і після проведення тренінгу показало позитивні зміни в їхній громадянській свідомості: від 40,7 до 66,7 % виросла кількість тих, хто відчуває гордість за належність до громадян України, від 48,1 до 68,5 % – тих, хто вибрав би Україну як країну для проживання (в обох випадках $p \leq 0,05$). Поліпшилася на рівні тенденції – від 42,6 до 51,9 % – обізнаність учнів про виборчу систему.

У групі, де проводили імітаційну гру, було застосовано анкету про особисті враження від спільної роботи. Учасники описували свої враження як дуже яскраві («Наче пережила життя заново»), відзначали високу ефективність такої форми роботи («Я за один день дізналася більше, ніж за роки навчання в інституті»), оцінювали важливість зроблених ними суб'єктивних відкриттів («Побувавши в шкурі людини, яка відповідає за себе, за співмешканців, за виживання, за безпеку, за майбутнє, я зрозумів, скільки залежить від мене в моєму житті, скільки потрібно вміти, щоб брати відповідальність за інших»), визнавали роль права, закону, моралі в співіснуванні різних спільнот («Якби не договори міжострівного права, то зжерли б канібали, а так знайшли, чим торгувати з ними»), усвідомлювали власну суб'єктність у правових стосунках («Виявляється, я можу не погодитися, щоб мене використовували як сексуальний об'єкт, тому що я одна жінка на цьому острові, а я спочатку не знала, що робити»), висловлювалися стосовно планування майбутнього («Я спробував себе в команді, зрозумів, що треба зробити для власного вдосконалення», «Я взяла більше, ніж очікувала, бажала б ще індивідуальної роботи з психологом, щоб змінити життя на краще»).

Отже, правове самовизначення осіб із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності, різним економічним статусом здійснюється в процесі формування когнітивного, афективного і поведінкового компонентів правосвідомості. Соціально-психологічні засоби та методики корекційного впливу забезпечують оптимізацію правової свідомості осіб із дефіцитом економічних ресурсів на основі: формування адекватних соціально бажаних постав щодо закону в соціальній страті бідних; розвитку ресурсів саморегуляції особи з погляду планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, приймання рішень, вибору поведінки; підвищення поваги до соціальних

норм та етичних вимог; суб'єктного ставлення до ситуації, що дає змогу використовувати актуальні умови як засоби її розв'язання.

4.4. Особливості політичної соціалізації бідної і небідної молоді: порівняльний аналіз

Із політико-психологічного погляду на окрему увагу заслуговує дослідження особливостей *політичної соціалізації молодих носіїв бідності* як стилю життя, оскільки такій молоді бракує ефективних психологічних стратегій залучення до соціально-політичного середовища. Аналіз процесу політичної соціалізації молоді спонукає розглядати його умови, чинники, засоби, методи, психологічні механізми. Відповідно до сучасного розуміння ролі соціалізації молоді в межах бідності як стилю життя, а також ставлення до неї всього суспільства можна виділити зміст і функції політичної поведінки мало-забезпеченої молоді, її політико-психологічні особливості.

У випадку з молоддю, що є носієм бідності, можна припустити, що саме умови недостатнього матеріального забезпечення, які зумовлюють формування відмінних соціальних цінностей і постав, правлять за стимул до освоєння певних форм політичної поведінки, властивих носіям цього стилю життя. Спрямованість політичної поведінки в такому разі може мати протестний характер.

На основі розгляду агресивноспрямованих моделей політичної поведінки молоді Дж. Доллард розробив так звану ельську модель політичного протесту. Згідно з цією моделлю, агресивна реакція молоді на будь-які дії правлячих сил є не природженою реакцією (яку в ряді досліджень пояснюють прагненням молоді протиставити себе старшому поколінню), а результатом соціального навчання. Цей тип поведінки формується в основному в процесі політичної соціалізації молоді, якій передують стан фрустрації. Тому політичну поведінку молоді, що має агресивне забарвлення, може бути зумовлено саме соціальною позицією молодої людини, що вважає себе за матеріально бідну і готова до радикальних дій, аби змінити свій статус (участь у молодіжних мітингах, страйках тощо) [Dollard, 1950, с. 209].

Досвід фрустрації та агресивної поведінки, набутий у процесі політичної соціалізації, має індивідуальний характер, і не слід говорити про механічне перенесення досвіду індивідів у колективний

досвід нації, класу, субкультури. Щодо бідної молоді можна стверджувати, що в процесі інтеріоризації в неї можуть вироблятися власні, не властиві носіям цього стилю життя іншого віку моделі поведінки. Як наслідок, у молоді виробляються відмінні від попереднього покоління моделі політичної поведінки. Проте така індивідуалізація не уникає впливу з боку соціального середовища, тому *політична поведінка молоді, що є носієм бідності* як стилю життя, характеризується й процесом свідомого або несвідомого вибору норм і цінностей на основі життєвих орієнтацій, властивих цьому стилю життя.

У результаті політичної соціалізації формується певний комплекс політичних постав бідної молоді, які потім і зумовлюють політичну поведінку. Залежно від рівня інформативності і стабільності постави зростає ймовірність її дотримання. У зв'язку з цим формування політичної постави передусь формуванню стійкої позиції щодо політичної поведінки [Баранова, 2012].

За найважливіші чинники, що визначають швидкість формування політичної свідомості дитини, дослідники вважають насамперед соціальні – сім'ю, школу, засоби масової інформації, політичні інститути тощо. Проте у випадку з бідною молоддю ці чинники можуть бути другорядними через невідповідність до їхнього впливу на стиль життя носіїв бідності.

Основними *психологічними дериватами політичної соціалізації молоді* є політичні постави, цінності, політико-ідеологічне самовизначення, політична поведінка, політична культура. Під процесом формування політичних постав бідної молоді розуміємо формування структурного компонента особистості, який виражає переважно проблемне й напружене ставлення до політичних цінностей і дістає вираження в соціально не досить адекватних інтересах, потребах, поглядах, оцінках, мотивах.

Метою констатувальної частини дослідження було визначення психологічних особливостей та змісту політичної соціалізації молоді, що є носієм бідності як стилю життя. Завданнями цього етапу стали: складання батареї методик на основі попереднього опитування; визначення основних соціально-психологічних критеріїв належності до культури бідності і розроблення анкети для встановлення рівня такої належності; аналіз змісту критеріїв належності до категорії бідних і їхнього прояву залежно від статі респондентів; з'ясування особливостей прояву політичної соціалізації молоді; ха-

рактеристика особливостей політичної соціалізації молоді залежно від того, якою мірою вона сповідує бідність як стиль життя.

Опитування було проведено у 2012 р. серед учнів державних професійно-технічних навчальних закладів Сумської області: Сумське вище професійне училище будівництва та дизайну, Сумський професійний ліцей харчових технологій та торгівлі, Міжрегіональний центр професійно-технічної освіти інноваційних технологій (м. Суми), Сумський професійний ліцей сфери послуг, Сумський центр професійно-технічної освіти, Конотопський професійний ліцей, Конотопське професійно-технічне училище. Загальна кількість опитаних – 313 осіб, вік – від 15 до 24 років, серед них дівчат – 53,7 %, хлопців – 46,3 %.

Визначаючи складові політичної соціалізації, ми спиралися на трактування її прояву в таких характеристиках, як активність, участь, залучення, мотивація, постанова, вербальні акти. Усі ці індикатори закладено в методиках, які було відібрано на основі раніше отриманих результатів для основного опитування. Такий добір давав змогу досить повно вивчити структурно-змістові особливості політичної соціалізації молоді, визначити різницю між особливостями політичної поведінки молоді, яка є носієм бідності як стилю життя, і тієї, що перебуває поза її межами, дізнатися, як реалізується політична поведінка молоді залежно від рівня її матеріального забезпечення.

У результаті було складено таку батарею методик: Методика «Самопочуття – поведінка – культура» А. Скларук [Скларук, 2007, с. 180–182], Опитувальник рівня політичної активності Л. Кияшко [Кияшко, 2009], Опитувальник особливостей політичної соціалізації Є. Чорного [Чорний, 2007], Опитувальник мотивації політичної участі А. Краснякової [Краснякова, 2009], Опитувальник для вимірювання типу організаційної культури Г. Гофстеде [Хофстеде, 2010], Опитувальник рівня патерналізму в ставленні до інститутів влади Т. Стефаненко, О. Тихомандрицької, О. Белінської [Литвина, 2005, с. 165–166], Опитувальник рівня політико-ідеологічного самовизначення Г. Циганенко [Циганенко, 2005, с. 218], Методика Ш. Шварца «Портрет цінностей» в адаптації І. Семків [Семків, 2009, с. 202–207].

Ми також розробили власну анкету на дев'ять тверджень, спрямованих на діагностування суб'єктивної оцінки респондентами власної бідності, що є одним із критеріїв схильності до бідності як

стилю життя. Твердження відображали емоційну сферу респондента: як він реагує на певні прояви знедоленості у власному житті, як почувається в деяких ситуаціях, пов'язаних із низьким матеріальним становищем, у який спосіб незадовільний матеріальний стан впливає на його життя [Гусєв, 2013б]. За результатами опитування виділили три групи респондентів із різним рівнем суб'єктивної оцінки власної бідності: низький (32,2 %), середній (42,8 %) і високий (25 %).

Для визначення об'єктивної оцінки власної бідності, що є другою важливою ознакою бідності як стилю життя, із попередніх досліджень було взято закрите запитання в такому формулюванні: «Оцініть приблизну кількість грошей на одного члена вашої сім'ї на місяць», де пропонували обрати одну відповідь із п'яти наведених. Для подальших розрахунків ми поділили вибірку на три групи за рівнем матеріального забезпечення: низький (до 500 грн), середній (від 500 грн до 1000 грн), високий (понад 1000 грн).

Таким чином, для обґрунтування того, хто з представників обстежуваної молоді є носієм бідності як стилю життя, було виокремлено дві площини бідності – суб'єктивну та об'єктивну, за якими й проведено розподіл респондентів на предмет діагностування такого стилю життя. Поєднання суб'єктивного та об'єктивного критеріїв бідності дало змогу поділити всю вибірку на дві частини: 111 осіб (54 хлопці і 57 дівчат) виявилися носіями бідності як стилю життя, решта – 202 особи (91 хлопець і 111 дівчат) – це ті, кому схильність бути бідним не властива.

Хоча багато досліджень [Демографічні..., 2009; Лежнина, 2010] констатує, що бідність має жіноче обличчя, наші дані не показали аналогічних відмінностей у бідності серед молоді залежно від статі. Навпаки, спостережено незначне переважання бідності серед хлопців порівняно з дівчатами. Хлопці також суб'єктивно вважають себе за бідніших, ніж вони є об'єктивно. Можна припустити, що на такий результат вплинула їхня не зовсім адекватна самооцінка: хлопці мають високий рівень домагань на об'єктивно задовільне матеріальне становище, але відчують його недостатність і тому суб'єктивно занижують його оцінку.

Для аналізу складових суб'єктивної оцінки респондентами власної бідності здійснено факторизацію даних за відповідними твердженнями. Задля більш чіткого виокремлення факторів було ви-

ключено дані респондентів із середньою оцінкою суб'єктивної бідності, щоб залишити більш контрастні протилежні групи.

У результаті виділилися чотири фактори, що пояснюють 64,2 % загальної дисперсії.

Перший фактор (загальний внесок у дисперсію становить 22,7 %) ми ідентифікували як «Незадоволення базових потреб». Другий фактор (15,1 %) було названо «Брак коштів на додаткові потреби». Зміст третього фактору (14,4 %) визначено як «Сором через власну бідність». Четвертий фактор (12 %) ми інтерпретували як «Оточення, що продукує бідність». Такий факторний розподіл ми розглянули як змістову структуру суб'єктивної оцінки бідності молоддю, що надалі дало змогу більш детально вивчити зв'язок її складових із проявами тих чи тих особливостей політичної соціалізації.

Для увиразнення особливостей політичної соціалізації молоді з різним рівнем вираженості бідності як стилю життя було проведено порівняльний аналіз середніх значень за основними сферами політичної соціалізації: діяльною, ціннісно-мотиваційною, ідеологічною, а також за рівнем патерналізму та організаційної культури.

Найбільш типовим варіантом політичної поведінки в усіх групах молоді є *політична пасивність*, а серед молоді із середнім рівнем схильності до бідності помітно проявилася також *стихийна політична агресія*. Патріархальна політична культура превалює в усіх групах незалежно від рівня прояву бідності. Статистично значуща різниця спостерігається в порівнянні бойкоту і політичної реакції молоді, яка має високий і низький рівень вираженості бідності як стилю життя ($p \leq 0,05$).

Як бачимо, незважаючи на те, що загалом молодим людям притаманною є політична пасивність, саме та молодь, що є носієм бідності, має найвищу готовність до політичної реакції на події соціально-політичного та соціально-економічного характеру, які можуть спричинити короточасну імпульсивну політичну поведінку, або до цілеспрямованого бойкоту всього, що пов'язане з політикою.

Порівнюючи молодь із високим рівнем тяжіння до бідності з іншими групами, бачимо, що статистично значущі відмінності є в прояві когнітивного блоку політичної свідомості: він є виразнішим у молоді з низькою схильністю до бідності ($p \leq 0,05$). Також статистично значущою є різниця в ставленні до політиків: молодь із високим

рівнем тяжіння до бідності оцінює їх позитивніше, ніж молодь із середнім рівнем ($p \leq 0,05$).

У політичній свідомості молодих носіїв бідності більшу перевагу на рівні тенденції має мотиваційний компонент над когнітивним, що може означати, що важливішим для цієї молоді є статус учасника політичного процесу, тоді як раціональне й критичне осмислення своєї участі не є першочерговим. При цьому високий рівень позитивного ставлення до політиків може бути свідченням, поперше, того, що емоційна оцінка передусь критичному осмисленню діяльності, а по-друге, сприймання політики через персоналії, повагу до особи, а водночас – неповагу до інститутів влади. Таким чином, спостерігаємо певні неузгодження у свідомості цієї молоді, оскільки владні інституції не пов'язуються з діяльністю політиків.

Порівняння мотивів політичної участі молоді з високим і низьким рівнем тяжіння до бідності життя показало, що такі мотиви є меншою мірою вираженими в носіїв бідності порівняно з молоддю, яка не дотримується такого стилю життя. Статистично значущу різницю спостерігаємо в проявах таких мотивів: підвищення матеріального і соціального статусів, мотив кар'єри та досягнення успіху, потреба в спілкуванні, соціальний мотив (в усіх випадках $p \leq 0,05$), а також, на рівні статистичної тенденції, мотив партнерської взаємодії ($p \leq 0,1$).

Це загалом є свідченням *низького рівня привабливості участі в політичному процесі для бідної молоді*. Але найбільше така молодь не пов'язує участі в політичних процесах або професійній політичній діяльності з можливістю досягти успіху, підвищити власне матеріальне становище, задовольнити потребу спілкування та знайти комфортне соціальне оточення.

Найпевніше це говорить про те, що в такій молоді сучасна політична діяльність не асоціюється з можливістю чесно зробити кар'єру професійного політика і знайти таке оточення, яке задовольнить потребу в спілкуванні. Відносно найбільш вираженим мотивом політичної участі стає мотив громадянської відповідальності. Можливо, відчуття того, що теперішні учасники політичного процесу виявляють слабку громадянську позицію, мотивує молодь, яка є носієм бідності, до зміни такої ситуації.

У молоді з низькою схильністю до бідності рівень позиційної конкуренції в процесі політико-ідеологічного самовизначення є ви-

щим порівняно з молоддю, якій такий стиль життя властивий сильніше ($p \leq 0,05$). Так само й домінантна автономізація має більший, але на рівні тенденції ($p \leq 0,1$), прояв у молоді, яка не дотримується бідності як стилю життя.

Отож можемо припустити, що в молодих носіїв бідності потреба конкуренції має більш неусвідомлений характер або через свій матеріальний стан молоді люди свідомо менше конкурують у ділових і міжособових стосунках, роблять недостатньо зусиль, щоб перевершити однолітків у спільних справах. Також, можливо, це й брак потреби змінювати щось у своєму житті, ставити далекосяжні цілі і досягати їх. Певною мірою в цьому проявилася тенденція сприймати себе як об'єкт впливу інших людей, а не бути повноправним суб'єктом діяльності, адже за браку конкуренції молода особа не бачить достатнього стимулу змінювати обставини, у яких перебуває, а звідси й не дуже високий рівень самоповаги й результативності. При цьому прагматична раціоналізація на рівні тенденції вищою є саме в бідній молоді, що може бути виявом постав на раціональне та однозначне трактування того, що відбувається в громадському та особистому житті.

За показниками патерналізму в усіх групах молоді однаково високим є бажання опіки, а також майже не відрізняються дані за містифікацією влади та зняттям відповідальності із себе. Але є статистично значуща відмінність у ставленні до закону молоді з високим і низьким рівнем вираженості бідності як стилю життя: у бідній молоді меншою є віра в універсальність справедливості закону, превалює думка про вибірковість його застосування ($p \leq 0,05$). Звідси недостатня готовність прийняти громадянську поставу «так має бути за законом» в оцінці й сприйманні соціальної дійсності. Формуються свої образи ідеального, що відрізняється від загальноновизнаних, і через них сприймаються вчинки власні та оточення.

Позаяк різні складові суб'єктивної оцінки бідності можуть по-різному впливати на окремі сфери політичної соціалізації, важливо знайти кореляційний зв'язок між ними. Отже, якщо підвищується суб'єктивне відчуття нестачі коштів на задоволення базових потреб, то це має пряму залежність із політичним бойкотом ($p \leq 0,01$) і політичною реакцією ($p \leq 0,05$). Таким чином, брак найпотрібнішого для життя пов'язаний із тим, що людина або бойкотує політичний процес, або демонструє імпульсивну політичну реакцію, яка звичайно не

має продовження і нетривала за часом. При цьому є обернений зв'язок з індивідуалістичною організаційною культурою ($p \leq 0,01$), мотивом партнерської взаємодії ($p \leq 0,05$) і домінантною автономізацією ($p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що молодь із суб'єктивним відчуттям незадоволення основних потреб тяжіє до колективістської організаційної культури, не бачить можливості знайти партнерську взаємодію в політичній участі, у неї зменшується цінність автономності, індивідуальності, орієнтації на цінування своєї діяльності, сприймання життя в його неперервності, проявляються недостатня відповідальність за свої вчинки, зневага до самої себе, брак розуміння власного Я, що виключає розуміння й повагу до іншої особи.

Таким чином, високий рівень сприймання суб'єктивної бідності через незадоволення основних потреб призводить до деструктивної політичної поведінки, актуалізації колективістських настроїв і відмови від індивідуальності.

Суб'єктивна оцінка нестачі коштів на додаткові потреби має прямий зв'язок із проявом конформізму ($p \leq 0,05$), політичної пасивності ($p \leq 0,01$), владним самоствердженням ($p \leq 0,05$). Отже, у разі задоволення певного мінімуму і браку можливості купити додаткові речі у молоді спостерігається потреба бути як усі. Це може призводити до того, що така молодь демонструватиме пасивність і в політичному житті. Але що стосується до владного самоствердження, то тут її характеризують амбітність, націленість на результат, прагнення досягти поставленої мети, егоїзм у діяльності і міжособових взаєминах, бажання суспільного визнання.

Сором через власну бідність корелює з поведінковим компонентом електоральної активності, когнітивним компонентом соціальної активності та нормативною непоступливістю (в усіх випадках $p \leq 0,05$). Тобто негативні почуття до себе через власну бідність активізують потребу виконання громадянського обов'язку у вигляді участі у виборах. Проте це реалізовується тільки на поведінковому рівні, натомість когнітивні зусилля спрямовано на неполітичне громадське життя, розбиратися в політичних процесах не виникає бажання. До цього додається актуалізація ригідних особистісних постав на сприймання соціальних категорій і політичних подій та явищ у крайніх межах «біле – чорне», «добре – погане», «друзі – вороги», що виявляється в досить низькій здатності до рефлексивного аналізу

соціального буття, яке сприймають спрощено, без особливих смислових відтінків.

Почуття сорому через погане матеріальне становище має негативний кореляційний зв'язок з індивідуалістичною організаційною культурою, бажанням опіки, а також із такими цінностями, як самостійність (в усіх цих випадках $p \leq 0,05$), безпека, доброзичливість ($p \leq 0,01$). Якщо за такого емоційного потерпання через власну бідність проявляється тяжіння до колективістської організаційної культури, а самостійність, як і доброзичливість, утрачає цінність, то важко пояснити небажання бути під чиею опікою і низький рівень цінності безпеки. Можливо, це пов'язано з тим, що відмовою від опіки з боку будь-кого людина намагається приховати бідність, у якій опинилася, бо соромиться її. Така ситуація якоюсь мірою задовольняє цінність безпеки, адже в разі помічання бідності іншими людьми активізуються негативні почуття через усвідомлення власної бідності. Цінність доброзичливості як захисту і підвищення добробуту близьких людей через негативні почуття до себе не здобуває високого місця в ціннісно-смысловій сфері людини. Можливо, у такий спосіб відбувається центрація на власній емоційній сфері, коли людина не тільки не приймає опіки, а й не готова проявити її зі свого боку.

Така складова суб'єктивної бідності, як *оточення, що продукує бідність*, має прямий зв'язок із дистанцією щодо влади ($p \leq 0,05$). Таке оточення посилює почуття відірваності від влади, активізуються постави, що влада сама по собі вирішує щось не пов'язане з реальним життям людей, а це може посилювати почуття безкарності. При цьому ця складова має обернений кореляційний зв'язок із позиційною конкуренцією і цінністю традицій (в обох випадках $p \leq 0,05$).

Отже, вплив оточення, що посилює почуття бідності, зменшує силу постав і проявів поведінки, спрямованих на відстоювання своїх ціннісно-ідеологічних орієнтацій, активну життєву позицію, здатність до конкуренції, цілеспрямованість. Водночас на поверхню виходять такі риси характеру, як різкість та агресивність, однозначність суджень, нетерпимість до відмінних цінностей і думок. Здається логічним, що цінність традицій при цьому зневажається, бо таке оточення не демонструє поваги до культурних звичаїв та ідей.

Для визначення психологічних особливостей політичної соціалізації молоді, що є носієм бідності як стилю життя, було проведено

два факторні аналізи в просторі індикаторів політичної поведінки. Такими індикаторами стали ознаки, пов'язані з політичною соціалізацією на мотиваційному (свідомому і несвідомому), ціннісному, ідеологічному та інших рівнях, які відображають компоненти політичної соціалізації, що значуще розрізняють молодь із різним рівнем вираженості бідності. Загалом було виділено 21 такий індикатор.

Для проведення факторного аналізу ми взяли відповіді двох основних груп респондентів, після порівняння яких визначалися особливості політичної соціалізації: молоді, що є носієм бідності як стилю життя, і молоді, якій такий стиль не є притаманним. Утворилися вісім значущих факторів, що описують 55,5 % загальної дисперсії.

Перший фактор (загальний внесок у сумарну дисперсію становить 9,1 %) дістав назву «Задоволення соціальних та матеріальних потреб у політиці». Зміст другого фактору (8,9 %) дав можливість інтерпретувати об'єднані в ньому особливості політичної соціалізації як «Уникання політичної діяльності». Ознаки, що увійшли до третього фактору (7,9 %), ми визначили як «Індивідуалізм». Четвертий фактор (6,5 %) було інтерпретовано як «Делегування повноважень професіоналам». До п'ятого фактору (6 %) віднесено ознаки, окреслені як «Залежність від соціального оточення». Шостий фактор (5,7 %) названо «Імпульсивна політична агресія». Зміст сьомого фактору (5,7 %) пояснено як «Епізодична участь у політиці». Восьмому факторові (5,7 %) дано назву «Прояв критики в близькому оточенні».

Зміст описаних факторів ми трактуємо як такий, що відображає структуру особливостей політичної соціалізації молоді. Було встановлено, що з восьми виокремлених особливостей лише чотири є характерними для бідної молоді, а саме: низька мотивація задоволення матеріальних і соціальних потреб у політиці, уникання політичної діяльності, залежність від соціального оточення, імпульсивна політична агресія.

Задоволення соціальних та матеріальних потреб у політиці як мотиваційна особливість політичної соціалізації відображає схильність респондентів убачати можливість отримувати від участі в політиці велику кількість знайомств, задовольняти потребу спілкування, а також реалізуватися професійно, покращуючи водночас своє матеріальне становище.

Так, молодь із низьким і середнім рівнем об'єктивної бідності більше схильна мотивувати свою участь у політиці можливістю задовольнити соціальні потреби або професійної самореалізації, а для молоді з високим рівнем об'єктивної бідності така мотивація є слабшою. Відчуття суб'єктивної бідності ще більше загострює ці прояви. Бачимо характерну поляризацію: небідна молодь демонструє сильну тенденцію реалізувати цю мотивацію в політиці, тоді як молодь бідна виявляє слабку зацікавленість політикою для реалізації цих потреб ($p \leq 0,001$).

Уникання політичної діяльності означає, що молодь демонструє апатію до політичного процесу, не хоче брати в ньому участі, ігнорує свої громадянські обов'язки (наприклад, не бере участі у виборах), уникає втручання політики в особисте життя, часто-густо виправдовуючи таку поведінку неможливістю щось змінити в цій сфері.

Можна зазначити, що в молоді, яка об'єктивно чи суб'єктивно тяжіє до бідності, прояв такої особливості політичної соціалізації є високим і майже не залежить від характеру бідності. Натомість серед молоді з низьким і середнім рівнем вираженості бідності як стилю життя носіїв такої особливості менше ($p \leq 0,05$).

Залежність від соціального оточення в процесі політичної соціалізації проявляється в тому, що людина не відчуває себе незалежною в прийманні рішень, при цьому вважає, що контроль влади за соціальними інститутами повинен бути мінімальним, бо владне втручання дестабілізує їхнє функціонування. Можемо припустити, що ця особливість політичної поведінки реалізується в такому вигляді, що влада не повинна втручатися в суспільні процеси, але в цих процесах сама людина залежить від спільної думки. За отриманими даними складається дуже чітка картина: молоді люди з високим рівнем тяжіння до бідності демонструють істотний вияв цієї особливості ($p \leq 0,01$).

Така молодь відчуває вплив інших людей і неможливість прийняти самостійне рішення, а водночас вважає, що влада не повинна контролювати соціальні інститути. У такий спосіб вона виявляє прагнення підпорядковуватися не законам, а суспільним нормам і правилам. Можемо говорити про певну нестійкість ставлення молоді, яка є носієм бідності, до особистого і суспільного.

Особливість *імпульсивної політичної агресії* в соціалізації молоді полягає в тому, що завжди є підстави для агресивних дій громадян щодо представників влади. У такий спосіб виправдовують і незаконні дії, адже в цьому разі людина нібито не скоює злочину проти посадовця, а встановлює справедливості. Більшість молоді з низьким і високим об'єктивним рівнем бідності демонструє сильний прояв цієї тенденції, тоді як серед молоді із середнім рівнем таких є відносно менше.

Виходить, що молода людина готова вдатися до імпульсивних агресивних дій проти представників влади, коли вона або об'єктивно потерпає через бідність, або, навпаки, не має проблем із матеріальним становищем. У разі середнього рівня об'єктивної бідності інтенсивність цієї особливості знижується. (Очевидно, це є окремим проявом соціально-психологічної врівноваженості представників середнього класу). У контексті суб'єктивної бідності така особливість має місце в разі високого її рівня. Логічно припустити, що об'єктивні причини бідності більшою мірою зумовлюють загострення політичної поведінки, тоді як суб'єктивне відчуття бідності впливає менше.

Отже, політична участь загалом слабо мотивує молодь, що є носієм бідності як стилю життя, до покращення свого матеріального становища і реалізації професійного потенціалу. При цьому спостерігається яскраво виражене уникання політичної діяльності, аполітичність, делегування політичних можливостей позірним професіоналам від політики. Натомість можна діагностувати сильні прояви індивідуалізму, не пов'язані, проте, із політичними процесами. Якщо така молодь виявлятиме активну політичну поведінку, то, найімовірніше, у формі імпульсивної політичної агресії.

4.5. Корекційний вплив на перебіг політичної соціалізації молоді як засіб додання бідності

Корекційну роботу в процесі політичної соціалізації молоді, яка є носієм бідності як стилю життя, доцільно вибудовувати з урахуванням таких психологічних особливостей, як задоволення соціальних та матеріальних потреб у політиці, уникання політичної діяльності, залежність від соціального оточення, імпульсивна політична

агресія. Саме на їхній основі було визначено чотири групи для корекційного впливу, мета якого полягала в зменшенні негативних і збільшенні позитивних проявів кожної з цих особливостей в одній із відповідних груп.

Згідно з логікою дослідження *корекційний вплив* відбувався на чотири етапи, кожний із яких реалізовувано на кількох підетапах.

Для корекційних занять було вирішено здійснити підготовку розповідей – текстів про уявні ситуації від імені особи, що демонструє якусь одну особливість політичної соціалізації. В основу цих текстів було покладено ті ознаки політичної поведінки, які було виокремлено під час констатувальної частини емпіричного дослідження.

Щоб забезпечити відповідність запропонованих текстів до особливостей політичної соціалізації, що вивчаються, було проведено експертну оцінку цих розповідей. Експертами стали 15 висококваліфікованих фахівців у сфері політичної психології. За результатами оцінки було з'ясовано, що запропоновані тексти загалом відповідають зазначеним психологічним особливостям. Водночас тексти було уточнено з урахуванням зауважень експертів.

Корекційний вплив проводили у 2012 р. на базі двох державних професійно-технічних навчальних закладів – Житомирського вищого професійного училища сервісу і дизайну та Житомирського професійного технологічного ліцею. Було залучено 200 учнів 1–3-х курсів, серед яких за результатами опитування було утворено чотири групи від 13 до 15 осіб кожна за ознаками належності до субкультури бідності та достатньої вираженості однієї з вищеописаних чотирьох психологічних особливостей політичної соціалізації.

Загалом у кожній групі було проведено по одному корекційному заняттю. Заняття мали аналогічну структуру і містили такі кроки: попереднє діагностичне опитування; власне корекційний вплив – об'єднання в тренінгові групи відповідно до характерної для групи особливості політичної соціалізації, виконання завдань для корекції цієї особливості; контрольне опитування; обговорення напрацювань групи, підбиття підсумків.

Завданням попереднього діагностичного опитування був відбір тих респондентів, які є носіями бідності як стилю життя, а також визначення рівня прояву відповідної психологічної особливості.

Попереднє і контрольне опитування проводили з використанням методик «Самопочуття – поведінка – культура» А. Скларук

[Склярук, 2007, с. 180–182], Опитувальника мотивації політичної участі А. Краснякової [Краснякова, 2009], Опитувальника рівня політико-ідеологічного самовизначення Г. Циганенко [Циганенко, 2005], Опитувальника особливостей політичної соціалізації Є. Чорного [Чорний, 2007], Опитувальника рівня патерналізму в ставленні до інститутів влади Т. Стефаненко, О. Тихомандрицької, О. Белінської [Литвина, 2005, с. 165–166]. До анкети було включено ті шкали з цих методик, що мали найбільше навантаження у факторній структурі відповідної особливості. До контрольного опитувальника було додано й «маскувальні» пункти, що не стосувалися до теми дослідження, при цьому порядок тверджень загалом було змінено. Це допомогло створити ілюзію заповнення іншої анкети, що стимулювало респондентів давати відповіді на запитання, орієнтуючись на наявні відчуття, а не згадувати попередні оцінки вже знайомих тверджень. Така процедура дала змогу відстежити зміни у вираженості кожної особливості до і після корекційного впливу. Ці твердження стали контрольними індикаторами ефективності запропонованого стимульного матеріалу.

Далі проводили безпосередній корекційний вплив, аби змінити негативний вектор прояву особливості політичної соціалізації в кожній групі. Заняття будували на принципах активного навчання з використанням елементів соціально-психологічного тренінгу. Основною метою було сприяти *формуванню конкретних адекватних навичок політичної поведінки* в процесі політичної соціалізації шляхом коригування психологічних особливостей і відповідного контролю змін.

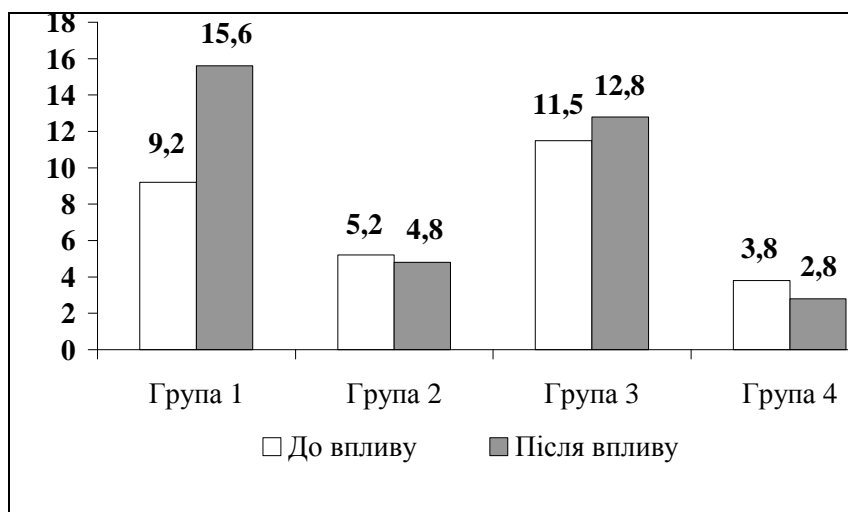
Розуміння учасниками занять мети корекційного впливу багато в чому впливає на його ефективність. Виходячи з цього перед початком заняття ми не лише оголошували мету, а й детально розкривали значення і зміст кожного завдання.

Кожна група почергово отримувала завдання загального характеру, спрямовані на активізацію та більш глибоке знайомство членів групи, і завдання на корекцію тієї особливості політичної соціалізації, за якою було відібрано саме цю групу. Тексти, які було відібрано після експертної оцінки, давали перед корекційними завданнями, і вони виконували стимульну функцію, оскільки мали активізувати роздуми молоді навколо певної ситуації, а водночас ілюстрували по-

трібний аспект політичної соціалізації і правила за підґрунтя для спільного обговорення.

Протягом усього заняття учасники отримували зворотний зв'язок, що полягав у підтримці й допомозі в разі виникнення запитань.

Після завершення корекційного заняття учасникам пропонували контрольне опитування, яке давало можливість простежити ймовірні зміни психологічних особливостей політичної соціалізації і на цій підставі зробити висновок про *ефективність корекційного впливу* (рис. 4.7).

Примітки: група 1 – задоволення матеріальних та соціальних потреб***; група 2 – залежність від соціального оточення; група 3 – уникання політичної діяльності*; група 4 – імпульсивна політична агресія**.

* – відмінність на рівні $p \leq 0,1$; ** – відмінність на рівні $p \leq 0,05$; *** – відмінність на рівні $p \leq 0,01$.

Рис. 4.7. Зміна психологічних особливостей політичної поведінки до і після корекційного впливу

У першій групі після корекційного впливу на статистично значущому рівні посилюється прояв задоволення соціальних та матеріаль-

них потреб ($p \leq 0,01$). Це говорить про те, що проведена робота спонукала молодих носіїв бідності розглядати політичну діяльність як сферу можливого задоволення власних потреб, що може знизити рівень їхньої відстороненості від політики.

За результатами статистичної обробки даних виявилось, що в другій групі після корекційного впливу не відбулося значущих змін у зменшенні залежності від соціального оточення, хоча середній показник цієї особливості політичної соціалізації дещо знизився. Очевидно, корекційного впливу, справленого в такому вигляді та обсязі, не досить для принципової зміни цієї особливості.

Аналіз даних третьої групи продемонстрував, що на рівні статистичної тенденції ($p \leq 0,1$) після корекційного впливу спостережено посилення такої особливості політичної соціалізації, як уникання політичної діяльності. Тобто не лише не відбулося позитивної зміни – бажаного послаблення такого уникання, а навпаки, його прояв зріс.

Можемо припустити, що саме така реакція переважає в молоді, яка тяжіє до бідності. Аби довести слушність такого припущення, було вирішено провести додаткову експериментальну перевірку, результати якої наведено нижче.

Результати статистичної обробки даних четвертої групи дали підстави стверджувати, що корекційний вплив у ній відбувся. Після заняття прояв імпульсивної політичної агресії зменшився на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$). Зроблено висновок, що заняття показало можливість впливати на цю особливість політичної соціалізації.

Отже, у двох із чотирьох утворених груп удалося здійснити значущий корекційний вплив на психологічні особливості політичної соціалізації, що може бути свідченням ефективності експериментальної роботи і можливостей розробки більш детальної *програми корекції негативних особливостей політичної соціалізації серед молодих носіїв бідності* для наступного впровадження в психологічну роботу з такою молоддю. У групі «уникання політичної діяльності» на рівні статистичної тенденції після корекційного впливу проявився протилежний запланованому результат, а саме: бідна молодь почала ще більше уникати політичних питань.

Оскільки в решті груп було змінено прояв особливостей політичної соціалізації в бік їхнього більш адекватного вияву (щоправда, в одній групі – без достатньої статистичної різниці), то маємо під-

стави припустити, що такий спосіб реагування на зовнішній вплив, спрямований на зниження «уникання політичної діяльності», характеризує політичну поведінку бідної молоді. Для підтвердження цього припущення, а також для більшої вірогідності результатів корекційного впливу було вирішено провести додаткове вивчення цієї особливості.

Для цього організовано й проведено ще одне експериментальне дослідження. Учасниками експерименту в березні 2013 р. стали 100 учнів (39 хлопців і 61 дівчина віком від 15 до 20 років) державних професійно-технічних навчальних закладів – Житомирського вищого професійного училища сервісу і дизайну та Житомирського професійного технологічного ліцею. Їх було поділено на дві групи: у першій було 32 учні (10 хлопців і 22 дівчини), що є носіями бідності як стилю життя; до другої потрапили 68 осіб (29 хлопців і 39 дівчат) – тих, кому не властивий такий стиль життя

Експеримент було оформлено у вигляді анкетування в обох групах. Для цього розроблено анкети для констатувального і контрольного зрізів, підготовлено стимульне завдання. Експериментальне завдання полягало в заохоченні до аналізу політичної інформації за допомогою стимульного тексту і запитань до нього. За стимульний матеріал правив текст із політичними новинами з відкритими запитаннями до них. Після цього завдання було проведено контрольний зріз відповідей респондентів [Гусєв, 2013а].

Середня оцінка *інтересу бідної молоді до політичних новин* після експериментального впливу знизилася, тоді як серед інших молодих людей ця оцінка підвищилася, але такі показники не сягають статистично значущого рівня. Серед отриманих даних привертає увагу зміна рівня інтересу до політики до і після експериментального впливу серед молоді з вираженими складовими бідності. Так, суб'єктивно бідна молодь нижче оцінила цікавість політичних новин після впливу, а в об'єктивно бідної молоді спостережено протилежну тенденцію.

Виявлено також різницю на рівні статистичної тенденції ($p \leq 0,1$) між оцінками політичних подій молоддю з високим рівнем тяжіння до бідності і молоддю, у якої суб'єктивна бідність на середньому або низькому рівні. Отже, непрямо, але знову підтверджено факт, що після політично спрямованого спонукального впливу інтерес бідної молоді до політичних новин знижується.

Література

Баранова С. В. Уявлення молоді про вміння та навички політичної участі / С. В. Баранова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2012. – Вип. 30 (33). – С. 209–220.

Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.

Ведерніков Ю. А. Теорія держави та права: навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул. – К. : Центр навч. л-ри, 2005.

Гилинский Я. Девиантология: социология преступности наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гилинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004.

Гулевич О. А. Правосознание и правовая социализация. Аналитический обзор / О. А. Гулевич, Е. О. Голынчик. – М. : Междунар. об-во им. Л. С. Выготского, 2003.

Гусев І. М. Психологічний зміст і можливості корекції особливостей політичної поведінки молоді, що належить до субкультури бідності / І. М. Гусев // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. — К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 62–70.

Гусев І. М. Суб'єктивне переживання бідності молоддю: проблема вимірювання та психологічний зміст / І. М. Гусев // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. – О., 2013. – Т. 18. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 185–191.

Демографічні чинники бідності: [кол. моногр.] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2009.

Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агропромвидав України, 1999.

Кияшко Л. О. Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 252–262.

Краснякова А. О. Полімотивація політичної участі сучасної української молоді / А. О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – С. 269–279.

Лежнина Ю. П. Социально-демографические факторы, определяющие риск бедности и малообеспеченности / Ю. П. Лежнина // Социологические исследования. – 2010. – № 3. – С. 36–45.

Литвина С. А. Установки на патернализм по отношению к политической власти как транскоммуникативные образования и их взаимосвязи с элементами образа социального мира в ментальности россиян: дис. ... канд. психол. наук / С. А. Литвина: – Томск, 2005.

Моросанова В. И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ) Руководство / В. И. Моросанова. – М. : Когито-Центр, 2004.

Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Лань, 2000.

Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки / Т. Петровська // Соціальна психологія. – 2004. – № 4 (6). – С. 23–35.

Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 1998.

Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель: дис. ... канд. психол. наук / І. І. Семків. – Львів, 2009.

Склярук А. В. Соціальне самопочуття як чинник політичної поведінки особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук / А. В. Склярук. – К., 2007.

Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.

Хоріна О. І. Деструктивні моделі міжособових стосунків підлітків / О. І. Хоріна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 111–123.

Хофстеде Г. Возвращаясь к обсуждению личности и культуры: связь личностных черт и культурных осей / Г. Хофстеде, Р. Р. МакКрэй // Социологические исследования. – 2010. – № 4. – С. 9–42.

Циганенко Г. В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді : дис. ... канд. психол. наук / Г. В. Циганенко. – К., 2005.

Чорний Є. В. Застосування психоаналітично орієнтованої методики в рефлексивному моделюванні політичної соціалізації молоді / Є. В. Чорний // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 5–6. – С. 79–91.

Dollard J. Personality and psychotherapy: an analysis in terms of learning, thinking and culture / J. Dollard, N. Miller. – New York, 1950.

5. ПІДВИЩЕННЯ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИ В СТАВЛЕННІ ДО ЗДОРОВ'Я ЯК ЗАСІБ ДОЛАННЯ БІДНОСТІ

5.1. Бідність як стиль життя в системі чинників, що впливають на здоров'я і ставлення до нього

Сучасне українське суспільство характеризують зниження якості життя та погіршення здоров'я людей, що пов'язано з істотним поширенням бідності як стилю життя. Носіям такої бідності часто бувають притаманними далекі від оптимальних моделі поведінки у сфері здоров'я.

Зазвичай здоров'я окреслюють через брак або наявність хвороби. На наш погляд, його слід розглядати не просто в межах дихотомії «хвороба – брак хвороби», а як багаторівневий комплекс, що постійно змінюється, як таку форму життєдіяльності, що забезпечує доконечну якість життя і його достатню тривалість.

Бідність як хронічне явище визначає спосіб життя певної частини населення і дається взнаки в погіршенні стану фізичного, психічного та психологічного здоров'я людей. Тому важливо дослідити стиль життя бідних у сукупності детермінант здоров'я конкретних його носіїв та проаналізувати чинники узвичаєння і подолання бідності в контексті ставлення до здоров'я.

Згідно з теорією соціальних уявлень, *соціальні уявлення про здоров'я* і хворобу визначає специфіка соціальних груп, які їх породжують [Московичи, 1995а, 1995б]. Зрозуміло, що такі уявлення мають свої особливості й у представників бідних верств населення.

Як показують дослідження І. Бовіної, О. Васильєвої, Ф. Філатова, *стійкими характеристиками уявлень про здоров'я* є: фіксація свідомості на феноменах неузгодженості, коли хворобу сприймають більш диференційовано, ніж здоров'я; переважна концентрація на негативних зовнішніх чинниках здоров'я; ідея дефіцитарності, коли

людині бракує особистих ресурсів для підтримки здоров'я; відмова від особистої відповідальності за стан здоров'я; відчужене ставлення до свого здоров'я [Бовина, 2005, с. 95; Васильєва, 2001, с. 165].

Особливості розподілу за станом здоров'я членів домогосподарств із різним рівнем матеріального забезпечення певною мірою ілюструють специфіку *детермінації самооцінок здоров'я* умовами і способом життя представників різних груп населення. Ідеться про своєрідний «парадокс зворотного зв'язку» між добрим (чи поганим) станом здоров'я членів окремих груп домогосподарств і рівнем їхніх середньодушових сукупних витрат. Ситуація, що її демонструють дані самооцінки, відображає значно менш уважне ставлення представників малозабезпечених верств населення до свого здоров'я та його порушень, можливо, специфічну витривалість і загартованість незніжених бідняків, занижений рівень їхніх запитів і вимог, недостатність якісного медичного обстеження та лікування [Нерівність в Україні..., 2012, с. 152–156].

Економічне становище особи безпосередньо впливає на стан її фізичного здоров'я. До групи ризику частіше потрапляють представники бідних і заможних сімей, а в середнього класу вимоги до здоров'я значно вищі, ніж в інших верств, і вони не мають наміру завищувати оцінки свого здоров'я [Бедность и бедные..., 2014, с. 208; Шиняева, 2010, с. 66–67, 79].

Бідність – багатомірне явище, що дістає відображення, зокрема, і в поганому здоров'ї. Проблеми зі здоров'ям мають представники всіх соціальних груп, але структура відхилень у здоров'ї різниться. Так, у бідних це захворювання систем травлення, дихання, серцево-судинної. У представників заможних сімей – порушення обміну речовин, алергічні хвороби, психічні розлади. Спадкові хвороби виявляються більш притаманними полярним верствам [Шиняева, 2010, с. 68–69; Murali, 2004]. Г. Никифоров пише, що представники нижчих класів більш схильні до соматичних захворювань та шизофренії. Маніакально-депресивний психоз частіше вражає представників вищих класів. Прояви девіантної поведінки, яка негативно впливає на здоров'я, трапляються здебільшого в полярних класах [Психология здоров'я..., 2006, с. 155].

Бідність визначають як несприятливий чинник і щодо психічного здоров'я. Відносна бідність справляє прямий і непрямий вплив на розвиток емоційних, поведінкових та психічних розладів. Нерів-

ність прибутків викликає психосоціальний стрес, який із часом призводить до руйнування здоров'я та вищої смертності. Шкідливих впливів навколишнього середовища зазнають насамперед бідні. Має місце обернений зв'язок між соціально-економічним становищем і ризиком розвитку захворювань: у групах із нижчим прибутком частіше проявляються негативні наслідки небезпечних для здоров'я способів поведінки. Представники нижчих соціально-економічних класів наражаються на більшу кількість стресорів за меншого обсягу ресурсів, потрібних для того, щоб із ними впоратися, та є вразливішими щодо цих стресорів. Психічні розлади частіше розвиваються в представників найбідніших районів. Бідність може бути як детермінантою, так і наслідком поганого психічного здоров'я. Низький прибуток у поєднанні з несприятливими демографічними факторами та недостатньою зовнішньою підтримкою викликає стрес і життєві кризи, які є факторами ризику для дітей і можуть провокувати розвиток психічних розладів дитячого віку [Браун, 1999; Муздыбаев, 2001; Тихонова, 2007, с. 110; Шиняева, 2010, с. 82–83; Murali, 2004]. Як зазначає К. Муздыбаєв, для бідних характерна незадоволеність з усіх аспектів життя, вони почуваються нещасними, стомленими, пригніченими, перебувають у стані постійної фрустрації [Муздыбаев, 2001].

Показники психологічного здоров'я особи також корелюють із рівнем матеріального добробуту. Вони є кращими в представників середнього класу, а також в осіб із високим рівнем освіти [Браун, 1999; Муздыбаев, 2001; Шиняева, 2010, с. 98–100].

У системі чинників здоров'я виділено чотири *основні детермінанти* (у порядку збільшення їхнього значення): стан системи охорони здоров'я, спадковість, екологія навколишнього середовища, спосіб життя, який залежить від умов життя, ступеня соціальної диференціації суспільства тощо. Рівень здоров'я людини визначають умови життєдіяльності – навчання, праці, побуту, загальний добробут, гігієнічна культура, а найбільше – спосіб життя людини [Роль сім'ї..., 2004, с. 29; Омельченко, 2007, с. 66].

Здоровий спосіб життя, як зазначають Т. Титаренко, Л. Лепіхова, О. Кляпєць, є підґрунтям високої якості життя, соціального та особистого добробуту, фундаментом самореалізації, гарантом суб'єктивного благополуччя та здорового довголіття, умовою задоволеності із життя. Здоровий спосіб життя включає постави на

психофізичне здоров'я, особистісне зростання, професійне поставання, реалізацію себе в соціумі [Титаренко, 2006, с. 10].

Відтак здоров'я загалом, та, особливо, психологічне здоров'я, є такою формою життєдіяльності, що забезпечує високу якість життя. Тому здоровий спосіб життя повинен стати для носіїв бідності важливою метою життєдіяльності, коли здоров'я розглядають як усвідомлену життєву цінність.

Здоров'я людини залежить від певного ставлення до нього. Саме теорія ставлень [Мясищев, 1995] інтегрує різні чинники, які детермінують поведінку особи у сфері здоров'я. *Ставлення до здоров'я* визначають як систему індивідуальних вибіркового зв'язків особи з різними явищами навколишньої дійсності, що сприяють або загрожують здоров'ю, яка також включає оцінку індивідом свого психічного стану [Белинская, 2005; Кабаева, 2002; Соломонов, 2005], як підструктуру свідомості, що визначає поведінку у сфері здоров'я [Дерябо, 1999; Овчинникова, 2003], як складну багаторівневу категорію, яка містить когнітивний, афективний та мотиваційно-поведінковий компоненти [Березовская, 2005; Кабаева, 2002; Камакина, 2010; Психология здоровья, 2006, с. 278].

Когнітивний компонент охоплює знання людини про здоров'я, про те, які чинники справляють руйнівний, а які – позитивний вплив на здоров'я, та показує ступінь інтересу до проблем здоров'я, те, наскільки особа готова сприймати інформацію і наскільки сама прагне її діставати.

Емоційний компонент описує почуття й емоції, пов'язані зі станом здоров'я та, особливо, із його зміною, і показує ступінь змін у системі афективно забарвлених «еталонів», що їх зумовлено ставленням особи до свого здоров'я та які проявляються в сенситивності до різних проявів свого організму та до інших людей.

Мотиваційно-поведінковий компонент характеризує особливості поведінки людини у сфері здоров'я, її дії в разі погіршення здоров'я, місце, яке воно займає в структурі життєвих цінностей, особливості мотивації щодо здоров'я.

Виявлено, що існує парадоксальний характер у ставленні особи до здоров'я, який полягає в невідповідності між потребою доброго здоров'я і зусиллями, спрямованими на його збереження й зміцнення [Августова, 2012; Березовская, 2012; Психология здоровья..., 2006, с. 280]. Проте слід урахувувати, що протягом

життя людина міняє моделі своєї поведінки під тиском суспільства, сім'ї, друзів, комерційної реклами тощо. Отже, для того щоб уплинути на поведінку особи щодо вибору зараджувально-зберігальної моделі поведінки, підвищити її відповідальність у ставленні до здоров'я, потрібні зусилля з боку як самої людини, так і її найближчого оточення.

На основі теоретичного аналізу та вторинного аналізу даних емпіричних досліджень було визначено важливі для нашого дослідження теоретичні поняття: самооцінка стану здоров'я, рівень задоволеності із здоров'я, цінність здоров'я, суб'єктивне благополуччя, ставлення до здоров'я та його компоненти, суб'єктивний локус контролю, соціальні уявлення про здоров'я тощо.

5.2. Психологічна структура ставлення носіїв бідності до здоров'я

Для виявлення особливостей ставлення до здоров'я осіб із різним рівнем матеріального добробуту та взаємозв'язку його компонентів було розроблено програму емпіричного дослідження, яка передбачала триетапну (попередній, констатувальний та корекційно-розвивальний етапи) реалізацію дослідницьких процедур.

На попередньому етапі дослідження здійснювано підбір і розроблення методичного інструментарію, його корекцію відповідно до отриманих даних, сформовано остаточну батарею методик, а також визначено процедуру роботи з вибіркою.

У дослідженні брали участь 220 студентів Запорізького національного технічного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка (лютий–квітень 2013 р.). Випробуванням, об'єднаним у чотири групи, було запропоновано набори з 10 методик у різних поєднаннях – таким чином, щоб певну особливість вимірювали кілька методик.

Відбір методик для основного етапу відбувався шляхом установавлення кількості кореляційних зв'язків між методиками. Результатом стало формування остаточної батареї, куди ввійшли опитуваль-

ники «Ставлення до здоров'я» Р. Березовської, «Задоволеність із якості життя» Н. Водоп'янової, «Локус контролю у сфері здоров'я» К. Воллстон та Б. Воллстон, «Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності», «Шкала загальної самоефективності» Р. Шварцера та М. Єрусалема [Березовская, 2005, с. 100–110; Гринберг, 2002, с. 245–247; Практикум..., 2005, с. 151–155; Фетискин, 2002, с. 94–95; Шварцер, 1996], які й було застосовано на основному етапі дослідження

Для виявлення *соціальних уявлень про здоров'я*, що постають у вигляді специфічних когнітивних конструктів, які дають змогу судити про рівень розвитку когнітивного компонента ставлення, було використано методику вільних асоціацій. Спираючись на концептуальний підхід Ж. Абрика, ми здійснили обробку змісту асоціацій за допомогою методу контент-аналізу та методики аналізу П. Вержеса – із метою вияву елементів, які належать до ядерної і периферійної зон уявлень про здоров'я [Бовина, 2005, с. 92–93; Abric, 2011].

У структурі ставлення до здоров'я важливе значення має також показник його *самооцінки*, який відображає ставлення соціально-демографічних груп із притаманними їм особливостями способу життя та свідомості до свого здоров'я, уявлення про його нормативний стан і місце на шкалі життєвих цінностей [Нерівність в Україні..., 2012, с. 152–156; Журавльова, 2006, с. 85; Психология здоровья..., 2006, с. 87; Шиняева, 2010, с. 60].

Названі методики та сформульовані запитання про самооцінку матеріального становища, стану здоров'я та задоволеність із нього, рівень прибутку на одного члена сім'ї на місяць склали анкету, що містить 25 шкал: когнітивну, емоційну, поведінкову, ціннісно-мотиваційну; локусу контролю – внутрішній, «могутні інші», «випадок/доля»; загальної самоефективності; домінантної потреби – досягнення успіху, влади, афіліації; задоволеності з навчання/роботи, особистих досягнень, здоров'я, спілкування з близькими, підтримки; оптимістичності, напруженості, самоконтролю, негативних емоцій; загального індексу якості життя; рівня прибутку; задоволеності з матеріального становища; самооцінки стану здоров'я; задоволеності із здоров'я.

На констатувальному етапі у 2013 р. досліджено особливості ставлення до здоров'я осіб із різним рівнем тяжіння до бідності: виявлено показники, які значуще розрізняють випробуваних із різним рівнем тяжіння до бідності за проявами когнітивного, емоційного та

поведінкового компонентів; зроблено якісний аналіз цих відмінностей; визначено особливості ставлення до здоров'я осіб, які психологічно тяжіють до бідності.

У дослідженні брали участь 198 осіб віком від 19 до 50 років, серед яких 52 % становили студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, 24,8 % – працівники системи освіти, 23,2 % – робітники та службовці, що проживають і працюють у містах Києві та Сумах. Чоловіків і жінок було, відповідно, 36,9 % і 63,1 %.

Психологічну структуру та особливості ставлення носіїв бідності до здоров'я ми аналізували за результатами дослідження відповідних характеристик осіб із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності в контексті когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів ставлення та їхнього взаємозв'язку.

Процедуру розподілу випробуваних по групах було здійснено за допомогою питальника ПТБ [Васютинський, 2013]. За його показниками осіб із низьким рівнем психологічного тяжіння до бідності виявилось 30,8 %, середнім – 36,9, високим – 32,3 %. Далі ми розглядали результати двох протилежних груп – із низьким і високим рівнем такого тяжіння. Було проведено порівняльний аналіз середніх значень обох груп за основними компонентами ставлення до здоров'я – когнітивним, афективним і мотиваційно-поведінковим.

Когнітивний компонент ставлення до здоров'я має два параметри: перелік джерел, які впливають на обізнаність у питаннях здоров'я, і перелік чинників, що впливають на здоров'я.

Аналіз впливу різних джерел на *обізнаність випробуваних про здоров'я* показав, що сила їхнього авторитету практично не відрізняється в осіб із низьким і високим рівнем тяжіння до бідності. Середні значення досить високі, але статистично значущих відмінностей між групами не виявлено.

За результатами дослідження впливу різних чинників життєдіяльності на стан здоров'я (професійна діяльність, оточення, якість медичного обслуговування, екологічна ситуація, харчування, погані звички, спосіб життя, недостатнє піклування про здоров'я) з'ясовано, що сильніше впливають спосіб життя, екологічна ситуація, якість харчування, нехтування піклування про своє здоров'я і згубні звички, проте значущих відмінностей і в цьому разі не виявлено.

Дальший аналіз когнітивного компонента стосувався структури та змісту уявлень про здоров'я. Особи з високим і низьким тяжінням загалом запропонували, відповідно, 294 і 293 асоціації зі словом «здоров'я», які за допомогою контент-аналізу було об'єднано в 164 та 170 одиниць (слів і словосполучень).

Відтак виділено основні *параметри уявлення про здоров'я* осіб із високим рівнем тяжіння до бідності: шляхи та засоби збереження здоров'я (фізкультура і спорт, здоровий та активний спосіб життя, харчування); тілесний і психоемоційний параметр (життя, сила, молодість, краса, секс, хвороба, самопочуття, настрій, щастя); агенти впливу на здоров'я (погані звички, лікарі, лікарня, вітаміни, фрукти, ліки). Схожими виявилися й параметри уявлення про здоров'я осіб із низькою схильністю бути бідними.

Таким чином, дослідження когнітивного компонента показало, що в обох групах рівень усвідомлення чинників, які впливають на здоров'я, а також рівень поінформованості в питаннях збереження здоров'я є достатнім, випробувані досить добре розуміють різні чинники, що можуть погіршувати або поліпшувати стан здоров'я.

На основі порівняльного аналізу *афективного компонента* виявлено, що особи, які тяжіють до бідності, мають ширший діапазон тривожних та вузький діапазон позитивних станів, ніж ті, хто до неї не тяжіє. Вони охочіше концентруються на негативних переживаннях, що, як можна припустити, пов'язано з низьким рівнем задоволеності зі свого здоров'я та якості життя загалом. Проте відмінності за цим компонентом між групами не виявилися достатньо переконливими.

Істотні статистичні відмінності констатовано за всіма показниками *задоволеності з якості життя*. Особливо це стосується таких сфер, як професійна діяльність, здоров'я, особисті досягнення, спілкування, підтримка, самоконтроль та оптимізм: відповідні показники є нижчими в осіб, які тяжіють до бідності ($p \leq 0,01$). Між схильністю до бідності і задоволеністю з якості життя також має місце обернена кореляція ($p \leq 0,01$).

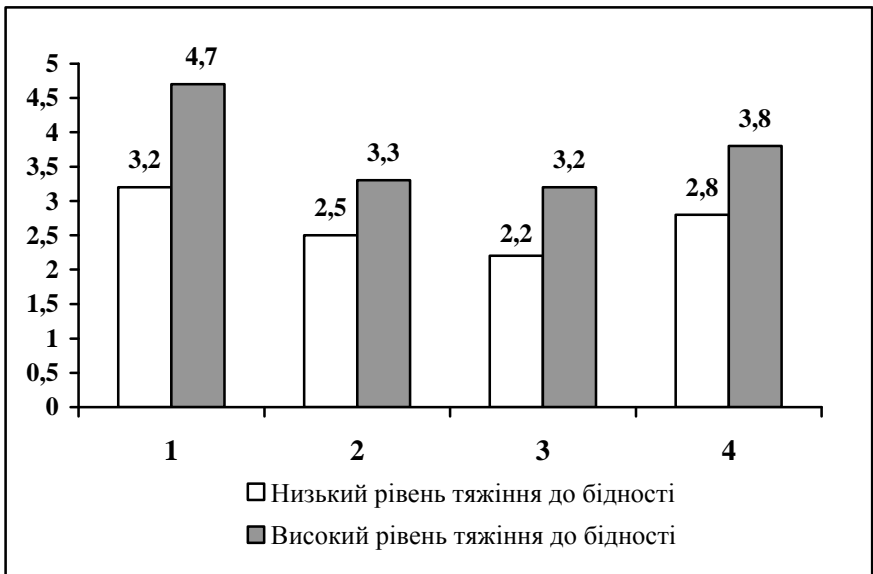
Результати дослідження *поведінкової активності* показали, що особи, не схильні бути бідними, частіше використовують такі способи зміцнення та збереження здоров'я, як заняття фізичними вправами ($p \leq 0,001$) та відвідування спортивних секцій ($p \leq 0,01$). Це також підтверджують результати опитування про активні заняття фізичною культурою: у групі з низьким рівнем тяжіння до бідності активно

займаються 53,5 % опитаних, а серед осіб, які тяжіють до бідності, лише 27,7 %.

Щодо прояву поведінки в ситуаціях, пов'язаних із погіршенням стану здоров'я, слід зазначити, що найпоширенішою стратегією в обох групах виявилися поведінка з опорою на попередній досвід подолання проблем. Загальний же показник поведінкового компонента ставлення до здоров'я, отриманий шляхом об'єднання двох параметрів – поведінкової активності і копінг-стратегій, має статистично значущі відмінності: в осіб із високим рівнем тяжіння до бідності він нижчий ($p \leq 0,01$).

Розглянуті в дослідженні *мотиви нехтування піклування про своє здоров'я* мають значно вищі показники в осіб, що тяжіють до бідності ($p \leq 0,01$; рис. 5.1). Вони здебільшого вбачають причини нехтування свого здоров'я в браку зовнішніх умов, хоча розуміють і роль внутрішньоособистісних чинників, а саме сили волі, якої їм не стає, браку певних знань тощо.

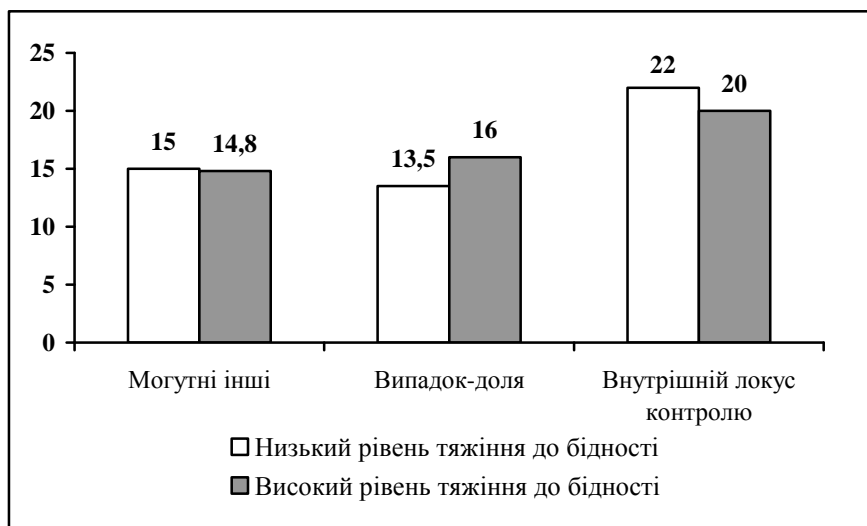

Примітка (назви мотивів): 1 – немає часу; 2 – не знаю, що потрібно робити; 3 – немає відповідних умов; 4 – немає коштів.

Рис 5.1. Показники мотивації нехтування піклування про здоров'я

Дослідження *локусу контролю у сфері здоров'я* дало підстави для висновку, що між групами з низьким і високим рівнем схильності бути бідним є відмінності за типами атрибуції відповідальності. Як видно з рис. 5.2, внутрішній локус контролю є вищим в осіб із низьким рівнем тяжіння до бідності ($p \leq 0,01$), водночас він загалом має невисокий рівень прояву, що є свідченням недостатнього покладання відповідальності за здоров'я на себе в обох групах.

Приписування відповідальності за власне здоров'я випадковідолі більш притаманне особам із високим рівнем такого тяжіння ($p \leq 0,01$).

Примітки (типи атрибуції відповідальності): могутні інші; випадок-доля**;
внутрішній локус контролю**

** – статистично значущі відмінності ($p \leq 0,01$).

Рис 5.2. Показники локусу контролю у сфері здоров'я

Прояв атрибуції відповідальності за типом «могутнім іншим» позначається на ставленні особи до здоров'я таким чином, що вона певною мірою перекладає відповідальність на лікарів та інших компетентних осіб. Проте якщо цей тип атрибуції аналізувати разом із показниками активності на збереження здоров'я та мотивації його

нехтування, то особи, що психологічно тяжіють до бідності, воліють приписувати відповідальність іншим, не докладаючи особистих зусиль до підтримки здоров'я. Натомість ті, хто схильний до бідності, за активного зберігального ставлення до свого здоров'я все-таки в разі виникнення проблем орієнтуються на авторитет компетентних осіб, що є адекватним у таких випадках.

Прояв таких потреб, як *досягнення успіху, влади, афіліації*, є значуще меншим у групі із високим рівнем тяжіння до бідності (в усіх трьох випадках $p \leq 0,001$). Такі респонденти є недостатньо замотивованими на досягнення успіху, менше зорієнтовані на визнання групою та повагу від інших і мають значно меншу потребу влади.

Дослідження місця здоров'я в системі *термінальних та інструментальних цінностей* показало, що здоров'я як термінальна цінність займає перше місце в обох групах випробуваних, статистично значущих відмінностей між ними немає. Натомість здоров'я як інструментальна цінність на статистично значущому рівні ($p \leq 0,05$) більше цікавить осіб, не схильних до бідності.

Отримано також статистично значущі відмінності за рівнем *самоефективності*: що вищою є схильність до бідності, то нижчою є самоефективність ($p \leq 0,05$).

Результати емпіричного дослідження демонструють істотну різницю в особливостях прояву поведінкового компонента ставлення до здоров'я в осіб із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності. Особам, які тяжіють до бідності, властиві пасивність самозбережувальної поведінки, не досить активне застосування заходів щодо зміцнення здоров'я, покладання відповідальності за своє здоров'я на долю, випадок або інших людей, невисокий рівень мотивації досягнення успіху та визнання іншими, низькі показники рівня задоволеності з життя та здоров'я. Натомість особи, що не тяжіють до бідності, посідають ширший арсенал способів збереження здоров'я, пов'язаних з активним способом життя, фізичними навантаженнями та вольовою регуляцією, високими показниками задоволеності із життя.

Особливості ставлення до здоров'я осіб із різним рівнем матеріального забезпечення також визначали шляхом дослідження взаємозв'язку його компонентів за допомогою параметричного тесту Пірсона. Аналіз виявив додатні кореляційні взаємозв'язки між когні-

тивним і поведінковим, когнітивним та афективним, поведінковим та афективним компонентами (в усіх трьох випадках $p \leq 0,01$).

Виявлено позитивну кореляцію між усвідомленням особами, які тяжіють до бідності, чинників, що впливають на здоров'я, і поінформованістю в питаннях про те, що потрібно для збереження здоров'я ($p \leq 0,01$). Наявність позитивного зв'язку між афективним і поведінковим компонентом говорить про те, що їхні поведінкові стратегії збереження здоров'я та поведінка в ситуаціях погіршення його стану пов'язані насамперед із переживанням тривоги та інших негативних емоцій, а усвідомлення чинників, що впливають на здоров'я, – із переживанням емоційного неблагополуччя (в обох випадках $p \leq 0,01$).

Натомість у ставленні до здоров'я осіб із низькою схильністю бути бідними є тісний позитивний зв'язок між афективним і поведінковим компонентами, особливості якого полягають у тому, що поведінкові стратегії щодо збереження здоров'я в цій групі пов'язані з переживанням емоційного благополуччя ($p \leq 0,01$).

Когнітивний компонент ставлення до здоров'я осіб, що тяжіють до бідності, має позитивну кореляцію з такими параметрами афективного компонента, як емоційний фон, що супроводжує добрий стан здоров'я, та показник тривожності (в обох випадках $p \leq 0,01$). Наявність такого зв'язку можна пояснити тим, що цей компонент складається як із позитивних знань про способи його зміцнення, так і з усвідомлення негативних чинників, які можуть завдавати шкоди здоров'ю.

В обох досліджуваних групах виявлено прямий зв'язок між рівнем тривожності і мотивацією ризикованого ставлення до здоров'я: що виразнішою є мотивація нехтувати власне здоров'я, то більше зростає тривожність із цього приводу (у неохочих до бідності $p \leq 0,05$; у схильних – $p \leq 0,01$).

В осіб із низьким рівнем тяжіння до бідності когнітивний компонент ставлення до здоров'я позитивно корелює з поведінкою в ситуаціях погіршення його стану ($p \leq 0,01$). Виявлено позитивну кореляцію між усвідомленням чинників, що впливають на здоров'я, і поінформованістю в питаннях збереження здоров'я ($p \leq 0,01$) та переживанням емоційного благополуччя ($p \leq 0,05$).

Такі результати дають підстави зазначити, що особи, не схильні бути бідними, добре усвідомлюють чинники, які можуть погіршу-

вати або поліпшувати стан здоров'я, виявляють більшу активність щодо його збереження, є емоційно благополучнішими та задоволенішими як зі стану свого здоров'я, так і з якості життя. Навпаки, особи, які тяжіють до бідності, починають діяти – під впливом тривоги і негативних емоцій – здебільшого тоді, коли здоров'я вже погіршилося. Вони не є достатньо задоволеними зі свого здоров'я та якості життя в більшості сфер.

Виявлені особливості ставлення до здоров'я проявляються в *стилі життя* носіїв культури бідності, який у цьому контексті можна охарактеризувати такими рисами: декларування здоров'я як термінальної цінності та висока мотивація ризику власним здоров'ям; уникання відповідальності за своє здоров'я, приписування її здебільшого випадку, долі або компетентним іншим; безпорадність у ставленні до здоров'я, яку пояснюють браком сприятливих умов, коштів тощо; схильність до пасивних способів підтримки здоров'я, використання неконструктивних стратегій поведінки; підтримка здоров'я здебільшого під впливом негативних емоцій через погіршення його стану; знижена здатність до емоційної та вольової саморегуляції у сфері здоров'я; низька спроможність знаходити внутрішні ресурси в умовах втрати контролю над своїм здоров'ям, несамотійність у прийманні важливих рішень; незадоволеність зі стану здоров'я, особистих досягнень, якості діяльності; знижена загальна самоефективність та оптимізм; послаблений прояв таких потреб, як досягнення успіху, влади, групового визнання та поваги; незадоволення із спілкування з оточенням та соціально-психологічної підтримки іншими людьми.

5.3. Долання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я: організація дослідження та корекційно-розвивальна робота

Проблема бідності як стилю життя визначає потребу пошуку ефективних соціально-психологічних засобів її подолання, зокрема в контексті ставлення до здоров'я. Тому для визначення та апробації таких засобів на третьому етапі було розроблено *корекційно-*

розвивальну програму, яка передбачала реалізацію трьох підетапів – підготовчого, основного та аналітичного.

Підготовчий підетап складався з двох кроків. На першому було здійснено теоретичне обґрунтування розроблення засобів запобігання та подолання бідності в контексті ставлення до здоров'я, визначено теоретичні засади побудови програми.

У розробленні засобів подолання бідності ми спираємося на базові поняття соціально-когнітивної теорії самоефективності А. Бандури, теорії вивченої безпорадності М. Селігмана, на модель афективного навчання і модель зміцнення здоров'я (М. Госсоб, М. Гтант); модель навчання життєвих навичок (Р. Нельсон-Джонс, Б. Спрангер); модель мотивації (Е. Десі, Р. Райян, В. Вінер); модель копінг-поведінки (Р. Лазарус, С. Фолкман); модель соціальної підтримки (С. Кохен, Дж. С. Хаус, Т. Уїлс) та інші [Бандура, 2000, с. 117–124; Сирота, 2004, с. 10–12; Яковлева, 2013; Технологии разработки..., 2004, с. 15–18, 30–33].

У виробленні запланованих засобів важливим може бути *утвердження самоефективності носіїв бідності*, оскільки, як зазначає А. Бандура, не лише зовнішні умови регулюють поведінку, а й самі ці умови почасти є результатом дій людини. Дії людей відіграють активну роль у створенні тих підкріплювальних умов, які справляють на них свій вплив [Бандура, 2000, с. 277]. Це, зрозуміло, має місце й у сфері збереження здоров'я.

Корекційно-розвивальний процес слід спрямовувати й на формування нових поведінкових стратегій, однією з яких є активне здоров'язбереження [Журавлева, 2000; Шушунова, 2009; Яковлева, 2011, 2013]. Якщо цінність здоров'я спиратиметься на усвідомлення доконечності зусиль із його підтримки, переконання особи в здатності керувати подіями, усвідомлення потреби ефективно діяти, то це може стати основою підвищення якості життя.

Під час другого кроку було сформовано анкету для опитування до і після корекційно-розвивального впливу, яка охоплювала методики й шкали, за показниками яких раніше було виявлено статистично значущі відмінності між особами з різним рівнем психологічного тяжіння до бідності [Коробка, 2014, с. 52–56]. Було також розроблено й апробовано програму соціально-психологічного тренінгу, виконано експертну оцінку його вправ та процедури на адекватність їхнього сприймання та ефективності.

На цьому етапі роботи було залучено 57 осіб, серед яких студенти-психологи, що здобувають другу освіту в Сумському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, слухачі курсів підвищення кваліфікації – педагоги та практичні психологи закладів освіти, що проходили підвищення кваліфікації в цьому самому навчальному закладі. Частина їх (12 шкільних психологів) виконала також роль експертів з оцінки ефективності проведених вправ.

Суть основного підетапу дослідження полягала в реалізації корекційно-розвивальних заходів із подолання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я. Він передбачав організацію і реалізацію діагностичного (попередня та оцінно-результативна діагностика рівня тяжіння до бідності, рівня самоефективності, прояву соціально-психологічних особливостей ставлення до здоров'я), організаційно-змістового (інформаційно-діагностичні заняття, лекції-бесіди) та корекційного (соціально-психологічний тренінг) компонентів.

На цьому підетапі було також розроблено навчально-тематичний план підвищення кваліфікації практичних психологів та соціальних педагогів за проблемою «Соціально-психологічні основи збереження здоров'я учасників освітнього процесу», який упроваджено в навчальний процес Сумського ОІППО у 2014 р.

Метою проблемно-тематичних курсів є сприяння науково-теоретичному *осмисленню соціально-психологічних основ здоров'я і ставлення до нього*, сутності психологічно безпечного освітнього середовища як умови збереження здоров'я учасників освітнього процесу, ознайомлення з новими формами та методами організації соціально-психологічного супроводу збереження здоров'я учасників освітнього процесу та профілактики його порушень, інноваційними соціально-психологічними технологіями формування культури здоров'я, відповідального ставлення до нього.

План розраховано на 148 годин, розподілених за такими блоками: соціально-гуманітарна підготовка (14 год.), професійно орієнтовані та фахові модулі (116 год.), заходи з організації та контролю (18 год.). Реалізацію процесу підготовки слухачів забезпечували викладачі різних кафедр, але лівову частку роботи виконувала кафедра психології.

Соціально-гуманітарна підготовка передбачає здобуття слухачами додаткових знань з актуальних проблем філософії освіти, основ

законодавства про освіту, соціології, історії України, основ безпеки життєдіяльності, формування української духовної культури.

Блок професійно орієнтованих та фахових модулів відображає структуру професійної компетентності практичного психолога і соціального педагога та напрями його діяльності із збереження здоров'я в процесі набуття освіти; передбачає здобуття додаткових знань із проблем психології здоров'я та ставлення до нього в контексті реалізації психологічного супроводу збереження і зміцнення здоров'я учасників освітнього процесу.

Цей блок складався з інваріантної та варіативної складових. Інваріантна містила курси «Основи психології здоров'я», «Психологічна безпека освітнього середовища як умова збереження здоров'я особистості», «Формування культури здоров'я особистості в процесі здобуття освіти», «Використання здоров'язберігальних технологій у корекційно-профілактичній роботі практичного психолога», «Подолання та профілактика негативних наслідків стресу для здоров'я учнів та вчителів», «Взаємодія школи і сім'ї з питань забезпечення психологічного здоров'я дитини». До варіативної складової ввійшли спецкурси «Технологія підвищення самоефективності особи як чинник збереження здоров'я та поліпшення якості життя», «Розвиток саморегуляції особи в контексті збереження здоров'я», «Профілактика насильства як чинника порушення здоров'я дитини».

Блок заходів з організації та контролю передбачає проведення конференції з обміну досвідом, діагностику знань шляхом ухідного і вихідного діагностування. Слухачі захищають випускні творчі роботи або проекти за проблемою. Навчальний план проблемно-тематичних курсів ураховує рівень підготовки слухачів та їхні запити із заявленої проблеми.

Корекційно-розвивальну програму було спрямовано на розвиток здатностей, які забезпечують особі успіх у життєдіяльності загалом. До цієї групи компетенцій належать: розважна ініціатива, відповідальність, уміння реалізовувати задуми, здатність узгоджувати свої дії з діями інших людей, уміння виділяти та використовувати конструктивний досвід особистих успіхів і невдач, а також досвід інших. Особливу увагу слід приділяти формуванню готовності шукати розв'язання проблем у будь-якій ситуації.

У корекційно-розвивальній роботі брали участь дорослі особи віком від 25 до 45 років – студенти та слухачі Сумського обласного

інституту післядипломної педагогічної освіти. Загальна кількість випробуваних, результати яких було враховано в аналізі ефективності корекційно-розвивального впливу, становила 16 осіб. Роботу здійснювано у вигляді інформаційно-діагностичних занять, лекцій-бесід, соціально-психологічного тренінгу, спрямованих на усвідомлення цінності здоров'я, підвищення самоефективності та відповідальності особи в ставленні до здоров'я.

Вироблення й використання наведених соціально-психологічних засобів має сприяти усвідомленню особами, які проявляють життєву безпорадність, проблем їхньої бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я та можливостей запобігання бідності і розширення вибору альтернативних стилів.

Розвиток когнітивного компонента ставлення до здоров'я передбачає: формування адекватних наукових уявлень про здоров'я як єдність фізичного, психічного, соціального та особистісного благополуччя особи; своєчасне надання вірогідної та відповідної до віку наукової інформації з питань збереження та зміцнення здоров'я, взаємозв'язку всіх компонентів здоров'я, ролі мотивації та відповідальної поведінки з його збереження, причин, через яких людині важко змінити руйнівний, безвідповідальний стиль життя; підвищення життєвої компетентності та компетенцій щодо збереження здоров'я; отримання соціальної підтримки з боку оточення.

Розвиток емоційного компонента ставлення до здоров'я забезпечують: навчання прийомів самопізнання, самоаналізу та саморегуляції; усвідомлення своїх емоційних реакцій та переживань, сильних і слабких сторін; актуалізація ресурсних можливостей; розвиток волевових рис, посилення самоконтролю за поведінкою у сфері здоров'я; підвищення відповідальності за своє життя і здоров'я; надання інформації про способи, етапи та правила адекватного приймання рішень і вироблення навичок у контексті здоров'я, використання їх у різних життєвих ситуаціях із користю для здоров'я.

Вихідними положеннями для розвитку поведінкового компонента ставлення до здоров'я є вироблення індивідуальної програми збереження здоров'я з опорою на мотивацію досягнення та аналіз причин, що перешкоджають реалізації здоров'язберігальної поведінки.

Слід зазначити, що для досягнення стабільних результатів потрібна *соціальна підтримка та психологічна допомога*, яку особа мо-

же дістати в групі підтримки, у соціально-психологічній службі або психологічній консультації. Із підтримкою оточення теж потрібно працювати, адже соціальна реклама, плакати, кліпи діють лише на початковій стадії, допомагають людині замислитися над своєю поведінкою і способом життя. Згодом з'являється потреба більш конкретної інформації, яку можуть надати спеціальні навчальні програми, консультації спеціалістів.

Основним засобом корекційно-розвивальної роботи був соціально-психологічний тренінг, програма якого передбачала реалізацію таких етапів.

1. Підготовчий етап, що включає вступне слово ведучого про мету, завдання, принципи роботи, процедуру знайомства; ритуал прийняття правил роботи; додаткові заходи з підвищення працездатності;

2. Етап усвідомлення проблем, пов'язаних з особливостями ставлення до здоров'я, низьким рівнем самоефективності та психологічного тяжіння до бідності;

3. Етап формування бажаного результату.

Робота на цих етапах складалася з інформаційного, мотиваційного, особистісного та поведінкового блоків.

Інформаційний блок передбачає *актуалізацію знань про здоров'я* та ставлення до нього, якість життя, стиль життя, психологічне тяжіння до бідності тощо, а також дискусію з цієї проблематики, що допомагає учасникам інтерпретувати отриману інформацію, виділяти в ній ключові моменти, розвивати вміння знаходити різні способи розв'язання проблеми та вибирати найбільш оптимальний із них.

Мотиваційний блок містить *аналіз та усвідомлення своїх переваг* у життєдіяльності, усвідомлення потреби підвищення мотивації досягнення та самоефективності в різних сферах життєдіяльності і чинників, що впливають на них, підвищення мотивації участі в тренінгових вправах та обговоренні проблем у групі, що сприяє набуттю знань про себе та інших, розвиток умінь використовувати особистий досвід і досвід інших людей із підвищення самоефективності в контексті змін стилю життя, використання набутих навичок у тренінговій роботі.

Особистісний блок полягає в *розвитку творчого потенціалу*, активізації стану творчого пошуку, формуванні готовності до самовдосконалення, підвищенні відповідальності в ставленні до здоров'я

та загалом життя, виявленні можливих причин, що перешкоджають досягненню цілей, та проектуванні заходів щодо подолання їх. Його реалізація сприяє розвитку творчого підходу до життєдіяльності, подоланню стереотипів мислення й поведінки, негативних проявів стилю життя, актуалізації потреби самоконтролю, здобуттю підтримки оточення, самовдосконаленню.

Поведінковий блок зорієнтовано на *застосування нових способів поведінки щодо здоров'я*, розвиток умінь і навичок саморегуляції на основі адекватного розуміння своїх станів і властивостей, оволодіння прийомами самоаналізу, самоконтролю, рефлексії. Його реалізація сприяє перенесенню прийомів поведінки з тренінгової ситуації в життєву, ефективному використанню соціальної підтримки, застосуванню особистого досвіду та досвіду інших із підвищення само-ефективності та зміни стилю життя.

Результати впровадження корекційно-розвивальної роботи було проаналізовано за об'єктивним (кількісні зміни показників) і суб'єктивно-оцінним (оцінка інформативної насиченості програми та можливості застосування набутих навичок і вмінь) критеріями, що становило зміст аналітичного підетапу програми дослідження.

Зміна мотивів, що спонукають особу піклуватися про своє здоров'я або нехтувати його, показала, що відбулося посилення мотивації досягнення в піклуванні про здоров'я за такими мотивами, як відповідальне ставлення до себе і до життя, наявність мети, заради якої треба бути здоровим ($p \leq 0,01$), регулярність турботи про здоров'я, розуміння складності відновлення втраченого здоров'я ($p \leq 0,05$), а також, на рівні тенденції, розуміння небезпеки можливих захворювань та їхніх наслідків. Констатовано зміни в усвідомленні значення такого мотиву, як брак сили волі: цей показник збільшився ($p \leq 0,01$), тобто зросло розуміння того, що саме заважає ефективно підтримувати здоров'я. Натомість зменшилися показники, пов'язані з браком умов ($p \leq 0,05$) і коштів ($p \leq 0,05$) та недостатньою інформованістю ($p \leq 0,01$).

Відбулися зміни й за показниками внутрішнього локусу контролю, рівень якого підвищився ($p \leq 0,01$), та приписування відповідальності за власне здоров'я випадкові, рівень якого знизився ($p \leq 0,05$). На рівні тенденції зросла атрибуція відповідальності компетентним особам. Це важливо, бо за активного зберігального ставлення до здоров'я у разі виникнення проблем цілком адекватним є звер-

нення до компетентних осіб. Проте загальний рівень атрибуції відповідальності компетентним особам залишився невисоким, що говорить про недовіру до медицини, а часом і хибне уявлення про те, що особа сама краще знає, що треба робити.

За результатами корекції зафіксовано підвищення загальної самоефективності ($p \leq 0,01$) та самоефективності в спілкуванні ($p \leq 0,05$). Значуще зросла задоволеність із якості життя. Це стосується таких сфер, як підтримка інших, самоконтроль та оптимізм ($p \leq 0,05$). Як показували наші попередні дослідження, саме за цими показниками мали місце істотні відмінності між особами з низьким і високим рівнем тяжіння до бідності.

Результати ефективності корекційно-розвивальної роботи також було проаналізовано за суб'єктивно-оцінним критерієм: *залучення механізмів рефлексії* – задоволення від роботи, бажання не зупинятися в зміні стилю життя, оцінка інформативної насиченості програми та можливостей і бажання застосувати набуті навички та вміння. Цей аналіз було зроблено шляхом рефлексії наприкінці кожного заняття, а також під час підбиття загальних підсумків роботи.

Узагальнення відповідей учасників тренінгу мало такий вигляд:

- зрозуміли, що інші стикаються з такими самими проблемами, що й вони самі;
- зросло почуття довіри до інших та усвідомлення цінності їхнього досвіду;
- відчували підтримку й розуміння учасників групи;
- усвідомили значущість здоров'я в досягненні успіху та благополуччя;
- усвідомили потребу не чекати, а виявляти активність і силу волі в зміцненні здоров'я;
- почали краще розуміти себе;
- усвідомили наявність у собі рис, які заважають бути ефективними й успішними;
- усвідомили наявність важливих властивостей та ресурсів;
- зросла впевненість у собі, віра у свої можливості;
- почали краще розуміти свої почуття та емоції;
- усвідомили важливість самопізнання та потребу саморегуляції;

- зрозуміли особисту відповідальність за те, що відбувається в житті, за своє здоров'я тощо

Позитивні результати, отримані за цим критерієм, дають змогу говорити, що запропоновані засоби є ефективними в одночасному розвитку когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів ставлення до здоров'я, підвищенні рівня самоефективності та усвідомленні можливості вибору на користь здорового способу життя.

Вироблені соціально-психологічні засоби долання бідності як стилю життя в контексті ставлення до здоров'я передбачають *соціально-психологічні впливи*, завдяки яким відбуваються зміни в структурі ставлення шляхом: отримання значущої інформації про здоров'я та здоровий спосіб життя, їхню роль у підвищенні якості життя, що приводить до формування основних понять із проблеми, усвідомлення місця здоров'я в системі цінностей, особливостей ставлення до нього, актуалізації мотивів збереження здоров'я; зміни структури стратегій у сфері здоров'я завдяки розвитку вміння планувати корекційно-розвивальну діяльність із зміцнення і збереження здоров'я; активізації поведінки щодо збереження здоров'я та утвердження самоефективності в його зміцненні, що сприяє усвідомленню власних проблем, корекції поведінки та розширенню вибору альтернативних стилів життя. Такі впливи передбачають активізацію саме міжособово-комунікативних обставин, що спрямовують носіїв бідності як стилю життя на підвищення їхньої самоефективності та відповідальності в ставленні до здоров'я як складової процесу долання бідності.

5.4. Соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом

Зростання соціально-економічної нерівності, нестабільність на ринку праці, зниження якості життя, схильність до наслідування соціально-небезпечних патернів поведінки роблять молодь однією з найбільш уразливих соціальних категорій населення в контексті збереження здоров'я, що й актуалізувало дослідження соціально-

психологічних особливостей ставлення молоді до здоров'я залежно від її економічного статусу.

У сучасних соціально-психологічних і соціологічних дослідженнях наголошено, що економічний чинник набуває пріоритетного значення у визначенні здоров'я та ставлення до нього в різних соціальних групах [Головаха, 2004; Коробка, 2013; Муздыбаев, 2004; Родіна, 2013], виявлено вплив стратифікації суспільства на якість життя та підтримку здоров'я молодого покоління [Лібанова, 2013; Тихонова, 2008; Хащенко, 2011; Шиняева, 2010].

На основі узагальнення цих та інших досліджень ми визначили сутність економічного статусу молоді як соціально-психологічного конструкта, утвореного за допомогою поєднання об'єктивної і суб'єктивної складових, критеріями яких є, відповідно, рівень прибутку і рівень суб'єктивного економічного добробуту.

Ставлення молоді до здоров'я розглядають як внутрішню психічну сторону системи зв'язків із різними явищами навколишньої дійсності, що сприяють або, навпаки, загрожують здоров'ю молодих людей. Ці зв'язки є селективними, суб'єктивно оцінюваними і соціально детермінованими, їх опосередковує життєвий досвід молоді та характеризує специфіка прояву когнітивного, афективного і конативного компонентів.

В емпіричному дослідженні ставлення до здоров'я молоді з різним економічним статусом у контексті прояву та взаємозв'язку його компонентів на констатувальному етапі брали участь 315 осіб, у т. ч. 45,1 % чоловіків та 54,9 % жінок. Серед них 55,6 % становили студенти Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана та Запорізького національного технічного університету, 44,4 % – безробітна молодь, що мешкає в Києві та Запоріжжі.

Було використано набір питальників: про суб'єктивний економічний добробут В. Хащенко [Хащенко, 2011], «Ставлення до здоров'я» Р. Березовської [Березовская, 2005, с. 100–110], «Задоволеність із якості життя» Н. Водоп'янової [Практикум..., 2005, с. 151–155], «Локус контролю у сфері здоров'я» К. Воллстона і Б. Воллстон [Гринберг, 2002, с. 245–247], «Ціннісний опитувальник» Ш. Шварца [Карандашев, 2004].

Згідно з результатами анкетування, за суб'єктивною складовою економічного статусу респонденти поділилися на три групи з різним рівнем її прояву: низьким – 29,2 %, середнім – 39,7 % та ви-

соким – 31,1 %. За відповідями на закрите запитання, яке вимірювало об'єктивну складову економічного статусу, випробуваних також було поділено на три групи: із низьким – 27 %, середнім – 45,4 % та високим – 27,6 % статусом. За критерій належності до групи з низьким економічним статусом (матеріально незабезпечених) обрано низький рівень прибутку і суб'єктивного економічного добробуту або низький рівень одного з них і середній – другого. За показниками високого рівня суб'єктивного та об'єктивного критеріїв або середнього рівня одного з них молодь було зараховано до групи з високим економічним статусом (матеріально забезпечених).

Результати дослідження показали, що ставлення до здоров'я молоді з низьким економічним статусом, на відміну від молоді, яка має високий статус, характеризується суперечністю між потребою міцного здоров'я, знаннями про чинники його руйнування і реальною поведінкою з його збереження.

Кореляційний аналіз компонентів ставлення до здоров'я і локусу контролю, цінностей, задоволеності в різних сферах життя виявив, що в матеріально незабезпеченій молоді з підвищенням значущості цінностей конформізму, традиціоналізму, універсалізму, безпеки, духовності і зрілості ($p \leq 0,001$), а також інтернального локусу контролю ($p \leq 0,05$) зростає рівень компетентності у сфері здоров'я. У молоді матеріально забезпеченій підвищення компетентності зі здоров'я залежить від міри прийняття цінностей, які пов'язані з особистими досягненнями, конформізмом ($p \leq 0,05$), універсалізмом, безпекою та психологічною зрілістю ($p \leq 0,001$), а також орієнтацією на соціальну підтримку та зовнішнім локусом контролю.

У молоді з низьким економічним статусом виявлено зв'язок між якістю емоційних переживань через стан здоров'я і мірою прийняття таких цінностей, як безпека та доброзичливість (в обох випадках $p \leq 0,001$), конформізм і традиціоналізм (в обох випадках $p \leq 0,05$). У молодих осіб із високим економічним статусом зафіксовано пряму кореляцію між позитивним емоційним фоном ставлення до здоров'я і легітимацією таких цінностей, як конформізм, універсалізм, соціальна зрілість ($p \leq 0,001$) та духовність і досягнення ($p \leq 0,05$).

Для всієї молоді – і з низьким, і з високим економічним статусом – спільним є те, що *позитивний емоційний фон ставлення до здоров'я* залежить від цінностей, які відображають колективні інте-

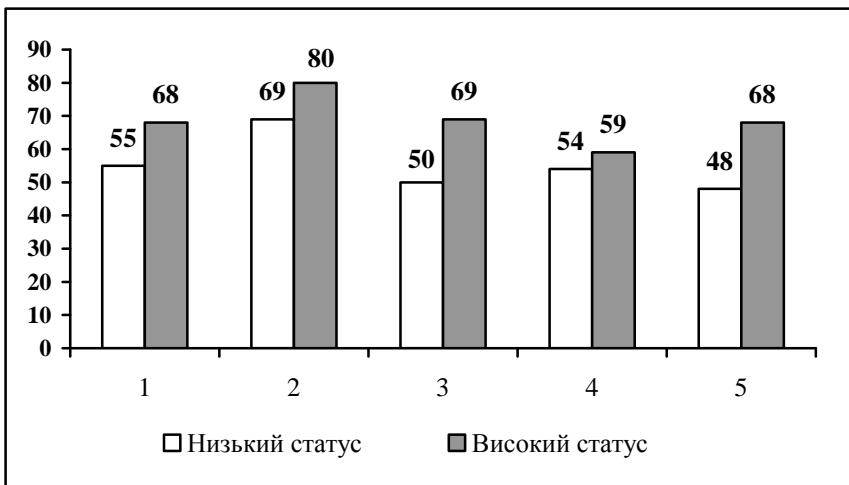
реси, передбачають наслідування групових норм, а також вимагають від неї відповідальності, відвертості, вірності у взаєминах з оточенням. А відмінність полягає в тому, що в матеріально забезпеченій молоді позитивний емоційний фон пов'язаний із типом провідної атрибуції відповідальності ($p \leq 0,001$), оптимізмом, задоволеністю з власних досягнень та соціальної підтримки ($p \leq 0,05$), що є свідченням важливості її включення до сприятливого соціального середовища, поцінування її досягнень із боку референтного оточення, а це й забезпечує позитивний емоційний фон.

Специфіка конативного компонента ставлення до здоров'я як молоді з низьким, так і з високим економічним статусом пов'язана з усвідомленням цінностей, що відображають значущість групи, а також збереженням соціальних традицій і норм, таких як конформізм, традиціоналізм, універсалізм.

За результатами порівняння показників респондентів із різним економічним статусом було виділено п'ять соціально-психологічних особливостей ставлення до здоров'я, за якими спостережено найбільш значущі відмінності: схильність до емоційної та вольової саморегуляції в спілкуванні, орієнтація на соціальну підтримку, безпорадність у ставленні до здоров'я, атрибуція відповідальності компетентним іншим, гедоністична мотивація життєдіяльності (рис. 5.3).

Ставлення до здоров'я матеріально забезпеченої молоді характеризують такі соціально-психологічні особливості: переважання гедоністичної мотивації ($p \leq 0,05$), тобто схильність йти на невиправданий ризик заради відчуття сильних позитивних емоцій, задоволення соціальних потреб; високий рівень атрибуції відповідальності за здоров'я лікарям та іншим компетентним особам ($p \leq 0,05$), що є свідченням переважання екстернального типу локусу контролю у сфері здоров'я; достатня емоційна та вольова саморегуляція під час спілкування з іншими ($p \leq 0,001$), висока орієнтація на соціальну підтримку ($p \leq 0,001$), що дає змогу налагоджувати соціальні зв'язки і сприймати значуще середовище як ресурс для створення сприятливих умов для життя; активна і відповідальна позиція в ставленні до здоров'я ($p \leq 0,01$), що показує здатність молоді з цієї групи зараджувати фрустрації, виявляти гнучкість у поведінці, знаходити альтернативні способи підтримки здоров'я.

Примітки: 1 – «схильність до емоційної та вольової регуляції в спілкуванні»***; 2 – «орієнтація на соціальну підтримку»***; 3 – «безпорадність у ставленні до здоров'я»***; 4 – «атрибуція відповідальності компетентним іншим»**; 5 – «гедоністична мотивація в життєдіяльності»**;
 *** – відмінність на рівні $p \leq 0,001$, ** – на рівні $p \leq 0,01$.

Рис. 5.3. Частка носіїв соціально-психологічних особливостей ставлення до здоров'я серед молоді з низьким і високим економічним статусом (%)

Соціально-психологічні *особливості ставлення до здоров'я матеріально незабезпеченої молоді*, натомість, визначають слабка емоційна та вольова саморегуляція ($p \leq 0,001$), що проявляється в низькій спроможності контролювати гнів та образу в процесі спілкування з іншими, регулювати свій настрій, знаходити внутрішні ресурси в умовах втрати контролю над здоров'ям, виявляти самостійність під час приймання важливих рішень, керувати своїм часом, станом здоров'я та життям загалом; низька орієнтація на соціальну підтримку ($p \leq 0,001$), що загострює проблему соціальної ізоляції та відчуження молоді, перешкоджає налагодженню соціальних зв'язків, а брак розуміння й поваги з боку професійного оточення посилює відчуття власної некомпетентності; безпорадність у ставленні до здоров'я ($p \leq 0,001$), яка проявляється в поясненні власної пасивності

та відмови від здорового способу життя браком сприятливих умов, коштів тощо.

Отже, найбільш проблемними серед визначених особливостей із погляду загрози соціально-економічної дезадаптації матеріально незабезпеченої молоді є слабка схильність до емоційної та вольової саморегуляції в спілкуванні, низька орієнтація на соціальну підтримку, особиста безпорадність у ставленні до здоров'я. Для молоді матеріально забезпеченої таку загрозу становлять висока атрибуція відповідальності компетентним іншим та гедоністична мотивація життєдіяльності.

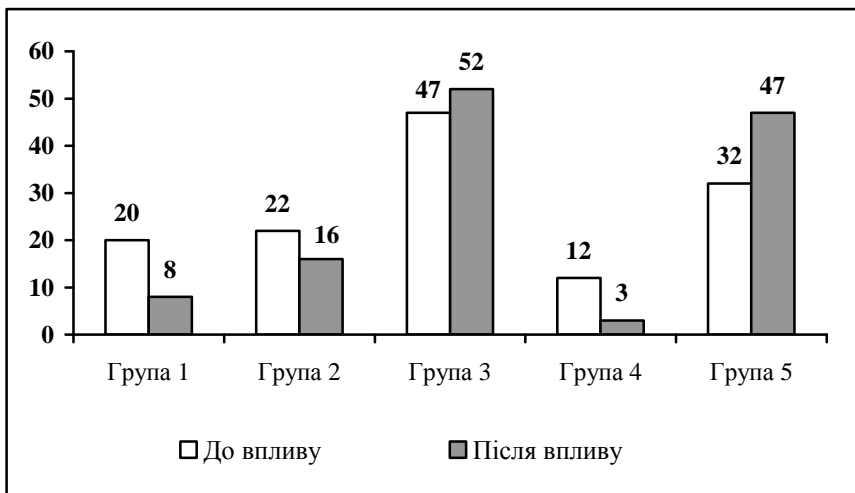
Для послаблення негативного впливу перелічених особливостей було розроблено й проведено *корекційні заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу*.

За результатами попереднього діагностичного опитування (відповідно до п'яти вищеописаних соціально-психологічних особливостей) із 177 студентів було відібрано 60 осіб, яких поділено на п'ять корекційних груп: дві групи з високим (28 осіб – 16 дівчат і 12 хлопців, які навчаються в Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана) і три групи з низьким (32 особи – 14 дівчат і 18 хлопців, які навчаються в Запорізькому національному технічному університеті) економічним статусом, а також 40 студентів контрольної групи.

Заняття розпочиналися із вправ на знайомство та згуртування, підвищення психологічної та вербальної активності, зняття напруження. Потім учасникам пропонували тексти-розповіді, які демонстрували описані вище соціально-психологічні особливості ставлення до здоров'я. Відповідність змісту особливостей і розповідей було забезпечено завдяки попередньо проведеній експертній оцінці. (Експертами стали 12 висококваліфікованих фахівців у сфері соціальної психології). Метою вправ корекційного спрямування було залучити учасників до спільного обговорення заданих ситуацій, рефлексії й актуалізації власного та групового досвіду, моделювання майбутньої поведінки на основі творчого пошуку і знаходження різних варіантів розв'язання проблем. Наприкінці заняття проходило узагальнення його змісту, коротко оголошували основні напрацювання групи, обговорювали досягнуті результати, підбивали підсумки роботи. Інших впливів під час тренінгу групи не зазнавали.

У контрольній групі було проведено заняття у формі лекції про здоров'я та ставлення до нього.

Наприкінці занять ми проводили опитування для виявлення змін у прояві відповідних соціально-психологічних особливостей ставлення молоді до здоров'я, результати якого подано на рис. 5.4.

Примітки: група 1 – «гедоністична мотивація життєдіяльності»***; група 2 – «атрибуція відповідальності компетентним іншим»**; група 3 – «схильність до емоційної та вольової саморегуляції в спілкуванні»***; група 4 – «безпорадність у ставленні до здоров'я»***; група 5 – «орієнтація на соціальну підтримку»**;

*** – відмінність на рівні $p \leq 0,01$; ** – на рівні $p \leq 0,05$.

Рис. 5.4. Зміни соціально-психологічних особливостей ставлення молоді до здоров'я до і після корекційного впливу (%)

Аналіз отриманих результатів після реалізації корекційної програми із послаблення негативного прояву соціально-психологічних особливостей ставлення молоді до здоров'я показав, що відбулося зниження показників гедоністичної мотивації життєдіяльності, атрибуції відповідальності компетентним іншим, безпорадності в ставленні до здоров'я. Натомість посилилася активна й відповідальна позиція у сфері здоров'я, зміцніла емоційна та вольова саморегуляція, зросла орієнтація на соціальну підтримку. Такі дані дають підстави говорити про можливість і перспективність формування адекватного, відповідного до принципів здорового способу життя ставлення молоді до здоров'я.

5.5. Психологічне здоров'я осіб із низьким економічним статусом у контексті набуття соціального капіталу

В умовах різких політико-економічних та соціально-психологічних змін особливого значення набувають ресурси, із яких користуються особа, спільнота, суспільство для втримання власної стійкості та підтримання свого здоров'я. У сучасному українському просторі особи з низьким економічним статусом потрапляють під дію особливо великої кількості стресорів в умовах меншого обсягу ресурсів, потрібних для того, щоб дати собі з ними раду. Вони також є більш вразливими до дії цих стресорів. Виникає потреба аналізу потенційних ресурсів розв'язання проблеми *підтримання психологічного здоров'я незаможних осіб*, серед яких важливе місце посідає соціальний капітал.

Проблема психологічного здоров'я особи фігурує в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Т. Титаренко розглядає психологічне здоров'я як розвиток, збереження та відтворення фізичного, соціального та особистісного здоров'я, що є основним персональним капіталом людини. Психологічне здоров'я постає не як брак складних проблем, що заважають гармонійному життєконструюванню, а радше як ресурс для їхнього розв'язання. Це здатність знов і знов знаходити себе в групі, спільноті, соціумі, здатність продуктивно працювати, відчувати, що життя має сенс, а не просто машинально функціонуючи. Психологічне здоров'я є фундаментом професійної та сімейної реалізації, теоретично забезпечуючи високу якість життя і суб'єктивний добробут [Титаренко, 2015].

Як зазначає Л. Коробка, здоров'я загалом та, особливо, психологічне здоров'я є втіленням соціального, емоційного і духовного благополуччя (як ресурсу і стану) та потенційною передумовою забезпечення життєвих потреб активного способу життя, досягнення власних цілей, адекватної й оптимальної взаємодії з людьми [Коробка, 2012].

О. Хухлаєва подає психологічне здоров'я людини у вигляді системи компонентів у їхній безперервній динамічній взаємодії. Такими компонентами є:

– ціннісний (аксіологічний), зміст якого визначають цінності власного Я і цінності Я інших людей та якому відповідає абсолютне

самоприйняття, що є можливим за умови досить повного знання самого себе, а також прийняття інших людей;

–інструментальний, що характеризується розвитком рефлексивних здібностей як засобу самопізнання, здатністю концентрувати свідомість на собі, своєму внутрішньому світі та власному місці в стосунках з іншими людьми, здатністю до вільного й відкритого вияву почуттів без заподіяння шкоди іншим, усвідомлення причин і наслідків власної поведінки та поведінки інших;

–мотиваційно-ціннісний, що передбачає наявність потреби саморозвитку, характеризує людину як суб'єкта власної життєдіяльності, завдяки чому людина здатна брати на себе відповідальність за свій розвиток і стає «автором власної біографії» [Хухлаєва, 2001, с. 12].

У цьому контексті увиразнюється актуальність зв'язку *соціального капіталу і психологічного здоров'я особи*, коли вона намагається активувати стосунки з іншими людьми, використовуючи їхнє ставлення до себе, співпрацю із ними. Для українського соціуму такий ресурс є типовим і становить соціальну норму.

Соціальний капітал як соціально-психологічне явище висвітлено в дослідженнях його психологічної природи [Шихирев, 2003], зв'язку з цінностями [Лебедева, 2009], ментальним здоров'ям [McKenzie, 2002], громадянською активністю студентської молоді [Семків, 2009]. Соціальний капітал постає як своєрідний соціально-психологічний ресурс особи і відображає готовність поділяти з іншими інформацію, смисли, почуття, діяльність.

Н. Лебедева і О. Татарко зазначають, що рівень міжособової довіри як складової соціального капіталу є позитивно пов'язаним із психологічним благополуччям і загальною задоволеністю із життя [Лебедева, 2009, с. 193].

К. Маккінзі, Р. Вітлі, С. Вік зазначають, що в дорослих високі рівні соціального капіталу можуть бути пов'язані з позитивною динамікою психологічного здоров'я. Учені констатують взаємну залежність доброго психологічного здоров'я (поняття, що виключає наднормовий психологічний стрес, депресивні переживання, неспокій) і задоволеності з різних аспектів життя, особливо стосунків з іншими людьми [McKenzie, 2002].

Для визначення стану психологічного здоров'я та рівня соціального капіталу осіб із низьким економічним статусом було розроблено програму емпіричного дослідження, перший етап якої передбачав відбір методик та перевірку діагностичного інструмента-

рію. (До цієї роботи було залучено 200 студентів Тернопільського національного педагогічного університету віком 18–20 років). За його результатами було сформовано батарею методик для наступного етапу дослідження та визначення процедури роботи з вибіркою.

Під час наступного – констатувального – етапу опитано молодь, яка навчається в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Тернопільському державному медичному університеті імені Михайла Горбачевського, Тернопільському національному економічному університеті. В опитуванні взяли участь 357 осіб віком від 17 до 26 років, серед яких жінок було 59,4 %, чоловіків – 40,6 %.

Відібраний інструментарій охоплював методики, що діагностують: особливості загального стану психологічного здоров'я та його компонентів (позитивні стосунки з іншими, автономія, керування середовищем, особистісне зростання, цілі в житті, самоприйняття) – шкала «Психологічне благополуччя» К. Рифф [Ryff, 1995], рівень соціального задоволення / соціальної фрустрованості як компонента психологічного здоров'я – Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана в модифікації В. Бойка [Практическая..., 1998, с. 157–161], соціальний капітал на індивідуальному рівні – Питальник для вимірювання індивідуального соціального капіталу КРИКС Р. Стил в адаптації І. Семків [Семків, 2009, с. 208–210], загальну довіру до людей і людської спільноти загалом – «Шкала довіри» М. Розенберга [Rosenberg, 1957], загальний рівень толерантності – методика «Індекс толерантності» Г. Солдатової, О. Кравцової, О. Хухлаєвої, Л. Шайгерової, що дає змогу визначити загальне ставлення до світу, інших людей, а також соціальні постави в різних сферах взаємодії, де має місце толерантність/інтолерантність особи [Солдатова, 2008, с. 46–51], характеристики ціннісної сфери – методика «Ціннісний опитувальник Ш. Шварца» в модифікації І. Семків [Семків, 2009, с. 202–207], суб'єктивне економічне благополуччя – опитувальник «Суб'єктивне економічне благополуччя» В. Хашенка [Хашенко, 2011].

Визначення економічного статусу випробуваних відбувалося за допомогою закритого запитання про рівень прибутку на кожного члена сім'ї. У результаті вибірку було поділено на три групи: із низьким (37,5 %), середнім (20,5 %) та високим (42 %) економічним статусом.

Статистичні відмінності між цими групами ми перевіряли за допомогою критерію U Манна–Вітні. Такі відмінності було виявлено

за показниками економічного оптимізму, благополуччя сім'ї, суб'єктивного економічного благополуччя (в усіх випадках $p \leq 0,001$), суб'єктивної адекватності прибутку ($p \leq 0,05$), які є вищими в осіб із високим економічним статусом. Натомість фінансова депривація ($p \leq 0,001$) і фрустрованість ($p \leq 0,05$) виявилися більш притаманними малозабезпеченим особам.

Порівняння показників психологічного здоров'я показало, що в осіб із низьким економічним статусом значно нижчим є рівень стосунків з іншими, особистісного зростання (в обох випадках $p \leq 0,05$), автономії, самоприйняття, психологічного благополуччя (в усіх випадках $p \leq 0,01$).

За результатами дослідження соціального капіталу було констатовано значущі відмінності між групами з різним рівнем прибутку за такими показниками, як публічна сфера соціального капіталу та його соціально-професійний ресурс (в обох випадках $p \leq 0,05$), що їх набагато менше використовують матеріально незабезпечені особи.

На основі обчислень коефіцієнта кореляції χ^2 за Пірсоном ми перевірили взаємну незалежність двох змінних таблиці спряженості та завдяки цьому з'ясували зв'язок *соціального капіталу з іншими змінними – компонентами психологічного здоров'я*: фрустрованістю, економічною тривожністю, позитивними стосунками, автономією, цілями в житті.

На рівні достатньої статистичної значущості в осіб із низьким економічним статусом виявлено від'ємний кореляційний зв'язок соціального капіталу і складової психологічного здоров'я – соціального задоволення / фрустрованості як форми психічного напруження, залежної від задоволення з досягнень та становища особи в соціально заданих ієрархіях ($p \leq 0,01$). Таким чином, що вищим є показник соціального капіталу, то слабшою стає фрустрованість.

Зафіксовано від'ємні кореляції між високим рівнем прибутку і економічною тривожністю, між загальним показником соціального капіталу і індексом економічної тривожності, що відображає рівень прояву фінансового стресу (в обох випадках $p \leq 0,01$). Відповідно що вищим є рівень соціального капіталу, то нижча економічна тривожність: власне вираженість негативних емоційних станів у зв'язку з фінансовими та матеріальними проблемами в цієї групи осіб знижується.

Виявлено позитивний кореляційний зв'язок між загальним показником соціального капіталу і позитивними стосунками з

іншими як складовою психологічного здоров'я ($p \leq 0,01$), що є свідченням поліпшення взаємин з оточенням, посилення довірчих стосунків, які ґрунтуються на здатності співпереживати, умінні домовлятися. Простежено додатну кореляцію з приватною сферою соціального капіталу ($p \leq 0,01$), особливо яскраво – із її емоційним ресурсом ($p \leq 0,01$), що означає, що доступ до ресурсу прийняття і підтримання близькими поліпшує взаємини з іншими людьми. Дещо менший, але значущий позитивний зв'язок виявлено між показником публічної сфери соціального капіталу і позитивними стосунками з іншими ($p \leq 0,01$), що також показує поліпшення взаємин із ними.

Зафіксовано позитивний кореляційний зв'язок загального показника соціального капіталу з показником автономії ($p \leq 0,01$): що вищим є цей загальний показник, то більше зростають самостійність і незалежність особи, слабнуть її конформізм та орієнтація на власні критерії самооцінки.

Позитивно пов'язаним з автономією виявився й показник приватної сфери соціального капіталу ($p \leq 0,01$): доступність до ресурсу приватної сфери (емоційного ресурсу, ресурсу дозвілля, продуктивних умінь) підвищує автономність особи як складову психологічного здоров'я.

Характерною для приватної сфери соціального капіталу є й позитивна кореляція з показником мети в житті ($p \leq 0,01$), а також загальним показником соціального капіталу ($p \leq 0,01$). Є очевидним, що доступність до ресурсів приватної сфери, зокрема в просторі близького оточення, культивує усвідомлення смислів у часовій перспективі, загалом цілепокладання на життєвому шляху.

Таким чином, зміст описаних відмінностей між групами респондентів із низьким і високим рівнем прибутку фіксує індивідуально- та соціально-психологічні риси матеріально незабезпечених осіб, які істотно та здебільшого негативно впливають на стан їхнього психологічного здоров'я. Властивими їм є підвищені показники фрустрованості та фінансової деривації. Натомість їм бракує економічного оптимізму, суб'єктивної адекватності прибутку, благополуччя сім'ї, суб'єктивного економічного добробуту, автономії, особистісного зростання, самоприйняття, психологічного благополуччя, публічних і приватних ресурсів соціального капіталу.

Література

Августова Л. И. Адекватное отношение к здоровью как фактор обеспечения здоровья и надежности деятельности специалиста / Л. И. Августова // Здоровая личность : матер. междунар. науч.-практ. конф. – СПб. : СПбГИПСР, 2012. – С. 8–11.

Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб. : Евразия, 2000.

Бедность и бедные в современной России / под ред. М. К. Горшкова и Н. Е. Тихоновой. – М. : Весь Мир, 2014.

Белинская Т. В. Психологические составляющие развития ценностного отношения к здоровью у студентов педагогического вуза : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. В. Белинская. – Калуга, 2005.

Березовская Р. А. Отношение к здоровью / Р. А. Березовская // Практикум по психологии здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2005. – С. 100–110.

Березовская Р. А. Отношение к здоровью как психологический механизм самоуправления здоровой личности / Р. А. Березовская // Здоровая личность : матер. междунар. науч.-практ. конф. – СПб. : СПбГИПСР, 2012. – С. 20–22.

Бовина И. Б. Представление о здоровье и болезни в молодежной среде / И. Б. Бовина // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 90–97.

Браун В. Дж. Социальные неравенства и здоровье / В. Дж. Браун, Н. Л. Русинова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – № 1. – С. 101–115.

Васильева О. С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / О. С. Васильева, Ф. Р. Филатов. – М. : Академия, 2001.

Васютинський В. О. Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 54–62.

Головаха Є. Показники стилю життя особистості / Є. Головаха, Н. Паніна // Життєтворчість: концепція, досвід, проблеми. – Запоріжжя: Центрiон, 2004. – С. 52–61.

Гринберг Дж. Управление стрессом / Джеральд С. Гринберг. – СПб. : Питер, 2002.

Дерябо С. Отношение к здоровью и к здоровому образу жизни: методика измерения / С. Дерябо, В. Ясвин // Директор школы. – 1999. – № 2. – С. 7–17.

Журавлева И. В. Отношение к здоровью индивида и общества / И. В. Журавлева. – М. : Наука, 2006.

Журавлева И. В. Самосохранительное поведение подростков и заболеваний, передающиеся половым путем / И. В. Журавлева // Социологические исследования. – 2000. – № 5. – С. 66–74.

Кабаева В. М. Формирование осознанного отношения к собственному здоровью у подростков: автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. М. Кабаева. – М., 2002.

Камакина О. Ю. Отношение к здоровью детей младшего школьного возраста и их родителей: автореф. дис. канд. психол. наук / О. Ю. Камакина. – Ярославль, 2010.

Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004.

Коробка Л. Методичні засади соціально-психологічного дослідження ставлення до здоров'я осіб з різним рівнем психологічного тяжіння до бідності / Лариса Коробка // Освіта регіону. – 2013. – № 3. – С. 286–290.

Коробка Л. Особливості ставлення до здоров'я носіїв бідності як стилю життя / Лариса Коробка // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 686. Педагогіка та психологія. – Чернівці : Черн. нац. ун-т, 2014. – С. 49–58.

Коробка Л. М. Психологічне здоров'я людини в контексті здорового способу життя / Л. М. Коробка // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – К. : Університет «Україна», 2012. – № 2. – С. 332–337.

Лебедева Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования [Электронный ресурс] / Н. Лебедева, О. Татарко. – 2009. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/298420>.

Лібанова Е. М. Вимірювання якості життя в Україні, аналітична доповідь : монографія / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. – К., 2013.

Московичи С. Социальное представление: Исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 36–37; № 2. – С. 3–14.

Муздыбаев К. Жизненные стратегии современной молодежи: межпоколенческий анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – № 1. – С. 175–189.

Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.

Мясищев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясищев; под ред. А. А. Бодалева. – М. : Ин-т практической психологии, 1995.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. імені М. В. Птухи НАН України, 2012.

Овчинникова Л. Н. Формирование ценностного отношения к здоровому образу жизни у будущего педагога: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л. Н. Овчинникова. – Екатеринбург, 2003.

Омельченко С. О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків / С. О. Омельченко. – Луганськ : Альма-матер, 2007.

Практикум по психологии здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2005.

Психология здоровья : учеб. для вузов / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2006.

Родіна Н. В. Соціально-економічний статус і копінг у контексті безпеки особистості / Н. В. Родіна // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. – 2013. – Т. 18. – Вип. 24. – С. 215–222.

Роль сім'ї у формування здорового способу життя дітей та молоді / [П. П. Яременко, О. М. Балакіреєва, Г. В. Беленька та ін.]. – К. : Укр. ін-т соц. дослідж., 2004.

Семків І. І. Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель: дис. ... канд. психол. наук / І. І. Семків. – Львів, 2009.

Сирота Н. А. Эффективные программы профилактики зависимости от наркотиков и других форм зависимого поведения / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский. – М. : Центр полигр. услуг «Радуга», 2004

Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова. – М. : Смысл, 2008.

Соломонов В. А. Психологические условия развития ценностного отношения к здоровью у студентов вуза: автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. А. Соломонов. – Ставрополь, 2005.

Технологии разработки и совершенствования молодежных социальных проектов и программ по формированию здорового образа жизни в студенческой среде : учеб.-метод. пособие / Л. А. Цветкова, И. Н. Гурвич, М. М. Русакова и др.; под ред. И. Н. Гурвича. – СПб. : Изд-во. С-Петербург-ун-та, 2004.

Титаренко Т. М. Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К., 2015. – № 4 (29). – С. 163–170.

Титаренко Т. М. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя : метод. рек. / Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова, О. Я. Кляпець. – К. : Міленіум, 2006.

Тихонова Н. Е. Состояние здоровья среднего класса в России / Н. Е. Тихонова // Мир России: Социология, этнология. – 2008. – Т. 17. – № 4. – С. 90–110.

Тихонова Н. Е. Социальная стратификация в современной России: опыт эмпирического анализа / Н. Е. Тихонова. – М. : Ин-т социологии РАН, 2007.

Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002.

Хашченко В. А. Субъективное экономическое благополучие и его измерение: построение опросника и его валидизация / В. А. Хашченко // Экспериментальная психология. – 2011. – Т. 4. – № 1. – С. 106–127.

Хухлаева О. В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции : учеб. пособие / О. В. Хухлаева. – М. : Академия, 2001.

Шиняева О. В. Социальное неравенство и здоровье молодого поколения россиян / О. В. Шиняева, А. Б. Падиарова. – Ульяновск : УлГТУ, 2010.

Шихирев П. Природа социального капитала: Социально-психологический подход / П. Шихирев // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 17–32.

Шварцер Р. Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 71–77.

Шушунова Т. Н. Самосохранительное поведение: методологические основания исследования / Т. Н. Шушунова // Вестник Белорусского национального технического университета : науч.-техн. журн. – 2009. – № 5. – С. 101–106.

Яковлева Н. В. Здоровьесберегающее поведение человека: социально-психологический дискурс [Электронный ресурс] / Н. В. Яковлева // Электронный научный журнал «Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие». – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/zdoroviesberegayuschee-povedenie-cheloveka-sotsialno-psihologicheskij-diskurs>.

Яковлева Н. В. Метажизнедеятельность: опыт применения метасистемного подхода к анализу жизнедеятельности человека / Н. В. Яковлева // Прикладная юридическая психология. – 2011. – № 2. – С. 18–22.

Abric J. What are the «elements» of a representation? / J. C. Abric // Papers on Social Representations. – 2011. – № 20. – P. 20.1–20.10.

McKenzie K. Social capital and mental health / K. McKenzie, R. Whitley, S. Weich // The British Journal of Psychiatry. – 2002. – № 181 (4). – P. 280–283.

Murali V. Бедность, социальное неравенство и психическое здоровье [Электронный ресурс] / Murali V., Oyebode F. // Обзор современной психиатрии. – 2004. – Вып. 23. – Режим доступа : <http://www.psychosor.org/1998/23/2-1.php>.

Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited / C. D. Ryff & C. L. M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – № 69. – P. 719–727.

Rosenberg M. Organizations and values / M. Rosenberg. – Glencoe, IL : Free Press, 1957.

ЗАКІНЧЕННЯ

Результати дослідження узагальнено у вигляді *теорії соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя*. В основу теорії покладено моделі долаття бідності в процесі ціннісно-орієнтаційного, політико-правового, освітньо-професійного самовизначення, у контексті набуття соціального капіталу, сімейної та гендерної взаємодії, взаємодії міського і сільського середовищ, самовизначення у сфері здоров'я.

Аналіз методичних підходів до вивчення психології бідності дав підстави визнати за найефективніші *суб'єктивні методи* вимірювання відповідних характеристик: найчастіше це особистісні питальники та психосемантичні методи (насамперед суб'єктивне шкалювання). З-поміж відносно об'єктивніших методів – контент-аналіз та експертна оцінка. Водночас з огляду на брак придатних психологічних методик вимірювання змістових характеристик бідності було розроблено питальник «Психологічне тяжіння до бідності», застосування якого виявилось вельми успішним у контексті наших досліджень.

У процесі вивчення *ціннісно-орієнтаційного самовизначення* носіїв культури бідності було з'ясовано, що воно істотно зосереджується навколо залучення до громадських справ, самоствердження в соціумі, покладання відповідальності, пошуку сенсу життя, проте в усіх цих сферах його характеризує підвищена проблемність. Носіям культури бідності властивою є парадоксальна ціннісна маргіналізація: вони намагаються перебувати всередині свого оточення, яке, проте, їх «не помічає» і не цінує. У спілкуванні з іншими людьми вони є екстернальними та неасертивними, їм бракує впевненості, стійкості, самостійності. Потребуючи допомоги від оточення та постійно на неї очікуючи, носії культури бідності водночас не вміють адекватно її використовувати.

У контексті комунікативних характеристик стилю життя носіїв бідності діють такі тенденції поставання їхнього *соціального капіталу*: виключення із соціальної структури та суспільних процесів; зниження рівня соціально-психологічної компетентності; утруднення

доступу до соціально-професійного ресурсу та ресурсу соціальних інститутів; потребування більшої психологічної допомоги; відчуження браку емоційної підтримки з боку оточення.

Зміст психологічних відмінностей між тяжінням до бідності мешканців *міських і сільських спільнот* становлять: вища готовність жителів міста до подолання власної пасивності; більша вираженість компенсаторної поведінки в міських бідних; краща адаптованість мешканців села до перебування в бідності; сильніша екстернальність селян у поясненні причин бідності; вищий рівень конформізму сільських бідних.

Найпомітнішими характеристиками *сімейної взаємодії* в контексті субкультури бідності є неузгодженість сімейної системи, розбалансованість і суперечність сімейних ролей, внутрішньосімейної взаємодії, особистісного самовизначення в сім'ї. Таким сім'ям властивими є й тенденції послаблення міжпоколінних зв'язків та ретрансляції дисфункціональних сімейних міфів.

Істотний вплив на психологічну схильність до бідності справляє *гендерна ідентичність*. Цей вплив, зокрема, полягає в посиленні психологічного тяжіння до бідності під впливом гендерної стереотипізації економічної ролі жінки (коли її вважають насамперед або й лише за домогосподарку) та зниження такого тяжіння зі збільшенням маскулінності в чоловіків (які реалізують свою відповідальність за матеріальний добробут – власний і сім'ї) і жінок (які не бояться і вміють заробляти нарівні з чоловіками).

Модель *професійного самовизначення* носіїв бідності містить вісім професійно-економічних профілів: фінансову тривожність, орієнтацію на служіння іншим людям, відмову від владних орієнтацій, відмову від орієнтації на власну справу, орієнтацію на професійну та економічну безпеку й обережність, прагнення стабільного місця роботи, орієнтацію на інструментальну цінність грошей, компенсаторну фінансову самопрезентацію. У процесі професійного самовизначення діють такі тенденції: зумовлення соціального аутсайдерства і труднощів професійного самовизначення деструктивними сімейними сценаріями; формування неготовності до професійного успіху під впливом невдалої сімейної професійної історії; проблематизація професійного самовизначення як вторинної площини, на яку проєкуються більш глибокі життєві завдання особи.

3-поміж різних видів *правовиконавчої поведінки* осіб із психологічним тяжінням до бідності найбільш типовою для них є вимушена законопослушна поведінка, коли інтереси особи не збігаються із суспільними вимогами, але вона підкоряється закону через страх перед покаранням. Носії культури бідності не дуже хочуть поводитися згідно із законом, не дуже розуміють, чому це потрібно, але воліють уникати зайвих проблем та можливої відповідальності за порушення. Менш властивою їм є поведінка соціально бажана (потреби, цілі та засоби досягнення їх збігаються із суспільними вимогами), конформно-виконавча (цілі та засоби збігаються із суспільними вимогами завдяки конформності особи) та звична правопослушна (завдяки стійкій моральній потребі чинити правомірно).

На підставі теоретичних узагальнень та емпіричних констатацій було проведено роботу з вироблення *системи соціально-психологічних засобів практичної допомоги носіям бідності як стилю життя*. Незаперечним лідером тут виявився соціально-психологічний тренінг. Доведено також ефективність таких методів, як психологічне консультування, психологічний коучинг, індивідуальна і групова психотерапія, ігрове моделювання, просвітницька робота. Застосування їх дало змогу досягти відчутних позитивних змін у поведінці респондентів та їхніх стосунках з оточенням.

Запропонована модель соціально-психологічних засобів *підвищення самоефективності* носіїв бідності містить: цілі; організаційні форми та методи; прийоми впливу та способи взаємодії з оточенням. Практичними засадами такого підвищення є: знецінення особистісних причин невдач; залучення до соціальних структур; вирізнення позитивних і маскування негативних внесків особи до спільної діяльності; посилення міжособової довіри; орієнтація на скромні, але привабливі досягнення. В основу усвідомлення проблемними особами свого психологічного тяжіння до бідності і наступної корекції їхньої поведінки слід покласти подолання страхів і невпевненості, аналіз позитивних прикладів людей, які досягли успіху, обмін життєвим досвідом, обговорення життєвих сценаріїв. Таке усвідомлення і корекція становлять зміст однієї з двох основних стратегій допомоги носіям культури бідності як процесу психологічно глибокого і тривалого. Друга стратегія – оперативне опанування вмінь і навичок для підвищення самоефективності, що здебільшого

дає короточасний ефект, але в разі успіху діє спонукально-підбадьорливо.

До моделі соціально-психологічних чинників додання бідності в контексті *набуття соціального капіталу* увійшли такі складові: посилення рефлексивних процесів; зниження інтенсивності егоцентризму; осмислення доцільності наявних соціальних зв'язків; розширення мережі соціальних зв'язків; вироблення нових стратегій ефективної міжособової взаємодії; прийняття правил і норм, на основі яких вибудовуються стосунки з іншими.

Методи *роботи з проблемними сім'ями* було доповнено пропозиціями з: психологічної просвіти у сфері сімейної взаємодії; розширення знань та уявлень про сім'ю і її властивості; розвитку навичок аналізу та рефлексії подружніх взаємин.

Ще одну модель соціально-психологічних чинників додання бідності було побудовано на основі даних про *самовизначення у сфері освіти*. Цю модель склали: увиразнення перспектив на здобуття освіти; усвідомлення необхідності змін і відповідальності за їхню реалізацію; утвердження поглядів на освіту як повсякденну активність; формування довіри до освіти як ресурсу життєдіяльності; отримання інформації про вибудовування освітньої кар'єри; перевизначення соціальної ідентичності; неконфронтаційне зіткнення стилів життя; залучення до процесу формування спільноти просвітників сенсу знання.

Розроблено метод *фокусованої професійної генограми* як засобу діагностики деструктивної професійної невизначеності, відреагування травматичного сімейного досвіду та усвідомлення його конструктивного потенціалу.

До напрямів *оптимізації правової свідомості* носіїв бідності в результаті цілеспрямованого корекційного впливу зараховано: формування адекватних соціально бажаних атитюдів щодо закону; підвищення здатності до самостійного та гнучкого вибору поведінки згідно з вимогами закону або моральних норм; посилення поваги до соціальних норм та етичних вимог; розвиток ресурсів саморегуляції з погляду планування, моделювання, програмування та оцінки результатів; актуалізація ресурсного ставлення до ситуації.

Цілеспрямований корекційний вплив на *політичну соціалізацію молоді* може сприяти зниженню політичної агресії та посиленню мотивації політичної участі. Водночас було зафіксовано тенденцію

уникання бідною молоддю політичної діяльності внаслідок наполегливих дій із залучення її до політичної сфери.

Долання бідності як стилю життя в контексті *ставлення до здоров'я* може спиратися на реалізацію таких засобів залучення до спільної життєдіяльності: активізація групової соціальної підтримки як функціональної складової міжособових стосунків; посилення відчуття ефективності спільних зусиль; виділення й використання конструктивного досвіду особистих успіхів і невдач та досвіду інших людей; створення карти значущих суб'єктів, взаємодія з якими істотно впливає на досягнення життєвих цілей зі зміцнення здоров'я та підвищення якості життя. Під впливом корекційно-розвивальної роботи було досягнуто позитивних змін у ставленні до здоров'я осіб, які тяжіють до бідності: усвідомлення особливостей свого ставлення до здоров'я; знаходження сенсу в його збереженні; актуалізація мотивів та активізація поведінки з його збереження; розвиток здатності до розуміння та керування емоціями, пов'язаними зі станом здоров'я; розширення репертуару стилів поведінки у цій сфері; посилення відповідальності та підвищення самоефективності в ставленні до здоров'я.

За основні *соціально-психологічні чинники виникнення, поширення та узвичаєння бідності як стилю життя* визнано: психологічне тяжіння особи до бідності як, водночас, результат попередніх і чинник наступних міжособових взаємодій і колективного розвитку; надмірну психологічну залежність особи від оточення; неадекватне тлумачення впливів та невміле використання допомоги з боку оточення; стійку належність до неефективної субкультури та знеохочувальний вплив соціального середовища.

Ці чинники діють на різних рівнях. З одного боку, це рівень особистісний – умовно вихідний, початковий, де особа постає як соціальна одиниця в сукупності її індивідуальних соціалізованих властивостей. На протилежному полюсі діють чинники широкого соціального змісту, насамперед політичні та економічні, які не є власне психологічними, але зумовлюють психологічне насичення загально-суспільного дискурсу. Простір між цими двома рівнями можна назвати соціально-психологічним, виділяючи в ньому рівні особистісно-комунікативний (особа як суб'єкт спілкування), міжособово-інтерактивний (процеси спілкування між людьми) та колективно-

ментальний (простір масової свідомості, колективної ідентичності та спільних цінностей).

Психологічне тяжіння особи до бідності найбільше відображено в таких її диспозиційних характеристиках: невпевненість у собі; низька самоефективність; нехіль до самовизначення; страх перед внутрішніми і зовнішніми змінами; брак сенсу життя; ігнорування термінальних цінностей; брак рефлексивних здатностей; нездатність до свідомого повноцінного вибору; слабка саморегуляція; неефективне планування діяльності і майбутнього.

На особистісно-комунікативному рівні чинниками бідності виявляються уникання дискомфортих оцінок і ставлень із боку оточення та невизначеність сенсу спільної діяльності. На міжособово-інтерактивному рівні це засвоєння й підтримка непродуктивних стереотипів та обмін негативними щодо змін і розвитку проєкціями. На колективно-ментальному рівні – ігнорування освіти, недостатнє професійне самовизначення, брак інтересу до громадських справ, безпорадний індивідуалізм, перебування на психологічній периферії спільноти.

Психологічну залежність особи від оточення на особистісно-комунікативному рівні віддзеркалюють загострене потребування психологічної допомоги і страх перед можливим покаранням. На міжособово-інтерактивному рівні таку залежність зумовлюють перекидання відповідальності на оточення, неготовність наполягати на своїх правах, брак асертивності у взаємодії та відмова від владних домагань. На колективно-ментальному рівні діють конформізм і непродуктивний колективізм, парадоксальна ціннісна маргіналізація та гендерна стереотипізація економічної поведінки.

Неадекватне тлумачення впливів та невміле використання особою допомоги з боку оточення на особистісно-комунікативному рівні дається взнаки у вигляді низької комунікативної компетентності та відчуття недостатньої емоційної підтримки з боку оточення. На міжособово-інтерактивному рівні спостерігаються неефективне використання соціального капіталу, ігнорування конструктивного досвіду інших осіб, нездатність розв'язувати проблеми спільно з іншими, недовіра до фахової психологічної підтримки. Колективно-ментальний рівень характеризують уникання політичного залучення, некритична орієнтація на традиційні цінності, конфронтаційне знецінення відмінних стилів життя.

Належність особи до неефективної субкультури та знеохочувальний вплив соціального середовища на особистісно-комунікативному рівні набувають утілення у відкладеному впливі деструктивних сімейних сценаріїв та безпорадно-руйнівному ставленні до здоров'я. На міжособово-інтерактивному рівні мають місце соціальне аутсайдерство, дисгармонійні сімейні стосунки, слабкі міжпоколінні зв'язки, ретрансляція дисфункціональних сімейних міфів, взаємне заохочення неефективної поведінки. На колективно-ментальному рівні йдеться про ігнорування загальносупільних норм, обмежений доступ до публічних ресурсів, низький рівень правової свідомості, підвищену схильність мешканців провінційних середовищ до бідності та звичну для них адаптацію до перебування в ній, утвердження бідності як норми відповідної субкультури.

Підбиваючи підсумки проведених досліджень, спробуємо описати найбільш загальні *закономірності* соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя.

По-перше, психологічний зміст бідності як стилю життя втілює й опосередковує взаємодію індивідуально-особистісних, міжособово-комунікативних, соціокультурних та політико-економічних чинників.

По-друге, у змісті соціальних уявлень про об'єктивні і суб'єктивні чинники бідності як стилю життя, по-перше, бракує чіткого розрізнення їх, по-друге, домінує переоцінка значення перших і недооцінка других.

По-третє, притаманне носіям бідності як стилю життя комплексне ригідне небажання і нездатність долати бідність постає як результат поєднання і взаємозумовлення глибинних (базальні страхи й невпевненість) і вершинних (невизначеність сенсу життя) характеристик індивідуального буття під впливом норм і цінностей колективної життєдіяльності.

По-четверте, суб'єктно-смісловим осередком бідності як стилю життя є психологічне тяжіння особи до бідності – суб'єктивно комфортна схильність дотримувати відповідні норми й цінності та способи поведінки поряд із (свідомою чи несвідомою) відмовою від зусиль на принципову зміну стилю життя.

По-п'яте, взаємодія індивідуального і колективного стилів життя носіїв бідності полягає в тому, що колективний стиль детермінує процес уходження індивіда в неефективне соціальне середовище,

а індивідуальний стиль зумовлює потенційні можливості індивіда прийняти колективний стиль такого середовища як свій власний або вийти за його межі.

По-шосте, соціальне виключення і стигматизація носіїв бідності спонукають їх до компенсаторної поведінки та набуття специфічної соціально-психологічної компетентності – адекватної в межах бідності як стилю життя і неадекватної поза її межами.

По-сьоме, практичну психологічну допомогу носіям бідності як стилю життя потрібно зосереджувати навколо психотерапевтичної (усвідомлення й додання проблемних індивідуально-особистісних рис) і тренінгово-корекційної (підвищення самоефективності, комунікативної компетентності, інтернальності та асертивності, активізація особистісного самовизначення, оптимізація індивідуального стилю діяльності) роботи з опорою на мотиваційні ресурси соціального оточення.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ БІДНОСТІ

Монографія

За редакцією В. О. Васютинського

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 22.06.2016 р. Формат 60х84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,0.

Замовлення № 1189. Наклад 300 прим.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
